

ΤΕΡΕΖΑ ΛΟΓΟΘΕΤΗ

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2026

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	7

A ΜΕΡΟΣ

I. Τοπωνυμικά στοιχεία	12
II. Σύντομο Ιστορικό περίγραμμα	13
III. Χρονολογικός Πίνακας	25
IV. Ιστορικοί και Περιηγητές	27
V. Η Καστροπολιτεία της Ναυπάκτου και ο αμυντικός της χαρακτήρας	28
VI. Το Μνημείο	36
VII. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση <i>Προφήτης Ηλίας</i>	49
VII. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση <i>Χατζή</i>	60
IX. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση <i>Προμαχώνας του Φάρου</i>	62
X. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση <i>Προμαχώνας</i> <i>Παλαιογιάννη</i>	67
XI. Συμπεράσματα	69

B ΜΕΡΟΣ

I-IX. Σύντομος περιγραφικός κατάλογος των κτηρίων της Καστροπολιτείας	73
X. Φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση	85
XI. Βιβλιογραφία	107

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο κύριος λόγος ενασχόλησης μου με τις οχυρώσεις της Ναυπάκτου έγκειται στο γεγονός ότι το μνημείο αποτελεί την πιο σημαντική μαρτυρία για την αρχιτεκτονική, ιστορική και καλλιτεχνική εξέλιξη μιας πόλης κατά τη διάρκεια των αιώνων. Η πόλη-κάστρο που άντεξε τις διαδοχικές πολιορκίες σε περιόδους επιθέσεων, βομβαρδισμών και εκρήξεων και μετέπειτα τις επερχόμενες φθορές του χρόνου και τις ανθρωπογενείς επεμβάσεις, καθώς η ζωή εξελισσόταν αντικατοπτρίζει την οικονομική ευημερία της περιοχής, τις επαφές τις εμπορικές και καλλιτεχνικές με άλλες πόλεις και ρεύματα και γενικώς συμβάλει καθοριστικά στην ανασύσταση της ιστορίας ενός τόπου.

Η ύπαρξη κάστρου που συνδέεται με έναν οικισμό εξασφάλιζε ανέκαθεν την πιο επισφαλή άμυνα και προστασία για τους κατοίκους της περιοχής. Η ανάγκη της ύπαρξης οχυρωματικών έργων απέρρεε από τους επικείμενους συνεχείς κινδύνους και την απειλή του πολέμου από την αρχαιότητα έως τον Μεσαίωνα. Υπό αυτή την έννοια πάνω σε έναν εμβληματικό λόφο και μια θέση φύσει οχυρή ανεγείρεται το κάστρο που δεσπόζει μέχρι και σήμερα στην περιοχή, είτε επί των αρχαίων αρχιτεκτονικών λειψάνων που υφίσταντο στην ίδια θέση είτε εκ βάθρων με επεκτάσεις των τειχών από τα πρηνή του λόφου ως και το γραφικό λιμάνι. Συνήθως η χάραξη του οχυρωματικού περιβάλλου ακολουθούσε συχνά την αρχική χάραξη των τειχών με διαφορετική όμως κατασκευαστική ιδιορρυθμία ανά τους αιώνες ή χρησιμοποιώντας τα ίδια δομικά υλικά, όπως μαρτυρούν σήμερα οι διαφορετικές κατασκευαστικές του φάσεις. Έξω από το κάστρο που ισοδυναμεί με την ακρόπολη των αρχαίων πόλεων κτίζεται ο οικισμός, η «Χώρα», που περιβάλλεται ομοίως από αμυντικό τείχος και ακολουθεί τη γεωμορφολογία του εδάφους.

Τα τείχη ορθώνονται κατακόρυφα διακοπτόμενα κατά διαστήματα από ορθογώνιους ή στρογγυλούς πύργους, που στέφονται με επάλξεις. Πίσω από τις επάλξεις στο πάχος του τείχους εδράζεται ο περίδρομος για την διακίνηση των αμυνόμενων. Για την ενίσχυση των πυλών προστίθενται φυλάκια κατόπτευσης της περιοχής και καταχύστρες με διάτρητο δάπεδο για την ρίψη καυτού λαδιού ή λίθων προς τον εχθρό. Μέσα στον περίβολο του κάστρου κτίζονταν στρατώνες, αποθήκες πυρομαχικών, δεξαμενές υδροδότησης για τις πολιορκίες, τα κτήρια διαμονής των αξιωματούχων, ναοί, και μεγάλης έκτασης οικίες. Στην περίπτωση της Ναυπάκτου ισχύουν όλα τα παραπάνω πλην όμως, ότι δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί οι «βίγλες» των Βυζαντινών. Αυτές τις πρακτικές υιοθετούν μετέπειτα όλοι οι επερχόμενοι κατακτητές που πολιορκήσαν περιοδικά την Καστροπολιτεία, κάνοντας προσθήκες,

μετασκευές και ενισχύσεις στα τείχη, και προσαρμόζοντας τους πύργους του αμυντικού περιβόλου και τις πύλες με βάσει τις νέες πολεμικές εξελίξεις που συντελέστηκαν από την εμφάνιση της πυρίτιδας και εξής.

Για μία περίπτωση δεκαετία ασχολήθηκα συστηματικά ως συμβασιούχος αρχαιολόγος στην πόλη της Ναυπάκτου με τη συμμετοχή μου στη σύνταξη Μελετών Ωρίμανσης, με τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών και τις αναστηλώσεις στο κάστρο, με τις καταγραφές των αρχαιολογικών ευρημάτων και την τεκμηρίωση του αρχαιολογικού υλικού, καθώς επίσης και με την τεκμηρίωση του οχυρωματικού μνημείου και την συγγραφή κειμένων για την έκθεση βυζαντινών-μεταβυζαντινών εκθεμάτων στο νέο Μουσείο στην ακρόπολη του κάστρου. Επίσης μετά το πέρας των εργασιών συντήρησης-αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου, επιμελήθηκα τα κείμενα για τις πινακίδες πληροφόρησης του κοινού και τον αρχαιολογικό οδηγό σε συνεργασία με τους υπεύθυνους των έργων.

Στην ανά χείρας μελέτη συγκεντρώνονται όλα τα δημοσιευμένα μέχρι σήμερα. Είναι λοιπόν αντιληπτό, όχι μόνο στους ειδικούς επιστήμονες αλλά και στους απλούς λάτρεις της ιστορίας, πόσο σημαντική είναι η μελέτη του ιστορικού της κατασκευής αυτού του οχυρού. Μάλιστα μέσα από τις διασωζόμενες (αρχαιακές) πηγές, οι οποίες τεκμηριώνουν την ίδια την ιστορία του, από τις χειρόγραφες εκθέσεις και τα έγγραφα, καθώς και τα παλιά σχεδιαγράμματα ξεδιπλώνεται χρόνο με τον χρόνο, ο σχεδιασμός του, η κατασκευαστική του ιδιορρυθμία, οι δοκιμασίες στον πόλεμο και στις πολιορκίες, οι ελλείψεις στον εξοπλισμό του, και οι αγωνιώδεις προσπάθειες μπροστά στον επικείμενο εχθρικό κίνδυνο ανά τους αιώνες. Πάραυτα το σημαντικό κάστρο στέκει ακόμη αγέρωχο και αποτελεί πάντα λαμπρό πεδίο έρευνας για τους ιστορικούς και τους ειδικούς επιστήμονες με μοναδικά αποτελέσματα και συμπεράσματα. Να σημειωθεί ότι πολύ σημαντική υπήρξε η συμβολή της ερευνητικής ομάδας των έργων της Ναυπάκτου, αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων / μηχανικών από το 2006 έως σήμερα, τους οποίους ευχαριστώ για την καλή μας συνεργασία.

Η παλαιότερη αναφορά για την Ναύπακτο και τα σωζόμενα μνημεία της γίνεται από τον Γιαννόπουλο μέσα από τα περιηγητικά κείμενα του Εβλιά Τσελεμπή ανά την Στερεά Ελλάδα το έτος 1970.

Ο Κωνστάντιος ως έφορος Αρχαιοτήτων και ερευνητής στην περιοχή από το 1981 δημοσίευσε στα χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, τα πορίσματα της ερευνάς του για τη Ναύπακτο.

Η Μαρίνου το 1985 δημοσίευσε στα Ηπειρωτικά Χρονικά, στοιχεία σχετικά με τη διοίκηση της Ναυπάκτου κατά την ενετική και οθωμανική κατοχή της πόλης με τίτλο «Η αρχή της Ναυπάκτου κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία».

Ο Σαββίδης κατά τη δεκαετία 1987-1997 ασχολήθηκε με την ανατύπωση μελετών και άρθρων σχετικών με ιστορικά θέματα από το βυζάντιο έως την ισλαμική κατάκτηση με τον τίτλο «Από το βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, Μεταβυζαντινά, και Ισλαμικά ιστορικά θέματα». Και το έτος 1988 συνέγραψε το ιστορικό σύγγραμμα με τίτλο «Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια έως την Οθωμανική κατάκτηση του 1499».

Οι Σαράντη και Κολώνας κατά το έτος 1988, συνδημοσίευσαν στο Αρχαιολογικό Δελτίο του 1988 τα ανασκαφικά αποτελέσματα από την έρευνα στην πόλη της Ναυπάκτου, και το έτος 2009 η Σαράντη αναδημοσίευσε τα νεότερα στοιχεία για την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου.

Ο Νεραντζής κατά την περίοδο 1992-1993 συνέγραψε εγχειρίδιο για τη μνημειακή τοπογραφία της Ναυπάκτου στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Και το έτος 2007 αναδημοσίευσε συμπληρωματικά τη μονογραφία με τίτλο «Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου, Προϊστορική - Οζολαία, Λοκρική-Ρωμαιοκρατούμενη - Βυζαντινή - Μεσαιωνική - Οθωμανοκρατούμενη».

Ο Χαλάτσης το 1997 κατά τις εργασίες του Β' επιστημονικού Συμποσίου για τις αρχαιότητες της περιοχής, που ανάγονται χρονολογικά στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή παρουσίασε την ανακοίνωση με τίτλο «Το κάστρο της Ναυπάκτου στη διαδρομή του χρόνου».

Η Γεωργοπούλου Ντ' Αμίκo το 2002 στο πλαίσιο μιας θεωρητικής προσέγγισης και πρακτικής του προγράμματος Κάστρων Περίπλους, δημοσίευσε άρθρο για τα παράκτια οχυρά και την άμυνα των λιμανιών, συμπεριλαμβάνοντας το κάστρο της Ναυπάκτου.

Ο Σμύρης το 2003 στην έκδοση του ΥΠΠΟ/ΔΒΜΜ με τίτλο «Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής» συνέγραψε δημοσίευμα σχετικό με το κάστρο της Ναυπάκτου.

Η Κεφαλλονίτου από τη θέση διεύθυνσης της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, και μετά από προσωπική της έρευνα ως επιμελήτρια των αρχαιολογικών ερευνών στη Ναύπακτο, κατά τα έτη 2002-2003, δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Το έργο της 8ης Ε.Β.Α. στη Ναύπακτο». Στη συνέχεια το 2011 στην έντυπη έκθεση Αιτωλικά κοινοποίησε άρθρο της για την ανάδειξη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων με τίτλο «Η ανάδειξη Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Ν. Αιτωλοακαρνανίας». Αργότερα κατά το έτος 2012 στο πλαίσιο δημοσίευσης του αρχαιολογικού έργου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος και σε συνεργασία με την Έφορο Αρχαιοτήτων Αχαΐας Α. Κουμούση, δημοσίευσαν το ανασκαφικό έργο της περιοχής στο οποίο εντάχθηκαν και οι περιοδικές ανασκαφές που επόπτευαν οι

ίδιες στο κάστρο της Ναυπάκτου. Τέλος στη μονογραφία με τίτλο «Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα» δημοσιεύθηκε άρθρο της αείμνηστης Φραγκίσκας Κεφαλλωνίτου για την πόλη της Ναυπάκτου στους Οθωμανικούς χρόνους.

Οι Αθανασούλης-Ανδρούδης το 2004 στο Β΄ Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ./νιας ανακοίνωσαν τις παρατηρήσεις τους για την οικοδομική ιστορία του υφιστάμενου βυζαντινού λουτρού στο κάστρο της Ναυπάκτου.

Το 2013 ο Ανδρούδης στα Πρακτικά Συνεδρίου για την παρουσίαση του αρχαιολογικού έργου της ΕΦ.Α. Αιτ./νιας παρουσίασε τις παρατηρήσεις του σχετικά με τις έρευνες που διενήργησε για τα γλυπτά του 12ου και 13ου αιώνα από το κάστρο της Ναυπάκτου. Το άρθρο εκδόθηκε ένα έτος αργότερα (2014) στην έντυπη έκδοση που επιμελήθηκε ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ι. Χουλιαράς με τίτλο «Το Αρχαιολογικό έργο της ΕΦ.Α. Αιτ./νιας, 2/11/2013, Ναύπακτος 2014».

Οι Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας το έτος 2013 δημοσίευσαν άρθρο με τίτλο « Από το βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου στο νεότερο παρεκκλήσιο του Προφήτη Ηλία. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των κτισμάτων στη θέση Προφήτης Ηλίας του Κάστρου της Ναυπάκτου με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής του 2008», και το κοινοποίησαν στα Πρακτικά Συνεδρίου στην ενότητα με τίτλο «Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτ./νια και Λευκάδα» που εκδόθηκε το επόμενο έτος 2014.

Η Έφορος Αρχαιοτήτων Ο. Βικάτου το έτος 2015 στο πλαίσιο του έργου με τίτλο «Αποκατάσταση και Στερέωση των τμημάτων των τειχών και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου», εξέδωσε τον αρχαιολογικό οδηγό με τίτλο «Το κάστρο της Ναυπάκτου».

Απ' όλα τα παραπάνω είναι σαφές, ότι η μελέτη, η έρευνα, και η δημοσίευση του υλικού για ένα εμβληματικό μνημείο οχυρωματικής, όπως το κάστρο της Ναυπάκτου είναι αποσπασματική και μικρής σχετικά έκτασης. Η παρούσα εργασία συμβάλει στη συγκέντρωση του εποπτικού υλικού και στην επανεξέταση του από την συντάξασα σύμφωνα με τον λειτουργικό ρόλο του μνημείου διαχρονικά, καθώς και τη χρονολογική επανένταξή του μετά και από τα πιο πρόσφατα αποτελέσματα της έρευνας.

Για την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής οφείλω να ευχαριστήσω τον Πρόεδρο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Βυζαντινές Σπουδές» της Φιλοσοφικής Σχολής και Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ. Χρήστο Σταυράκο, η βοήθεια και στήριξη του οποίου υπήρξε καθοριστική και πολύτιμη. Τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Απόστολο Μαντά, Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την πολύτιμη συμβολή του και τις

επιστημονικές επισημάνσεις του, καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. Επίσης τον κ. Andrea Babuin, Λέκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για τη βοήθεια του στον συντονισμό της εργασίας.

Για την περίοδο έναρξης των σπουδών μου στο τμήμα, οφείλω να ευχαριστήσω την κ. Μαντώ Παπαδάκη, συνταξιούχο Λέκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που με την ακράδαντη πίστη και εμπιστοσύνη της στις δυνατότητες μου, υπήρξε μέντορας στο ξεκίνημα μου και με το προσωπικό της υπόδειγμα μου εμφύσησε την αρχαιολογική δεοντολογία.

Κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής μου θητείας, οφείλω να ευχαριστήσω την Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, κ. Ολυμπία Βικάτου για την αγαστή μας συνεργασία στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος και την ευκαιρία που έλαβα ως συμβασιούχος Αρχαιολόγος να συμμετάσχω στα ερευνητικά προγράμματα της υπηρεσίας έως το έτος 2024 από τη θέση της Αρχαιολόγου πεδίου, και κατ' επέκταση ως ανασκαφέα των αρχαιολογικών εργασιών.

Η εργασία αυτή είναι αφιερωμένη στη μνήμη της Φραγκίσκας Κεφαλλωνίτου, Προϊσταμένης της πρώην 22ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ναυπάκτου, από τις πρώτες ερευνήτριες των αρχαιολογικών ανασκαφών στην Ναύπακτο και ιδρυτικό μέλος της πρώην υπηρεσίας. Πρωτίστως όμως αφιερώνεται στην οικογένεια μου που με την αμέριστη υπομονή και στήριξη της, συνετέλεσε στο να φέρω σε πέρας το πόνημα μου.

«Τιμής ένεκεν» το πόνημα μου αυτό αφιερώνεται στη μνήμη της μακαριστής αδελφής μου Κυριακής, που όσο ζούσε στήριζε άοκνα τις επαγγελματικές και επιστημονικές μου επιλογές και με ενθάρρυνε σε κάθε βήμα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην προσπάθεια συνολικής παρουσίασης των οχυρώσεων της Ναυπάκτου, ώστε να αποβεί βάση για διερεύνηση θεμάτων σχετικά με το αμυντικό σύστημα, τους τρόπους επικοινωνίας και την κατανομή του πληθυσμού, καθώς και τη σχέση των περιφερειακών κέντρων διοίκησης που εδρεύουν στα κάστρα με τις τοπικές κοινότητες.

Η προνομιούχος θέση της πόλης της Ναυπάκτου στη βόρεια ακτή του Πατραϊκού κόλπου είναι γνωστή στις πηγές με διαφορετικά ονόματα διαχρονικά και συνδέεται με το κάστρο και το μικρό λιμάνι της από την αρχαιότητα έως την Τουρκοκρατία. Η σύγχρονη πόλη επίσης είναι άμεσα συνδεδεμένη με το ιστορικό της παρελθόν, διότι είναι

ενσωματωμένη στην μεσαιωνική Καστροπολιτεία, αποτελώντας μία σημαντική πόλη με οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη κυρίως λόγω της επίζηλης θέσης της, η οποία την καθιστούσε ως μοναδική είσοδο στον Κορινθιακό κόλπο μέχρι την διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Αναπέμποντας στο ιστορικό παρελθόν είναι γνωστό, ότι στο πλαίσιο αναδιοργάνωσης των αρχαίων πόλεων ήδη από την Ιουστινιάνειο περίοδο το επιτελικό σχέδιο άμυνας της αυτοκρατορίας περιείχε χρηματικές χορηγίες για να ανακατασκευαστούν τα τείχη πολλών αρχαίων πόλεων ή να ενισχυθούν με οχυρώσεις στρατηγικά σημεία, ώστε να εξασφαλιστεί παράλληλα η άμυνα των δρόμων και των κόμβων του εμπορίου. Όμως όσο και αν βοήθησαν τις πόλεις της αυτοκρατορίας προσπάθειες, όπως η παραπάνω, η πολιτική και οικονομική ύφεση που επικράτησε βαθμιαία από τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., οι εχθρικές επιδρομές, οι φυσικές καταστροφές και οι επιδημίες, όλα επέφεραν καθοριστικές αλλαγές στην μορφή των πόλεων. Πράγματι ο πληθυσμός τους συρρικνώθηκε και το μέγεθός τους μίκρυνε· άλλες εγκαταλείφθηκαν εντελώς και άλλες επανιδρύθηκαν ή ο πληθυσμός τους μεταφέρθηκε σε κοντινές μεν αλλά διαφορετικές τοποθεσίες μακριά από πεδιάδες και από την ακτογραμμή. Τέτοιες τοποθεσίες με λίγα καίρια σημεία ελέγχου, που εξασφάλιζαν την προστασία των κατοίκων από εχθρικές επιθέσεις από ξηρά και θάλασσα, ήταν πάνω σε λόφους με απόκρημνες πλευρές ή πάνω σε χερσονήσους που συνδέονταν με την απέναντι στεριά μόνο με στενό ισθμό. Σε όλες τις περιπτώσεις η επάρκεια πόσιμου νερού σε περιόδους ειρήνης ή πολιορκίας έπρεπε να ήταν εξασφαλισμένη. Η ύπαρξη καλλιεργήσιμων εκτάσεων, λατομείων για εκμετάλλευση και δασών για υλοτόμηση στην τριγύρω περιοχή συγκαταλέγονταν στις προϋποθέσεις ίδρυσης των νέων πόλεων-κάστρων.

Η οργάνωση της οχύρωσης έλκει την καταγωγή της από την παλαιότερη οικοδομική παράδοση, ωστόσο ουσιαστική συμβολή στην καστροκτισία αποτελεί η, ως έναν βαθμό πρωτότυπη ενίσχυση ιδιαίτερων σημείων, ανάλογα με το φυσικό ανάγλυφο και την ευπάθεια ή την τρωτότητα των τειχών. Βασικός στόχος του οχυρωματικού έργου ήταν η απόκρουση κάθε επίθεσης με τη δημιουργία μεγάλων εμποδίων, που αναπτύσσονταν το ένα μετά το άλλο για την εξασφάλιση της άμυνας. Έτσι ο αριθμός και το ύψος των τειχών, το σχήμα και η μορφή των πύργων, ο αριθμός και ο τρόπος φύλαξης των πυλών καθορίζονταν από τη διαμόρφωση του εδάφους, τις εξελίξεις στην πολεμική τέχνη και τις εκάστοτε οικονομικές και οικοδομικές δυνατότητες. Η διαχρονική αυτή διάσταση και η τέχνη που την υποστήριζε παρουσιάζεται σε όλους τους λαούς και αλλάζουν μόνο τα μέσα με τα οποία υλοποιούνταν τα έργα. Τα μέσα τροποποιούνταν με την πρόοδο της πολεμικής τέχνης, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω. Οι αρχικές οχυρώσεις απλών χωμάτινων περιβόλων εξελίχτηκαν σε ξύλινους

φράκτες και αργότερα σε λιθοδομή. Όπου το έδαφος και οι συνθήκες το επέτρεπαν, κατασκεύαζαν άνδρη ή ένδρη τάφρο για τον περιορισμό των κινήσεων του επιτιθέμενου. Οι διαδοχικές οχυρώσεις μιας περιοχής λειτουργούσαν στην ενίσχυση του εδάφους για μακρά άμυνα. Έτσι δημιουργήθηκαν οι περίβολοι, τα τείχη, οι τάφροι, οι ακροπόλεις και τα εξωτερικά έργα¹.

Ο καθηγητής Γ. Σμύρης, εξετάζοντας τα έργα της οχυρωματικής τέχνης από το διαθέσιμο υλικό διαχρονικά έχει καταλήξει στον εξής διαχωρισμό:

1. Έργα επάκτιας οχυρωματικής για την προάσπιση των ακτών αλλά και την αμυντική ικανότητα των παράκτιων εμπορικών σταθμών.
2. Έργα που δημιουργούνται στα σύνορα, και κατά μήκος των οδικών αρτηριών που οδηγούν σε αυτά.
3. Έργα που δημιουργούνται στο εσωτερικό της επικράτειας με σκοπό, κυρίως την επιβολή της ισχύος των κρατούντων στον πληθυσμό της χώρας.

Από άποψη υλικών κατασκευής, αντοχής των έργων και απαιτούμενου χρόνου, τα έργα διαχωρίζονται επίσης σε δύο κατηγορίες: τις μόνιμες οχυρώσεις ή τις πρόχειρες εγκαταστάσεις για την οργάνωση του εδάφους.

Από άποψη μορφής τα έργα της οχυρωματικής μπορούν να διαχωριστούν σε έργα πεδινών εδαφών και έργα ορεινών εδαφών. Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο οι κανόνες της τέχνης παραμένουν οι ίδιοι για κάθε ιστορική περίοδο, αλλάζουν μόνο τα μέσα της οχύρωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του πρώτου είδους αποτελεί η περίπτωση της Καστροπολιτείας της Ναυπάκτου σε θέση φύσει οχυρή από την πλευρά της θάλασσας και από την ξηρά πάνω σε λόφο με υψόμετρο 200μ., συγκεκριμένα στη δυτική απόληξη του όρους Ριγάνι που καθόρισε τη στρατηγική θέση της καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, ιδιαίτερα δε σε περιόδους συρράξεων². Οι ιδιαίτερες συνθήκες που διέπουν γεωγραφικά την τοπογραφία της Ναυπάκτου ώθησε τους κατοίκους της και μετέπειτα τους κατακτητές να επιλέξουν για αποίκιση έναν μικρό, χαμηλό λόφο στα παράλια ενός κλειστού κόλπου στην περιοχή, όπου αρκετούς αιώνες αργότερα αναπτύχθηκε η οχυρή πολιτεία της Ναυπάκτου.

Τα τείχη των οχυρωμένων πόλεων κατά κανόνα ήταν διαμορφωμένα από πύργους και μεταπύργια. Οι πύργοι όπως μαρτυρούν τα επιτόπια στοιχεία της έρευνας, στην περίπτωση της Ναυπάκτου, επίσης είχαν σχήμα στρογγυλό, ορθογώνιο ή πολυγωνικό και αποτελούνταν

¹ Σμύρης Γ., 2004, « Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, (1788-1822) », Ιωάννινα 2004.

² Η θέση της εξασφάλιζε τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας του Κορινθιακού κόλπου και η εγγύτητά της προς το Αντίρριο αποτελούσε το σημαντικότερο θαλάσσιο πέρασμα από την βόρεια ακτή προς την Πελοπόννησο. Βασικές προϋποθέσεις κατοίκησης του χώρου ήδη από την Προϊστορική περίοδο υπήρξαν, οι άφθονες φυσικές πηγές νερού, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις και η δυνατότητα χερσαίας επικοινωνίας με την ΒΔ. και την κεντρική Ελλάδα.

από δύο ή περισσότερα επίπεδα. Στην κορυφή δεσπόζουν οι οδοντωτές επάλξεις σε εναλλαγή με τις χελιδονοειδείς επάλξεις κατά τμήματα και ενίοτε υπάρχουν καταχύστρες για την ενίσχυση κάθε τρωτού σημείου, και κυρίως των πυλών. Τα μεταπύργια διατηρούνται σε αρκετό ύψος με διακριτό πάχος για να αντέχουν τις επιθέσεις των πολιορκητικών μηχανών ενώ το πάχος του περιδρόμου είναι κυμαινόμενο σε κάθε τμήμα του αμυντικού περιβόλου και διασφαλίζει την προστασία των στρατιωτών κατά τις μετακινήσεις τους. Πίσω από τα τείχη υπήρχαν σκάλες για την ανάβαση στις επάλξεις, που εδράζονται σε καμάρες και στη βάση τους συχνά διαμορφώνονταν αποθήκες στρατιωτικού υλικού και χώροι για την παραμονή των φρουρών. Το οχύρωμα ενισχύεται με περιτείχισμα και τάφρους στα πιο πεδινά του σημεία. Για τις δύο υφιστάμενες τάφρους του κάστρου της Ναυπάκτου δεν έχει γίνει ακόμη γνωστό, αν ήταν ένυδρες ή μη.

Στο εσωτερικό των οχυρωμένων πόλεων συνήθως επιλέγονταν το πιο απόρθητο σημείο για αμυντική αυτονομία επί του οποίου καθιερώθηκε να κτίζεται η ακρόπολη, προστατευμένη από ισχυρό τείχος: η ακρόπολη ήταν το τελικό καταφύγιο των αμυνόμενων και φιλοξενούσε την έδρα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και της στρατιωτικής διοίκησης. Στην ακρόπολη οι πύργοι είχαν κατά κανόνα το ρόλο των παρατηρητηρίων, καθώς η περίοπτη θέση τους πρόσφερε ολική εποπτεία της περιοχής.

Ήδη από τα χρόνια του Ιουστινιανού σποραδικά και σε μεταγενέστερες περιόδους πιο συχνά, ένα ενδιάμεσο τείχος με υπερισχυμένη αμυντικά πύλη διαιρούσε την πόλη σε δύο ή περισσότερα τμήματα, διαμορφώνοντας την άνω και την κάτω πόλη. Καστροπολιτεία με τριμερή διάρθρωση είναι, λόγου χάρη, ο Μυστράς: το ενδιάμεσο τείχος αφενός εξασφάλιζε μια δεύτερη γραμμή άμυνας και αφετέρου διασφάλιζε τη συνοικία με τα παλάτια των δεσποτών και τα αρχοντόσπιτα της αριστοκρατίας. Ενώ στην περίπτωση της Καστροπολιτείας της Ναυπάκτου η διάρθρωση είναι πενταμερής.

Οι πύλες ανεγείρονταν στα πιο προσβάσιμα γι' αυτό και πιο ευπαθή σημεία, όπου οι βασικοί δρόμοι της ενδοχώρας συναντούσαν τους οδικούς άξονες του πολεοδομικού ιστού. Αυτό εξηγεί την ύπαρξη λίγων πυλών για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των διαβατών στις πόλεις, των μέσων διακίνησης και των προϊόντων που εισέρχονταν και εξέρχονταν από τους οικισμούς. Οι πύλες άνοιγαν με την ανατολή του ήλιου και έκλειναν με τη δύση του. Στα περίχωρα των πόλεων συχνά υπήρχαν ξενώνες με στάβλους για τα ζώα, και αποθήκες για τα εμπορεύματα, λουτρά και ταβέρνες για τη διαμονή των ταξιδιωτών. Εντός των τειχών οι κύριοι δρόμοι ήταν ελάχιστοι. Μέσα από στενά σοκάκια και οικίες σε στενή μεταξύ τους

επαφή, συνήθως δίπλα στους ναούς ο χαλαρός ιστός διαμόρφωνε ανοίγματα που χρησίμευαν ως πλατείες.

Εξαιρετικά αμυντικά έργα αποτελούν τα τείχη της Κωνσταντινούπολης 412-413 μ.Χ. από τον Θεοδοόσιο τον Β΄, της Θεσσαλονίκης, του Χάνδακα, της Ρόδου, της Ναυπάκτου, του Ναυπλίου, της Πάτρας, του Αντιρρίου, της Κω, της Μεθώνης και Κορώνης, καθώς και αλλού σε όλη τη Βυζαντινή επικράτεια με τις συμπληρώσεις των επιθαλάσσιων τειχών τους.

Τα φρούρια και οι πύργοι, όπως έγινε αντιληπτό απ' όλα τα παραπάνω, ήταν οχυρωματικά έργα, που ακολουθούσαν τη λογική των διαδοχικών γραμμών άμυνας με οργάνωση ανάλογη με αυτήν των πόλεων-κάστρων. Σκοπός τους ήταν ο έλεγχος στρατηγικών θέσεων και περασμάτων ως προκεχωρημένα φυλάκια αλλά παράλληλα εξυπηρετούσαν και άλλες ανάγκες, όπως την αποθήκευση της αγροτικής παραγωγής των γειτονικών περιοχών, τη διαμονή του τοπικού άρχοντα και την παροχή καταφυγίου στους κατοίκους των γύρω χωριών σε περιόδους κινδύνου. Επίσης, καθώς βρίσκονταν στην περιφέρεια κάποιου κάστρου ή μοναστηριού έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στην άμυνα ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών, σαν οχυρά για την ανάσχεση της προέλασης των εχθρών ή ως σταθμοί ελέγχου και προειδοποίησης για επερχόμενους κινδύνους³.

Οι οχυρώσεις με προμαχώνες είναι ένας κλάδος της μηχανικής που είναι στενά συνδεδεμένος με την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία, τα μαθηματικά και πολλούς τομείς της Επιστήμης και της Τέχνης. Η μεγάλη αυτή αλλαγή ξεκίνησε από την Ιταλία γύρω στα τέλη του 15^{ου} αιώνα μ.Χ. Ωστόσο κατά τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα μ.Χ. η ιταλική επεκτατική πολιτική στα κράτη της Μεσογείου ήταν διαδεδομένη γεγονός που δημιούργησε τις νέες ιστορικές συνθήκες, οι οποίες επέβαλαν στην Βενετία να οργανώνει την άμυνα του κράτους της, τόσο στην ιταλική χερσόνησο (Terraferma), όσο και στις κτήσεις της στην Ανατολή (Levante). Για τον σκοπό αυτό επιστρατεύτηκε μια σειρά εκλεκτών αρχιτεκτόνων και στρατιωτικών μηχανικών, οι οποίοι σχεδίασαν και εφάρμοσαν τις οχυρωματικές κατασκευές της Βενετικής Δημοκρατίας μέσα από τις οποίες τον 16^ο αιώνα χαράχθηκε η εξέλιξη της αμυντικής τεχνικής⁴.

Η θέση και η σημασία της οχύρωσης της πόλης της Ναυπάκτου ήταν καθοριστική για τους Βενετούς. Το κάστρο της Ναυπάκτου διασώζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός, καλοδιατηρημένου, οχυρωμένου συνόλου, εντάσσοντας το στα πλαίσια της μεσαιωνικής και

³ Πλεονεκτήματα τα οποία αποτέλεσαν τις βασικές προϋποθέσεις κατοίκησης του χώρου ήδη από την Προϊστορική εποχή. Κόλλιας Τ. Απ' των κάστρων τις χρυσόπορτες, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα, 1998.

⁴ Στεριώτου, Τα Βενετικά Τείχη του Χάνδακα (τον 16^ο και τον 17^ο αι. Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχειακές πηγές). Ηράκλειο 1998, 3.

της πρώιμης αναγεννησιακής οχυρωματικής της ευρύτερης περιοχής με νεώτερες προσθήκες, η οποία συνδράμει σοβαρά στην ερμηνεία της δομής και της πολεοδομικής οργάνωσης της μεσαιωνικής πόλης.

Στην εισήγηση θα επιχειρηθεί μία βασική προσέγγιση των ιστορικών φάσεων, θα εξεταστούν αποσπασματικά τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα από το 2008 έως και το 2024, και θα πραγματοποιηθεί μία σύντομη αλλά συνολική επισκόπηση της αρχιτεκτονικής του μνημείου, προκειμένου για την ανάδειξη και προβολή του μέσα από έναν κατάλογο ενδεικτικών φωτογραφιών και σχεδίων, καθώς επίσης και από αναλυτικές περιγραφές που ακολουθούν παρακάτω.

I. Τοπωνυμικά στοιχεία

Η Ναύπακτος μια από τις πιο φημισμένες ελληνικές πόλεις εξαιτίας της πολυπαθούς ιστορικής διαδρομής της παρέμεινε γνωστή στη μακραίωνη ιστορία της με διαφορετικές ονομασίες⁵ όπως Ναύπακτος για τους Έλληνες, Le Pacto, La Pacto, Nepantum, Neopantum, Neopantum, Nepanto για τους Φράγκους, Lepanto και Lapente για τους Ενετούς, Inepacte ή Enebachthi για τους Τούρκους, Μικρό Αλγέρι για τους πειρατές και Έπακτος ή Έπαχτος από το Μεσαίωνα μέχρι και την νεώτερη ελληνική περίοδο για τους Έλληνες⁶. Ωστόσο είναι η μόνη από τις αρχαίες Λοκρικές πόλεις της οποίας το αρχαίο όνομα διατηρείται ως τις μέρες μας. Σύμφωνα με την παράδοση το όνομα της Ναυπάκτου προήλθε από την ναυπήγηση σε αυτήν πλοίων με τα οποία οι Ηρακλείδες Δωριείς στα τέλη της πρώτης προ Χριστού χιλιετίας, διεκπεραιώθηκαν στην Πελοπόννησο. Η Καστροπολιτεία είναι κτισμένη αμφιθεατρικά επί του λόφου και αποτελεί πόλη με διαχρονική κατοίκηση ήδη από τους προϊστορικούς και τους κλασικούς χρόνους μέχρι τις μέρες μας. Ως τόπος ναυπήγησης πλοίων μαρτυρεί την πρωιμότητα της εγκατάστασης και το ναυτικό χαρακτήρα του οικισμού⁷.

⁵ Νερατζής, Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου «Προϊστορική-Οζολαι Λοκρική-Ρωμαιοκρατούμενη, Βυζαντινή, Μεσαιωνική-Οθωμανοκρατούμενη», Αθήναι 2007, 23.

⁶ Lerat 1952, τομ. I, 75. Κ.ε. Κοτίνης, Ιστορία Ναυπάκτου και Επαρχίας, 1905, 15-16.

⁷ Η επιλογή της καίριας θέσης της σχετίζεται με την οργάνωση της 2ης εγκατάστασης των Δωριέων να περάσουν στην Πελοπόννησο μέσω του στενού του Αντιρρίου σύμφωνα με το σχετικό χρησμό του Μαντείου των Δελφών. Σαράντη 2006, 499-500, Σμύρης (2001), 116, Brooks 2013, 18.

II. Σύντομο ιστορικό περίγραμμα

Προϊστορικοί Χρόνοι

Το απώτατο παρελθόν της πόλης της Ναυπάκτου είναι ελάχιστα γνωστό μέσα από τις διαθέσιμες πηγές, όμως σαν τόπος με πλούσια φυσικά πλεονεκτήματα και άμεση γειτνίαση με τις βόρειες ακτές της Πελοποννήσου η θέση της πόλης προσέλκυσε κατοίκους από τα πρώιμα στάδια των μόνιμων εγκαταστάσεων προς τα τέλη των μυκηναϊκών χρόνων. Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης μαρτυρούνται στα μεσοελλαδικά χρόνια (2000-1600 π.Χ.), ωστόσο η παραθαλάσσια πολιτεία συνδέθηκε με τις μεγάλες μετακινήσεις των Ηρακλειδών (Δωριέων) στα τέλη του 12ου αιώνα π.Χ., καθώς χρησιμοποιήθηκε ως τόπος ναυπήγησης των πλοίων των Δωριέων για να περάσουν στην Πελοπόννησο γεγονός που συνδέεται άμεσα με την αρχαία ονομασία της ναύς και πήγνυμι (κατασκευάζω πλοία) και την καθιστά μία από τις πρωϊμότερες ναυτικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο, συνδεδεμένη με το θαλασσινό στοιχείο.

Ιστορικοί Χρόνοι

Στη θέση της πόλης τεκμηριώνεται ότι υπήρχε ναυτική εγκατάσταση ήδη από τους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους⁸, όταν αυτή ήταν ακόμη Λοκρική και το λιμάνι της πιθανότατα δεν αποτελούσε τίποτε περισσότερο από ένα ασφαλές αγκυροβόλιο. Πρόσφατα έχει τεκμηριωθεί με βάση τις ιστορικές μαρτυρίες⁹ αλλά και τα ανασκαφικά δεδομένα, ότι στην περιοχή της πόλης υπήρχαν τουλάχιστον δύο λιμάνια, ένα πολεμικό και ένα εμπορικό, όπως ήταν γενικά συχνό στις περισσότερες παράλιες ελληνικές πόλεις¹⁰, ενώ πιθανότατα θα προσφέρονταν και άλλες καλές θέσεις ελλιμενισμού στην περιοχή της χώρας της¹¹.

Στους ιστορικούς χρόνους φαίνεται, ότι πιο σημαντικό αρχικά ήταν το πολεμικό λιμάνι της, το οποίο διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στις επιχειρήσεις του Πελοποννησιακού πολέμου και κυρίως στην πρώτη φάση του. Αυτό ταυτίζεται περίπου με τη θέση και τη μορφή του σημερινού μικρού και γραφικού ενετικού λιμανιού ενώ στην αρχαιότητα βρισκόταν αντίστοιχα στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης.

⁸ Βλ. σχετικά και Blackman 1982a, 90. Baika 2006, 592. Σαράντη 2016.

⁹ Freitag 2005.

¹⁰ Για παράδειγμα στις πόλεις Σάμο, Θάσο, Άβδηρα, Ρόδο κ.ά. Τα εμπορικά λιμάνια μπορούσαν παράλληλα να δέχονται και πολεμικά πλοία για ανάπαυση και ανεφοδιασμό.

¹¹ Χαλαμπίδης 2005, 97.

Κλασικοί Χρόνοι

Ιδιαίτερη ακμή γνωρίζει η πόλη από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Η πρώτη αναφορά στις οχυρώσεις της Ναυπάκτου γίνεται στους κλασικούς χρόνους από τον Θουκυδίδη κατά την περιγραφή των γεγονότων του Πελοποννησιακού πολέμου, που με την κατάληψη της πόλης από τους Αθηναίους το 456 π.Χ. η πόλη τειχίζεται για λόγους αμυντικούς και το λιμάνι της χρησιμοποιήθηκε από την αρχική ήδη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου ως μόνιμη ναυτική βάση του αθηναϊκού στόλου στον Κορινθιακό Κόλπο. Είναι πολύ πιθανό ότι η τεχνητή μορφή του οφείλεται στην ενιαία κατασκευή του μαζί με την αρχική οχύρωση της πόλης, αφήνοντας όμως απροστάτευτο το «προάστιο» της¹². Ο Lehmann-Hartleben θεωρεί ότι κατά την κλασική περίοδο ο αρχαίος λιμένας ήταν οχυρωμένος και περικλειστος σχηματίζοντας λεκάνη στην προέκταση των τειχών με τη μορφή που έχει καταγραφεί κατά την ενετική κυριαρχία και τις νέες κατασκευαστικές ιδιορρυθμίες που απέκτησε.

Ωστόσο με τις σύγχρονες έρευνες που έλαβαν χώρα στο πέρασμα των ετών διαπιστώθηκε ότι το βόρειο σκέλος του ήταν επιχωματωμένο και στις θεμελιώσεις του εμφανίστηκε άμμος γεγονός που συνηγορεί στην ιδέα, ότι η ακτογραμμή του στην αρχαιότητα ήταν κατά 60-80 μέτρα βορειότερα, καθώς και ότι το αρχαίο λιμάνι ήταν σχετικά μεγαλύτερο από το σημερινό. Μάλιστα δε με την ιστορική μαρτυρία του Θουκυδίδη ότι ο αρχαίος λιμένας είχε χωρητικότητα μεγέθους έως και 20 τριήρεις είναι βέβαιο ότι ο πυθμένας του ήταν βαθύτερος, καθώς έχει προσχωθεί σημαντικά ήδη από τους προηγούμενους αιώνες¹³.

Σήμερα τμήματα του επιθαλάσσιου τείχους που διασώζονται από την αρχαιότητα είναι ορατά σε επίπεδο μίας στρώσης λίθων μέσα στο κρηπίδωμα, κυρίως στο ΝΑ του τμήμα και γύρω στα 100μ. από το στόμιο του αρχαίου λιμένα, υλικό που ξαναχρησιμοποιήθηκε για την ανακατασκευή του μεσαιωνικού τείχους. Είναι πολύ πιθανόν το τμήμα αυτό να λειτουργούσε ως διατείχισμα που διαχώριζε την πόλη από το αρχαίο λιμάνι και απέκλειε το χώρο του «κλειστού» πολεμικού λιμένα¹⁴. Επίσης είναι πιθανόν όλη η ακτή μετά το διατείχισμα να καταλαμβάνονταν από συγκροτήματα νεωρίων και με άλλα βοηθητικά κτίσματα που εξυπηρετούσαν τις λειτουργίες του πολεμικού λιμένα¹⁵. Πάντως η μορφή των αρχαίων πύργων του στομίου του δεν είναι γνωστή.

Η ύπαρξη ενός ξεχωριστού εμπορικού λιμανιού συνάγεται από την περιγραφή του Θουκυδίδη για την δεύτερη ναυμαχία του 429 π.Χ. που έλαβε χώρα στη θαλάσσια περιοχή της

¹² Πιθανόν έγινε από τον Αθηναίο στρατηγό Φορμίωνα (βλ. Θουκ. II, 69, 1).

¹³ Woodhouse 1897, 316-318. Trowbridge, Oldfather 1933, 1981-82. Σαράντη 2016.

¹⁴ Σαράντη 2016.

¹⁵ Ο.π. Σαράντη 2016

πόλης, λίγο απόκεντρα σχετικά με το κέντρο της πόλης, κοντά στο οποίο βρισκόταν και ο αναφερόμενος από το Θουκυδίδη ναός του Απόλλωνα, όπου μπορούσαν να αράξουν οι τριήρεις σε παράταξη ώστε να μπορούν να αποπλεύσουν γρήγορα σε περίπτωση απειλής από τον εχθρό¹⁶. Από ανασκαφικά στοιχεία που προέρχονται από την περιοχή ανατολικά του ενετικού λιμανιού ταυτίστηκε πρόσφατα η αρχική του θέση εκεί, σε απόσταση περίπου 200 μ. από τον πολεμικό ναύσταθμο¹⁷.

Το 430 π.Χ. ο Αθηναίος ναύαρχος Φορμίωνας μετά την σπαρτιατική απόβαση στην Ζάκυνθο, που είχε σκοπό να αποσπάσει την 2η αθηναϊκή ναυτική βάση, πέρασε στην Ναύπακτο και εγκαταστάθηκε με 20 τριήρεις και δύναμη 2000 ανδρών για τον έλεγχο και την επιτήρηση του θαλάσσιου περάσματος αλλά και ως στρατηγική απάντηση προς τον εχθρό. Τότε λόγω της μεγάλης σημασίας της θέσης, πιθανότατα κατασκευάστηκε για 1η φορά τεχνητό πολεμικό λιμάνι¹⁸. Οι ναυμαχίες του Φορμώνα υπήρξαν νικηφόρες εναντίον των Λακεδαιμονίων και των Κορινθίων και η πόλη περιήλθε στα χέρια των Αθηναίων.

Το 426 π.Χ. ο Ευρύλοχος μαζί με τους Αιτωλούς πολιορκεί την Ναύπακτο, όμως δεν κατάφερε να την καταλάβει λόγω του ότι οι Ακαρνάνες προέβαλλαν σθεναρή αντίσταση.

Σε όλη τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Ναύπακτος παρέμεινε υπό αθηναϊκή κυριαρχία μέσω της εγκατάστασης Μεσσηνίων, οι οποίοι ασκούσαν τον έλεγχο για λογαριασμό των συμμάχων τους και διαχειρίζονταν το θαλάσσιο πέρασμα του Κορινθιακού. Στην πρώτη φάση του διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως ναυτική βάση των Αθηναίων για επιχειρήσεις στην γύρω περιοχή. Για την ενδιάμεση φάση του πολέμου δεν υπάρχουν αναφορές, ενώ κατά την Σικελική εκστρατεία γύρω στο 413-412 π.Χ. υπήρχε και πάλι εγκατεστημένη αθηναϊκή δύναμη για την παρεμπόδιση των νηοπομπών του πελοποννησιακού στόλου που κατευθύνονταν στις Συρακούσες¹⁹.

Το 404 π.Χ. μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου οι Λακεδαιμόνιοι κατά τον Πausanία κατατροπώνουν τους Αθηναίους στους Αιγός ποταμούς και ηγεμονεύουν τη Ναύπακτο στο σύνολο των κτήσεων τους. Με την κτήση της πόλης από τους Σπαρτιάτες επήλθε η οριστική εκδίωξη των Μεσσηνίων από την Ναύπακτο.

Το 396 π.Χ. η πόλη περιέρχεται ξανά στους Λοκρούς και διαδοχικά στους Αχαιούς και στους Θηβαίους.

Το 359 π.Χ. ο Φίλιππος Β΄ μετά την νίκη της Χαιρώνειας παρέδωσε την Ναύπακτο στους Αιτωλούς.

¹⁶ Θουκ. II, 91, 1.

¹⁷ Ο.π. Σαράντη 2016.

¹⁸ Hall 1966, 342.

¹⁹ Θουκ. VII, 19, 5, VII, 31.

Μακεδονική Δυναστεία

Το 352 π.Χ. ο Φίλιππος συνάπτει φιλικές σχέσεις με τους Αιτωλούς υπό τον όρο να τους βοηθήσει να αποσπάσουν την Ναύπακτο από τους Αχαιούς²⁰. Από τότε αποτελεί μέρος της Αιτωλικής Συμπολιτείας και θα παραμείνει έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Ελληνιστικοί Χρόνοι

Στο τελευταίο τέταρτο του 3ου π.Χ. αιώνα ξεσπά ο Συμμαχικός πόλεμος μεταξύ των Αιτωλών, των Αχαιών και των συμμάχων τους, ο οποίος διήρκεσε συνολικά τρία χρόνια (220-217 π.Χ.) και έληξε με τη διάσκεψη ειρήνης και την παράδοση της πόλης στους Αιτωλούς. Το λιμάνι της Ναυπάκτου, οπωσδήποτε διατήρησε ή και αύξησε τη σημασία του, καθώς το εμπόριο άνθιζε και το καθιστούσε ως ένα από τα πιο πολυσύχναστα λιμάνια της βόρειας ακτής του Κορινθιακού. Η εμπορική δραστηριότητα τεκμηριώνεται μέσα από τα ευρήματα των ανασκαφών που δείχνουν συχνή επικοινωνία κυρίως με κοντινά κέντρα της περιοχής του Κορινθιακού, άλλωστε στα περισσότερα ελληνικά εμπορικά λιμάνια το εμπόριο ήταν κυρίως θαλάσσιο, καθώς το χερσαίο ήταν αρκετά πιο δαπανηρό και επικίνδυνο. Από τα τέλη ιδίως του 3ου αιώνα π.Χ. η Ναύπακτος πιθανώς αποτέλεσε ορμητήριο για επιχειρήσεις προς τα νησιά του Αιγαίου και την ακτή της δυτικής Ανατολίας, συνδυάζοντας την ύπαρξη του λιμανιού της με πειρατικές δραστηριότητες²¹.

Ρωμαϊκοί Χρόνοι

Το 191 π.Χ. η πόλη πολιορκήθηκε από τους Ρωμαίους και αργότερα παραχωρήθηκε στην αποικία των Πατρών με άλλες πόλεις της δυτικής Λοκρίδας. Το 146 π.Χ. η Ναύπακτος υπάγεται πλέον διοικητικά στην αποικία της Πάτρας²². Κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας “Pax romana” μαρτυρείται ότι η πόλη κέρδισε και πάλι την αυτονομία της, χάρη στην εύνοια που της προσέδιδε η ανακωχή και γι’ αυτό συνέχισε να αποτελεί σημαντικό οχυρωμένο λιμάνι και σταθμός στους θαλάσσιους και οδικούς άξονες της αυτοκρατορίας²³. Αν και δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για το λιμάνι στα ρωμαϊκά χρόνια από μία γραπτή μαρτυρία μαθαίνουμε, ότι από το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. οι Ρωμαίοι χρησιμοποίησαν το λιμάνι σε κάποιες περιπτώσεις ως ναυτική βάση ενώ σταδιακά η σημασία του υποβαθμίστηκε, εξαιτίας

²⁰ Στράβων, ΙΧ, 4,7: «Φιλίππου προσκρίναντος».

²¹ Θουκ. Ι, 5.

²² Έχει επιβεβαιωθεί από τον εντοπισμό μίας επιτύμβιας επιγραφής του 1^{ου} αι. μ.Χ. στο δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ναυπάκτου (Βλ. Βοκοτόπουλος 1977, 394-395).

²³ Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου (1994), 20 κ.ε., Σαράντη 2006, Βικάτου κ.α. 2015, 6.

και της μεγάλης ανάπτυξης του λιμανιού της Πάτρας μετά την καταστροφή της Κορίνθου από αυτούς²⁴. Πιθανώς όπως συνέβη σε άλλες περιοχές να διαφοροποιήθηκε η μορφή και η χρήση του, διότι στο πλαίσιο της “Pax Romana” ο χαρακτήρας των κλειστών λιμένων δεν εξυπηρετούσε πλέον κανένα ρόλο²⁵.

Όσον αφορά την ακρόπολη των οχυρώσεων ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος, περιγράφοντας τη δίμηνη πολιορκία της πόλης παρουσιάζει ιδίως την ακρόπολη ως ξεχωριστά οχυρωμένη και ότι στο σύνολό της η οχύρωση περιέκλειε ήδη το οχυρό λιμάνι, το οποίο πρέπει να ήταν κλειστό²⁶ και να λειτουργούσε με τον ίδιο αμυντικό ρόλο που διαδραμάτισε μεταγενέστερα.

Κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο η ακτογραμμή είχε δεχθεί σημαντικές επιπρόσθετες προσχώσεις, αφού, τόσο η εξέδρα που είχε κατασκευαστεί πάνω στην οχύρωση, όσο και το ίδιο το τείχος θα βρίσκονταν αρχικά πάνω στην ακτή άλλωστε η τοπογραφία της περιοχής μαρτυρεί το σχηματισμό βαθύτερου όρμου στην αρχαιότητα για τον προσορμισμό και την καθέλκυση των πλοίων.

Πρωτοβυζαντινοί Χρόνοι

Η εδραίωση του Χριστιανισμού στην πόλη έγινε από νωρίς. Η ίδρυση επισκοπής στη Ναύπακτο πιθανολογείται προ του 325²⁷ πριν δηλαδή από τη σύγκληση της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια, καθώς έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ήδη από το 300 υπήρχε χριστιανική κοινότητα στη Ναύπακτο²⁸. Την περίοδο αυτή είχε μεγάλη οικονομική και πολιτιστική άνθιση όπως μαρτυρεί η οικοδομική δραστηριότητα δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων με πολυτελή υλικά, ψηφιδωτές επιστρώσεις δαπέδων, μαρμαροθετήματα, περίτεχνο γλυπτό διάκοσμο και σύνθετο αρχιτεκτονικό ρυθμό. Για την έκταση, τη δομή και την πολεοδομική της οργάνωση κατά τη μακρά αυτή περίοδο (Πρωτοβυζαντινοί Χρόνοι) είχε επικρατήσει η άποψη πως η πόλη εκτεινόταν στον ίδιο χώρο με την αρχαία²⁹. Γνωρίζουμε άλλωστε ότι η πόλη περιελάμβανε το χώρο που περικλείεται από τα μεσαιωνικά τείχη ως το ύψωμα του Αγ. Γεωργίου και την παραλία του Γρίμποβου: έχουν εντοπιστεί αποσπασματικά σε διάφορα σημεία τα διασωζόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα του αρχαίου οχυρού περιβάλλοντος, τα οποία έχουν ταυτιστεί προς τα δυτικά με τα όρια της μετέπειτα μεσαιωνικής πόλης στην ίδια κατεύθυνση. Μάλιστα η αρχαία

²⁴ Ριζάκης 1996, 265, σημ. 30

²⁵ Σίμων 2009, 71-75

²⁶ Lerat 1952, 89. Σαράντη 2016.

²⁷ Κονιδάρης 1960, 442-443, 515-116.

²⁸ Στο ίδιο, 423-424.

²⁹ Woodhouse 1897, 310, Leake 1935, Lerat 1952, P.87 κ.ε.

ακρόπολη βρισκόταν στη θέση του νεώτερου άνω περιβόλου της μεσαιωνικής οχύρωσης, και επιπλέον στον παρακείμενο του κάστρου λόφο της Αρβάλας υπήρχε ένας ακόμη οχυρωματικός περίβολος³⁰.

Συνεπώς η πόλη εκτεινόταν στον ίδιο χώρο με την αρχαία με κέντρο τη σημερινή συνοικία «Οβρυόλακκα» και στο ΝΑ παράκτιο τμήμα. Το αντίστοιχο νοτιοδυτικό παράλιο τμήμα την ίδια περίοδο ήταν ακόμη ατείχιστο δεδομένου, ότι δεν εντοπίστηκε αρχαιότερη φάση στην έδραση του τείχους κατά τη διάρκεια των ερευνών του έτους 2014, που πραγματοποιήθηκαν 5 διερευνητικές δοκιμαστικές τομές στη θεμελίωση του³¹.

Το 395 μ.Χ. μετά την διαίρεση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Θεοδόσιο τον Α΄ σε Ανατολικό και Δυτικό τμήμα, η Ναύπακτος υπάγεται στην εκκλησιαστική επαρχία Αχαΐας με μητροπολιτική έδρα την Κόρινθο και υπήρξε έδρα Επισκοπής με επισκόπους διακεκριμένους που συμμετείχαν στην Γ΄ και Δ΄ Οικουμενικές Συνόδους (431, 451).

Το 396 π.Χ. η Ναύπακτος καταστρέφεται από τους Βησιγότθους. Στο πέρασμα του ταραγμένου 6ου αιώνα μ.Χ. η ευημερία της πόλης φαίνεται να διακόπτεται, εξαιτίας του μεγάλου καταστροφικού σεισμού του 551-552 μ.Χ.³² και σε συνδυασμό με την γενικότερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση της αυτοκρατορίας μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού. Σταδιακά με την εμφάνιση των βαρβαρικών επιδρομών η παραλιακή ανατολική πόλη εγκαταλείφθηκε, και όπως έχει παρατηρηθεί στις μετέπειτα αρχαιολογικές έρευνες οι λίθοι από την αρχαία οχύρωση χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό.

Μεταβατικοί Χρόνοι

Η εγκατάλειψη της πόλης διήρκεσε και καθ' όλη τη διάρκεια των μεταβατικών χρόνων (7ο-8ο αιώνα μ.Χ.), οπότε στον οχυρό λιμένα δεν μαρτυρούνται ιστορικά εμπορικές δραστηριότητες την ίδια περίοδο. Στα χρόνια της μετάβασης από τον αρχαίο στον μεσαιωνικό κόσμο (7^ο με 8^ο αιώνα μ.Χ.) καθοριστικές υπήρξαν για τις λεηλασίες και υλικές ζημιές που υπέστη η πόλη η μετακίνηση και μετεγκατάσταση των Σλάβων, καθώς και η πολεμική δραστηριότητα των αραβικών στόλων στη Μεσόγειο (όπως των Αβάρων κ.α.) που είχαν ως συνέπεια την συρρίκνωση της, όπως είχε συμβεί άλλωστε στις περισσότερες πόλεις της αυτοκρατορίας ήδη από τα τέλη 6^{ου} έως και τα τέλη 9^{ου} αιώνα μ.Χ. Όμως παρά την

³⁰ Για την οχύρωση της αρχαίας Ναυπάκτου βλ. Νερατζής 2007, 125-145, και Σαράντη 2012.

³¹ Στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος της υπηρεσίας σε συνεργασία με την γράφουσα.

³² Ο ιστορικός Προκόπιος καταγράφει, ότι στα μέσα του 6ου αιώνα μ.Χ. το κάστρο υπέστη σημαντικές καταστροφές 551-552, λόγω ισχυρού καταστροφικού σεισμού στην περιοχή.

ταραγμένη ατμόσφαιρα που επικρατούσε σε όλη την Αυτοκρατορία η πόλη της Ναυπάκτου ωστόσο παρέμεινε σταθερά υπό βυζαντινό έλεγχο μέχρι και την εισβολή των Σλάβων.

Τον 9^ο αιώνα μ.Χ. σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές η Ναύπακτος αποτέλεσε βάση ελλιμενισμού του βυζαντινού στόλου με αξιωματούχο «εξαρτιστή της περιοχής»³³, και κατά τον αμέσως επόμενο αιώνα (αρχές 10^{ου} αιώνα μ.Χ.) γίνεται πρωτεύουσα του *Θέματος Νικοπόλεως* καθώς και έδρα Μητρόπολης της Παλαιάς Ηπείρου³⁴, γνωρίζοντας μεγάλη ακμή.

Μεσοβυζαντινοί Χρόνοι

Τη μεσοβυζαντινή περίοδο η Ναύπακτος αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια του σημερινού ελλαδικού χώρου και σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Από τον 10^ο αιώνα μ.Χ. η πόλη αναφέρεται ως ενδιάμεσος σταθμός στα ταξίδια διπλωματικών επαφών με τη Δύση. Τον 11^ο αιώνα μ.Χ. η Ναύπακτος θα συνδεθεί και οδικά με την Κωνσταντινούπολη και θα αποτελέσει σημαντικό διοικητικό κέντρο του Ελλαδικού χώρου. Τον 12^ο αιώνα μ.Χ. η εμπορική δραστηριότητα³⁵ σε συνάρτηση με την διάνθηση της πνευματικής ζωής εξεχουσών προσωπικοτήτων από το χώρο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας (Ι. Απόκαυκος 1199-1233), (Α. Τζίρος 1187-1199, καθώς και άλλων), επέφεραν στην πόλη μεγάλη ακμή³⁶.

Η ακμή αντανακλάται για άλλη μια φορά στα κατάλοιπα των οικοδομημάτων της περιόδου. Όσον αφορά στην εξέλιξη του κάστρου είναι γνωστό ότι τη μεσοβυζαντινή περίοδο το οχυρό επανδρώνεται στη θέση της αρχαίας ακρόπολης στην κορυφή του λόφου με ισχυρούς πύργους και ψηλά τείχη απροσπέλαστα, ενώ στα τέλη του 12^{ου} με αρχές του 13^{ου} αιώνα μ.Χ. η πόλη επλήγη για 2^η φορά από την επερχόμενη εισβολή των πειρατών κυρίως από τη Δύση και αυτό είχε συνέπειες στην πολεοδομική της οργάνωση.

Υστεροβυζαντινοί Χρόνοι

Το 1204 μ.Χ. με το πρακτικό διανομής της βυζαντινής αυτοκρατορίας μεταξύ των σταυροφόρων κατακτητών της Κωνσταντινούπολης, η Ναύπακτος συμπεριελήφθη στις βενετικές κτήσεις της “*Partitio Romaniae*” και στα βενετικά έγγραφα κατεγράφη ως (Lepanto ή Nepanto). Ήταν τότε που η πόλη κατέστη το μήλον της έριδος μεταξύ της Βενετίας και του

³³ Μάλιστα στα ΝΑ. Τείχη του ενετικού λιμανιού της πόλης (μεταπύργια με αρ. Σχ.1, Μ 26-Μ 27), έχουν διατηρηθεί μέχρι και σήμερα από τρεις λίθοι πρόσδεσης πλοίων σε β' χρήση στην εξωτερική παρειά τους.

³⁴ Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο.

³⁵ Ξένοι περιηγητές, όπως ο Άραβας γεωγράφος al-Idrisi μνημονεύει την εμπορική δραστηριότητα της πόλης, ενώ ο Βενιαμίν Τουδέλης το 1165, αναφέρει 100 ακμάζοντες Εβραίους εμπόρους στην παραλιακή ζώνη.

³⁶ Βλ. Σμύρης 2001, 116.

διαρκώς ανερχόμενου δεσπότη της Ηπείρου Μ. Αγγέλου Δούκα Κομνηνού, ιδρυτή του αυτόνομου κράτους της Ηπείρου.

Το 1210 μ.Χ. με συνθήκη παραχωρείται η πόλη στον Μιχαήλ Α΄ Άγγελο Δούκα Κομνηνό, τον ιδρυτή του λεγόμενου Δεσποτάτου της Ηπείρου. Κατά την περίοδο αυτή η Ναύπακτος αποτελεί βασικό ναύσταθμο και νοτιότερο αμυντικό άκρο του βυζαντινού κρατιδίου της Ηπείρου έναντι των επιδρομών των Φράγκων της Πελοποννήσου και των Σαλώνων και σημαντικό εκκλησιαστικό κέντρο³⁷.

Το 1294 μ.Χ. ο Νικηφόρος Α΄ Άγγελος Δούκας Κομνηνός με τη σύναψη των γάμων της κόρης του με τον Ταραντινό πρίγκιπα Φίλιππο Α΄ Ανδεγαβό σε μια προσπάθεια συμμαχίας με μία ισχυρή δύναμη της Δύσης του παραχώρησε το φέουδο. Ο 2^{ος} τότε έκοψε νομίσματα στο νεοϊδρυόμενο νομισματοκοπείο της κατεχόμενης πόλης του (τα τοννέζια) και φρόντισε για την επάνδρωση της, οχυρώνοντας την για να την προστατέψει από τους Οθωμανούς.

Το 1319 μ.Χ. πραγματοποιούνται στο κάστρο σημαντικά οχυρωματικά έργα. Στη συνέχεια η πόλη υπέπεσε στη διαχείριση των δυνατών κάθε εποχής (το 1361 μ.Χ. στους Καταλανούς των Αθηνών, το 1380 μ.Χ. στους Αλβανούς) και εν συνεχεία στις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αιώνα ακολουθεί μία σύντομη εναλλαγή πολιορκίας μεταξύ των επίδοξων κατακτητών, Αλβανοί, Βενετοί και Οθωμανοί , ερίζουν για την κατοχή της.

Μεταβυζαντινοί Χρόνοι

Α΄ Βενετοκρατία (1407-1499)

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, από έγγραφα που διασώζονται στα Αρχεία της Βενετίας προκύπτει η συνεχής προσπάθεια της Γαληνότατης Δημοκρατίας του Αγ. Μάρκου για ενίσχυση της άμυνας της Ναυπάκτου. Καθ' όλη τη διάρκεια του 15ου αιώνα μ.Χ. η πόλη παρέμεινε ενετική κτήση και η ανάγκη αναβάθμισης της σε οχυρή βάση στην είσοδο του Κορινθιακού κόλπου επέβαλε τον σχεδιασμό ενός ενιαίου αμυντικού οχυρωματικού συστήματος, που ενσωμάτωσε την κυρίως πόλη και το σημαντικό εμπορικό και στρατιωτικό λιμάνι. Κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι η οχυρωμένη πόλη αποκτά τη σημερινή της μορφή. Τα τείχη φέρουν τα χαρακτηριστικά της πρώιμης ενετικής αμυντικής αρχιτεκτονικής, δηλ.οχυρώσεων οι οποίες ως κύρια στοιχεία της αμυντικής τους διάρθρωσης και διαμόρφωσης έχουν κατά κανόνα (*σκάρπα*), κάθετο (*παραπέτο*) που σε ορισμένες περιπτώσεις επιστέφεται από (*cordone*) και προφυλαγμένο περιδρόμο από επάλξεις με χελιδονοειδείς

³⁷ Ιωάννης Απόκαυκος: γραπτές μαρτυρίες για τη ζωή τον 13^ο αιώνα στη δυτική βυζαντινή επαρχία.

απολήξεις που διατρυπώνται από τυφεκιοθυρίδες, στις οποίες παρεμβάλλονται μικρά ανοίγματα για όπλα. Οι γωνίες και οι πύλες στα πιο ευπρόσβλητα σημεία προστατεύονται από ισχυρούς ημικυκλικούς προμαχόνες.

Είναι έργα που έγιναν με την ευθύνη των επιτελών και των στρατιωτικών μηχανικών στην υπηρεσία της Γαληνότατης Δημοκρατίας με τη συμμετοχή των «πρώτων» αρχιμαστόρων ντόπιων Ελλήνων κατά το πλείστον αλλά και με τις προσωπικές αγγαρείες ντόπιων κατοίκων της υπαίθρου, των χωρικών. Συγκεκριμένα έχουν καταγραφεί εργασίες ανακατασκευών το

1466 και μετέπειτα το 1471. Μετά το ψήφισμα του 1485 από τη Σύγκλητο αποφασίστηκε «να ανασκαφεί το λιμάνι, γιατί ήταν θαμμένο με σκοπό να χωρέσει έως δέκα γαλέρες» και «να ενισχυθεί επαρκώς ο πύργος του λιμανιού». Το εγχείρημα ήταν εξαιρετικά απαιτητικό σε βαθμό που αποφασίστηκε να εγκριθούν δαπάνες για την ενίσχυση των τειχών δύο φορές (το 1494 και το 1498). Με την διοίκηση Ενετού (*Ρέκτορα*) μετέφεραν τις εμπορικές δραστηριότητες της δυτικής Ελλάδας στη Ναύπακτο, μετεξελίσσοντας την σε σπουδαίο οικονομικό και πολιτικό κέντρο. Γενικότερα όμως η φροντίδα των Βενετών για τις οχυρώσεις των κτήσεων τους φαίνεται και από την καθιέρωση του τόσο σημαντικού θεσμού-αξιώματος των Προβλεπτών για τα Φρούρια (*Provveditori alle Fortezze*). Οι οχυρώσεις με προμαχόνες που κατασκεύασαν στις κτήσεις τους είναι δημόσια έργα μεγάλης ιστορικής, τεχνικής αξίας που αποδεικνύουν την οργάνωση του ενετικού κράτους, καθώς και την ραγδαία πρόοδο του πυροβολικού μετά τα μέσα του 15ου μ.Χ. αιώνα.

Την ίδια εποχή μετά τα μέσα του 15ου αιώνα η πόλη της Ναυπάκτου δέχθηκε πολλές επιθέσεις από τους Οθωμανούς που είχαν ήδη καταλάβει την Ήπειρο και την Πελοπόννησο. Αναφέρονται τρεις αποτυχημένες προσπάθειες των Οθωμανών για την κατάληψη της πόλης τα έτη 1462, 1477, 1485. Συγκεκριμένα (το 1462, 1463, 1467, και το 1477) με νέες πιέσεις υποχρέωσαν τους Ενετούς να συνθηκολογήσουν για 20 συναπτά έτη με τον Σουλτάνο Μεχμέτ Β'. Καθ' όλη τη διάρκεια της συνθηκολόγησης τα περίχωρα της Ναυπάκτου υπέφεραν από τις συχνές επιδρομές και λεηλασίες³⁸. Εντέλει ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β' (1481-1512) πολιορκεί την πόλη μετά από σθεναρή πίεση από ξηρά και από θάλασσα, σπάζοντας

³⁸ Νεραντζής 1991, «Η Ναύπακτος από τα Πρωτοβυζαντινά Χρόνια ως την Οθωμανική κατάκτηση του 1494». Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, 1991, 245-272.

την συνθηκολόγηση της εικοσαετίας με τους Ενετούς. Στις 29 Αυγούστου 1499 η Ναύπακτος κατελήφθη αμαχητί από τους Οθωμανούς. Η Α΄ περίοδος της Ενετοκρατίας θα λήξει με την παράδοση της Ναυπάκτου στους Οθωμανούς το 1499 και με νέα συνθήκη θα γίνει η οριστική παραχώρηση της το 1502.

Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου

Ορόσημο στην ευρωπαϊκή ιστορία αποτέλεσε η Ναυμαχία της Ναυπάκτου που έλαβε χώρα στην είσοδο του Κορινθιακού στις ακτές της Ακαρνανίας, συγκεκριμένα στις Εχινάδες Νήσους,

στις 7 Οκτωβρίου 1571, μεταξύ των δυνάμεων του Ιερού Συνασπισμού, δηλαδή των χριστιανικών δυτικών δυνάμεων (Sacra Liga) και του Οθωμανικού Στόλου. Ο ενωμένος στόλος αποτελούμενος από 210 γαλέρες, 30 ισπανικές φρεγάτες και 24 μεταφορικά σκάφη και επανδρωμένος από Έλληνες των λατινοκρατούμενων περιοχών υπό την αρχιστρατηγία του ισπανού πρίγκιπα, Δον Χουάν της Αυστρίας, συγκρούστηκε με τον τουρκικό στόλο των 230 γαλέρων και 50 μικρότερων πλοίων στις εκβολές του Αχελώου. Οι Οθωμανοί ηττώνται από το στόλο των ενωμένων Ευρωπαϊκών Χριστιανικών δυνάμεων³⁹ και προσωρινά αποσύρονται. Ωστόσο η έκβαση της ναυμαχίας επέφερε σημαντικές απώλειες και στις δυο πλευρές. Η νίκη σηματοδότησε, τον θρίαμβο της χριστιανοσύνης και για τον λόγο αυτό το ιστορικό γεγονός απαθανατίστηκε από πλήθος ποιητών, λογίων, καθώς και εικαστικών και πανηγυρίστηκε εύλογα. Αντιπροσωπευτικές προσωπικότητες της εποχής που συμμετείχαν ως ένοπλοι των χριστιανικών δυνάμεων υπήρξαν ο ισπανός συγγραφέας Μιχαήλ Θερβάντες (1547-1616) και ο Έλληνας μπουρλοτιέρης Γεώργιος Ανεμογιάννης ή Παξινός.

Οθωμανική κυριαρχία

Η πρώτη οθωμανική περίοδος της Ναυπάκτου διήρκεσε από τις 29 Αυγούστου 1499 ως τις 24 Ιουλίου 1687. Κατά την περίοδο αυτή, όπως μαρτυρείται από τα υψηλής ποιότητας κονιάματα σε αρκετά τμήματα των σωζόμενων οχυρώσεων έγιναν εκτεταμένες εργασίες για την ενίσχυση της άμυνας. Το 1668 ο περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί επισκέπτεται τη Ναύπακτο και παρουσιάζει την εικόνα ενός ακμάζοντα οικισμού με περίτεχνες οικίες και δημόσια κτίρια που υποδηλώνουν τον πλούτο και την αίγλη μιας περιτειχισμένης πόλης. Όσον αφορά την αμυντική οχυρωματική τέχνη, δείγμα της οθωμανικής τεχνικής αποτελεί α) η επένδυση του

³⁹ Μαρίνου 1985, 128. Χαλάτσης 2001, 126 κ.ε. Brooks 2013, 18-20 και Βικάτου 2015, 6-11.

πύργου του ρολογιού με οκτάπλευρο προμαχώνα και χαμηλές επάλξεις με μεγάλα ανοίγματα για την ένθετη τοποθέτηση των κανονιών β) οι δύο τετράπλευροι προμαχώνες της δυτικής και της ανατολικής πύλης γ) περιορισμένης έκτασης τοξωτά ανοίγματα, υποδοχείς κανονιών και δ) ο ανεξάρτητος πολυγωνικός προμαχώνας «Τσαούς Ντάπια», στον δεύτερο από Νότο περίβολο του κάστρου, έργο της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Να σημειωθεί ότι για τα κατά τόπους φυλάκια στις απολήξεις των τειχών, τα οποία λειτουργούσαν ως σκοπιές της φρουράς σε καίρια σημεία του μνημείου, δεν έχει τεκμηριωθεί ακόμη με ασφάλεια η χρονολόγησή τους στην οθωμανική περίοδο, αλλά λόγω μορφολογίας πιθανολογείται ότι προστέθηκαν από τους Οθωμανούς. Τα επισκευασμένα τείχη ανυψώνονται με αργούς λίθους και παχύρευστο συνδετικό κονίαμα και ενισχύονται κατά τόπους τα ανώτερα κυρίως τμήματά τους, όπου είχαν γκρεμιστεί από την πλαγιοβολή χωρίς να αλλοιώσουν ουσιαστικά τον πρωϊμότερο ενετικό σχεδιασμό του κάστρου. (Εικ. 3α-β, 4β-4γ, 5-8, 9γ-9δ, 13).

Β' Βενετοκρατία (1687-1699 μ.Χ.)

Στις 24 Ιουλίου 1687 η πόλη κατελήφθη από τους Ενετούς υπό τον Μοροζίνη. Κατά τη διάρκεια της σύντομης δεύτερης Ενετοκρατίας (1687-1699), η οποία χαρακτηριζόταν από δυσκολίες, προβλήματα και κακοδιαχείριση δεν φαίνεται να έγιναν αξιόλογα έργα στις οχυρώσεις της Ναυπάκτου. Ωστόσο σύμφωνα με τις διαθέσιμες ιστορικές πηγές ο 18ος αιώνας ήταν περίοδος παρακμής για τη Ναύπακτο, η οποία ήταν έδρα ενός μάλλον φτωχού σαντζακιού. Παράλληλα στην ευρύτερη περιοχή Ρίου-Αντιρρίου για αμυντικούς σκοπούς ενισχύονται τα δύο φρούρια. Το 1699 υπεγράφη η συνθήκη του Κάρλοβιτς, μεταξύ Τούρκων και Βενετών με την οποία παραχωρήθηκε ξανά στους Οθωμανούς η Ναύπακτος μέχρι και τις 18 Απριλίου 1829⁴⁰ που τα ελληνικά στρατεύματα απελευθέρωσαν οριστικά πλέον την πόλη και την προσάρτησαν στο απελευθερωμένο ελληνικό κράτος.

Νεότεροι Χρόνοι

Οι επαναστατημένοι Έλληνες στην προσπάθεια απελευθέρωσης τους από τον οθωμανικό ζυγό και αντιλαμβανόμενοι τη στρατηγική σημασία της Καστροπολιτείας επιχείρησαν αρκετές φορές με σφοδρούς κανονιοβολισμούς από ξηράς και από θαλάσσης για

⁴⁰ Ο περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες, κ.ε. βλ. Γιαννόπουλος 1969-1970, 175. (Από τις σχετικές πηγές μαθαίνουμε ότι η πόλη ήταν πυκνοκατοικημένη και οχυρωμένη με σημαντικό εμπορικό λιμάνι).

να την καταλάβουν, χωρίς ωστόσο να περιοριστούν σε επεκτατικά έργα επισκευής και ενίσχυσης των τειχών. Από τις ιστορικές πηγές δεν προκύπτει ότι έγιναν επεμβάσεις στις οχυρώσεις. Από το πλήθος των πολεμικών γεγονότων που αλληλοδιαδέχονταν το ένα το άλλο, ιστορικού μεγέθους υπήρξε η πολιορκία της Ναυπάκτου τον Μάιο του 1821 από τον ελληνικό στόλο, που οι οθωμανικές δυνάμεις αποτραβήχτηκαν στην Ακρόπολη.

Τον Ιούνιο του 1821 ο μπουρλοτιέρης Γεώργιος Ανεμογιάννης ως προεξάρχων του ελληνικού στόλου επιχειρεί να πυρπολήσει τον οθωμανικό στόλο με προσωπική αυτοθυσία και αυταπάρνηση και ιδιαίτερη προσωπική τόλμη με συνέπεια να του κοστίσει την ίδια του τη ζωή, οδηγούμενος σε μαρτυρικό θάνατο για την απελευθέρωση της πατρίδας⁴¹.

Στις 6 Ιουνίου του ίδιου έτους γίνεται «γιουρούσι» στον Έπαχτο και την επομένη έφοδος για την κατάληψη του Αντιρρίου, όπου ο συμπατριώτης και ήρωας του θρυλικού Ανεμογιάννη, καπετάνιος Διαμαντής Χορμόβας χάνει την ζωή του, πολεμώντας για την πατρίδα.

Τον Απρίλιο του 1825 ο συμπολεμιστής Δήμος Τσέλιος με τα παλικάρια του έτρεψε σε φυγή τους Οθωμανούς κοντά στην Ναύπακτο που μόλις είχαν βγει από το κάστρο της πόλης. Εντέλει το απόρθητο και ασάλευτο κάστρο απελευθερώθηκε μόλις το 1829, οπότε και εντάχθηκε στο νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος. Με τη συνθηκολόγηση του 1829 το οχυρό περιήλθε ξανά στα ελληνικά χέρια και πολλές αρχοντικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν εντός των τειχών της πόλης.

Σύμφωνα με την προφορική παράδοση ο Καποδίστριας με την συνδρομή του αρχιτέκτονα/πολεοδόμου Σταμάτη Βούλγαρη και την συνεργασία του Γάλλου μηχανικού Garnott προώθησε ένα σχέδιο εκτεταμένων εργασιών (το καλοκαίρι του 1829) και τους ανέθεσε την αποτύπωση του μνημείου, προκειμένου να παραδοθεί ισχυρό στους Έλληνες για την επανάχρησή του, στην καθημερινή τους βιωτή⁴².

Το 1884 περιορισμένης ευτυχώς έκτασης καταστροφές, όπως η κατεδάφιση της ανατολικής πύλης και του νοτιοανατολικού προμαχώνα και η διάνοιξη ρηγμάτων στα τείχη για τη διέλευση νέων δρόμων (επί δημαρχίας Δήμου Φαρμάκη) σκιαγραφούν την εξέλιξη της τύχης των τειχών κατά τους τελευταίους αιώνες αναφοράς. Στην σύγχρονη εποχή ολόκληρα τμήματα των οχυρώσεων έχουν καταπατηθεί, υποβαθμιστεί ή κατεδαφιστεί από ιδιώτες, γεγονός που αποτέλεσε το κύριο πρόσκομμα στις μακροχρόνιες προσπάθειες διατήρησης και διάσωσης της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων.

⁴¹ Χαλάτσης 1997, «Το κάστρο της Ναυπάκτου στη διαδρομή του χρόνου, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά την Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή (325- 1820)», Ναύπακτος 17-18-19 Οκτωβρίου 1997, Ναυπακτικά, 2ος ημίτομος, Αθήνα 2001, 119-194 .

⁴² Ο. Βικάτου 2021(κ.α.), «Μουσειολογική Πρόταση», (ΕΦ.Α.ΑΙΤ/ΝΙΑΣ), Τ.1., 16.

III. Χρονολογικός πίνακας

Αρχαιότητα: το 431-404 π.Χ. με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου η πόλη περιέρχεται στα χέρια των Αθηναίων και εξελίσσεται σε κέντρο επιχειρήσεων του Πελοποννησιακού πολέμου.

Το 404 π.Χ. η πόλη περνά στην κηδεμονία των Λακεδαιμονίων.

Το 396 π.Χ. η πόλη της Ναυπάκτου καταλαμβάνεται από τους Λοκρούς, διαδοχικά από τους Αχαιούς, και μετέπειτα από τους Θηβαίους.

Το 359 π.Χ. ο Φίλιππος Β΄ παραχωρεί τη Ναύπακτο στους Αιτωλούς.

Το 217 π.Χ. μετά τον λεγόμενο «Συμμαχικό Πόλεμο» (220-217 π.Χ.) έλαβε χώρα στην Ναύπακτο η διάσκεψη ειρήνης μεταξύ Αιτωλών, Αχαιών και του Μακεδόνα ηγεμόνα Φιλίππου Ε΄.

Το 191 π.Χ. οι συμμαχικές δυνάμεις του Αντίοχου Γ΄ ηττώνται από τους Ρωμαίους. Ακολούθως η πόλη πολιορκείται.

Το 146 π.Χ. η Ναύπακτος υποτάσσεται στους Ρωμαίους και υπάγεται διοικητικά στην ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας.

Βυζαντινοί/Μεταβυζαντινοί Χρόνοι: το 395 μ.Χ. μετά την διαίρεση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Θεοδόσιο τον Α΄ σε Ανατολικό και Δυτικό τμήμα, η Ναύπακτος υπάγεται στην εκκλησιαστική επαρχία Αχαΐας με μητροπολιτική έδρα την Κόρινθο.

Το 551/2 μ.Χ. σύμφωνα με αναφορά του ιστορικού Προκόπιου η πόλη καταστρέφεται από ισχυρό σεισμό.

Τον 8ο-9ο αι. μ.Χ. η πόλη μαστίζεται από τις Σλαβικές επιδρομές.

Το 889 η πόλη αποτέλεσε κύριο τμήμα του βυζαντινού Θέματος της Νικόπολης και στις αρχές του 10ου αι. εξελίχθηκε σε πρωτεύουσά του, με επισκοπική έδρα τη Ναύπακτο.

Το 1054 επιδημία πανούκλας προσβάλλει τους κατοίκους της πόλης.

Το 1204 μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους η πόλη περιλαμβάνεται στις βενετικές κτήσεις της “Partitio Romaniae” και αναγράφεται πλέον στα βενετικά έγγραφα ως Lepanto ή Nepanto.

Το 1210 με συνθήκη παραχωρείται πλέον η πόλη στον Μιχαήλ Α΄ Άγγελο Δούκα Κομνηνό, τον ιδρυτή του λεγόμενου Δεσποτάτου της Ηπείρου.

Το 1218 επιτελείται η λεηλασία των Νορμανδών.

Το 1294 ο Νικηφόρος Α΄ Άγγελος Δούκας Κομνηνός παραχωρεί το φέουδο, στον Φίλιππο Α΄ του Τάραντα μετά τη σύναψη γάμου του 2^{ου} με την κόρη του Θάμαρ .

Το 1319 υλοποιούνται σημαντικά οχυρωματικά έργα στην πόλη.

Μετά το 1320 η πόλη βρίσκεται υπό τον έλεγχο των Ανδεγαυών.

Γύρω στο 1361 η πόλη καταλαμβάνεται από την Αλβανική οικογένεια Σπάτα, με ηγέτη τον (Ιωάννη) Γκίνο Μπούα Σπάτα.

Στις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αι. Αλβανοί, Βενετοί και Οθωμανοί ερίζουν για την κατοχή της.

Το 1407 με την παραχώρηση της πόλης από τον Αλβανό ηγεμόνα Παύλο Μπούα Σπάτα στους Βενετούς, οι δεύτεροι προχωρούν σε εκτεταμένα οχυρωματικά έργα.

Το 1462 γίνεται η πρώτη ανεπιτυχής πολιορκία της πόλης από τον Ομάρ Μπέη.

Το 1499 ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512) πολιορκεί και καταλαμβάνει την Ναύπακτο μετά από σκληρή πολιορκία που είχαν πετύχει νωρίτερα οι Βενετοί.

Το 1502 υπογράφεται συνθήκη μεταξύ Οθωμανών και Βενετών στην οποία αναγνωρίζεται πλέον η κατοχή των πρώτων στην πόλη.

Το 1571 στη ναυμαχία της Ναυπάκτου οι Οθωμανοί ηττώνται από το στόλο των ενωμένων Ευρωπαϊκών Χριστιανικών δυνάμεων.

Το 1687 επιτελείται η ανακατάληψη της πόλης από τις ναυαρχίδες του Βενετού Φραγκίσκου Μοροζίνι.

Το 1699 υπογράφεται η συνθήκη του Κάρλοβιτς με την οποία το κάστρο παραχωρείται από τους Βενετούς στους Οθωμανούς.

Το 1829 η πόλη απελευθερώνεται οριστικά από τα ελληνικά στρατεύματα με τη συμβολή του οπλαρχηγού Κίτσου Τζαβέλα.

Νεότεροι Χρόνοι

Το 1922 το κάστρο κηρύχτηκε ως προέχον ιστορικό διατηρητέο μνημείο με το ΦΕΚ 28/Α/26-2-1922.

IV. Ιστορικοί και Περιηγητές

Η πρώτη αναφορά στις οχυρώσεις της Ναυπάκτου γίνεται από τον Θουκυδίδη κατά την περιγραφή των γεγονότων του Πελοποννησιακού πολέμου ενώ αργότερα ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος, περιγράφοντας τη δίμηνη πολιορκία της πόλης παρουσιάζει την ακρόπολη ως ξεχωριστά οχυρωμένη. Σύμφωνα με τον Προκόπιο τον 6ο αιώνα μ.Χ. το κάστρο υπέστη σημαντικές καταστροφές. Γλαφυρή περιγραφή του κάστρου στις αρχές του 13ου αιώνα περιλαμβάνεται στις Επιστολές του μητροπολίτη Ιωάννη Αποκαύκου. Στην επιστολή του προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης περιγράφει το κάστρο ως απόρθητο που δίνει την αίσθηση ότι αιωρείται. Εγκωμιάζει τα λαμπρά οικοδομήματα με ανάγλυφα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που έχουν θέα προς τη θάλασσα, το εντυπωσιακό λουτρό, τα λιθόστρωτα μονοπάτια, τις άφθονες πηγές με το τρεχούμενο νερό, τα οπωροφόρα δέντρα⁴³. Στην Ενετική και Οθωμανική περίοδο τη Ναύπακτο επισκέφτηκαν περιηγητές και χαρτογράφοι. Πρώτος ο Sanudo, avogador της Βενετίας στην Ανατολή σχεδιάζει το κάστρο και συντάσσει αναφορά για την κατάσταση των οχυρώσεων στην αυγή της τουρκικής απειλής το έτος 1498. Οι χαλκογραφίες των N. Matrakci (αρχές 16ου αιώνα), των Jacob Spon και G. Wheeler⁴⁴ (το 1676), του V. Coronelli (το 1687), και πολλών άλλων απεικονίζουν το κάστρο, τους περιβόλους και τα προάστια, δίνοντας εναργή εικόνα των οχυρωματικών της περιβόλων και των κτηρίων στο εσωτερικό της. Ο Γάλλος Spon (1675/6) εξαιρεί την οχυρή θέση του κάστρου⁴⁵. Ο περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί που επισκέπτεται τη Ναύπακτο το έτος 1668 εντυπωσιάζεται από την πόλη και το κάστρο (περιγραφή του φρουρίου, του οποίου δεν υπάρχει όμοιον, του θρόνου των βασιλέων, του απόρθητου, του ασάλευτου, οχυρού της Ναυπάκτου) και παρουσιάζει την εικόνα ενός ακμάζοντος οικισμού με τρεις χιλιάδες καλοχτισμένες πέτρινες οικίες που φτάνουν έως το Ιτς Καλέ (ακρόπολη), τρία δημόσια χαμάμ, οκτώ τζαμιά, τρεις μεντρεσέδες (ιερατικές σχολές), 200 καταστήματα, λιθόστρωτους δρόμους και πλατείες, και 245 κρήνες με κρυστάλλινο νερό⁴⁶. Ο Τσελεμπί αναφέρεται και στα προάστια, στην ανατολική πλευρά, έξω από την πύλη των Σαλώνων, όπου βρίσκονταν βυρσοδεψείο, μαγαζιά και μεγάλα αρχοντικά με κήπους και αμπέλια. Τον 19ο αιώνα πολλοί περιηγητές περνούν από την πόλη της Ναυπάκτου ενώ πολύτιμες πληροφορίες παρέχουν

⁴³ Ι. Απόκαυκου, «Απαντα» Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς και λόγιου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτας Ιωάννου Απόκαυκου (αρχές 13ου αι.). Επιμέλεια έκδοσης αρχιμανδρίτη Ιερώνυμου Δελημάρη, τομ.υπ'αριθ.1 στη σειρά: Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Δυτ. Ελλάδος, Ναύπακτος 2000, 110-112.

⁴⁴ Τριψιανός Ν., «Αγγλόφωνοι Περιηγητές στη Ναυπακτία», Ναυπακτικά τ. Στ' . Περιοδική Έκδοση Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών 1992-1993, Αθήνα 1994, 479-501.

⁴⁵ Γερονικόλου Ε., «Γαλλόφωνοι Περιηγητές στη Ναυπακτία», Ναυπακτικά τ. Στ', ο.π., 467-478.

⁴⁶ Εβλιά Τσελεμπί, «Οδοιπορικό στην Ελλάδα, 1668 – 1671», (Εκότη 1999).

οι γκραβούρες και περιγραφές του αρχιδούκα της Αυστρίας Λουδοβίκου Σαλβαντόρ που στάθμευσε στη Ναύπακτο το έτος 1874.

V. Η Καστροπολιτεία της Ναυπάκτου και ο αμυντικός της χαρακτήρας

Από τα έως τώρα διαθέσιμα στοιχεία των ερευνών για την πολεοδομική οργάνωση και την έκταση της πόλης της Ναυπάκτου προκύπτουν τα εξής: η προφυλαγμένη θέση με το φυσικό λιμάνι προσέλκυσε κατοίκους από την Εποχή του Χαλκού (περ. 2000 π.Χ.) και αναπτύχθηκε ως αρχαία πόλη⁴⁷ που γνώρισε μεγάλη ακμή⁴⁸. Η αρχαία ακρόπολη βρισκόταν στην ίδια θέση με την μεσαιωνική σε στρατηγική θέση στην κορυφή του λόφου⁴⁹. Τα αρχαία τείχη κατέβαιναν προς το λιμάνι, όπως τα μεσαιωνικά⁵⁰. Οι μαρτυρίες προέρχονται από τις πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές των τελευταίων κυρίως δεκαετιών. Η αρχαία πόλη διατήρησε την αστική της οργάνωση ως την πρωτοβυζαντινή περίοδο (5ος-7ος αιώνας μ.Χ.).

Φαίνεται δε ότι κατά την Ύστερη Αρχαιότητα η Καστροπολιτεία δεν παρουσίαζε σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τη θέση, την έκταση, καθώς και τη δομή της εν' συγκρίσει πάντοτε με τη ρωμαϊκή πόλη, της οποίας αποτελούσε συνέχεια⁵¹. Κατά τους Πρωτοβυζαντινούς αιώνες το κέντρο της βρισκόταν ανατολικά στη σημερινή συνοικία «Οβρυόλακα» και στο ΝΑ παράλιο τμήμα, όπου εντοπίστηκαν σημαντικά οικοδομήματα τα οποία υποδηλώνουν τον πλούτο και την αίγλη της⁵². Πρόκειται για μεγαλοπρεπείς ναούς, την πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική καθώς και δύο ακόμη βασιλικές, μεγάλης έκτασης λουτρά Ύστερορωμαϊκών Χρόνων και πολυτελείς επαύλεις με ψηφιδωτά δάπεδα, μαρμαροθετήματα και ανάγλυφα⁵³.

Στο πέραςμα του ταραγμένου 6^{ου} αιώνα η παραλιακή ανατολική πόλη σταδιακά εγκαταλείφθηκε, βεβαίως στο γεγονός αυτό συνέβαλαν και οι φυσικές καταστροφές. Τότε ήταν

⁴⁷ Για τις αποικίες της Κορίνθου στο Ακαρνανικό έδαφος βλ. Φαράκλας 1991, 221, Κ.ε. βλ. Σταυροπούλου-Γάτση, Αλεξοπούλου 2002, 75-94. Κ.ε. Αλεξοπούλου, Ναύπακτος, Α.Δ. 49 (1994), Χρονικά, πιν.78 δ, 243-244.

⁴⁸ Οι σωστικές ανασκαφές που έχουν υλοποιηθεί παρά τον αποσπασματικό τους χαρακτήρα έχουν αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα και από τα κινητά ευρήματα μαρτυρείται ο πλούτος και η ευμάρεια που γνώρισε η πόλη διαχρονικά. Βλ. Σαράντη Φ., Τοπογραφική εξέλιξη του Άστεως και της Χώρας από την Προϊστορική Εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα.

⁴⁹ Σαράντη 2008, 390-397 και ειδικότερα 393, Σαράντη, Ναύπακτος, ΑΔ 52 (1997), Β'1 Χρονικά, πιν.120 α., 304-305. & Σαράντη 2009, Νεότερα στοιχεία σχετικά με την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου, 3ο Αρχ/κο έργο Θεσ/λίας & Στερ/ς Ελλ./δας, Βόλος 12-15/3/2009, Πρακτικά, τ.ΙΙ, Βόλος 2012, 763-771.

⁵⁰ Κωνσταντίνος 1978, ΑΔ.33 (1978), Β'1 Χρονικά.

⁵¹ Νερατζής, 2001/2007, 71-72 και 231-265 και βλ. επίσης Σαράντη 2012, και Μαμαλούκος 2015, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και οικοδομική ιστορία των Μεσαιωνικών Οχυρώσεων της Ναυπάκτου, 21.

⁵² Κωνσταντίνος 1994, 203-4, Κουτσογιάννης 2001, 195 κ.ε., Σαββίδης 1991, 245-272.

⁵³ Τσούρτη-Κούλη 1971, 315-319. Παπαποστόλου 1972, 434. κ.ε. Σταυροπούλου-Γάτση 1984, 105. κ.ε. Κολώνας-Σαράντη 1994, 245-246.

που το υλικό της οχύρωσης επαναχρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό. Η πόλη είχε συρρικνωθεί σημαντικά και έγινε η μετακίνηση του οικιστικού πυρήνα προς τον οχυρωμένο λόφο που διέθετε ισχυρή οχύρωση από την αρχαιότητα⁵⁴.

Παλαιοχριστιανικές οικίες αποκαλύφθηκαν ελάχιστες, και δεν έχουμε ασφαλή συμπεράσματα για την οργάνωση της κατοικίας, τον προσανατολισμό της και την εσωτερική λειτουργία της⁵⁵. Ωστόσο ο εντοπισμός δύο αποσπασματικών εργαστηρίων κεραμικής εκ των οποίων το ένα παρήγαγε παλαιοχριστιανικά λυχνάρια υποδηλώνει την ύπαρξη οικιακής βιοτεχνίας⁵⁶.

Στους μεταβατικούς αιώνες (7^ο-8^ο αιώνα) η σπανιότητα των ιστορικών στοιχείων δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για την έκταση της πόλης κατά την περίοδο αυτή εκτός από τη γνώση που έχουμε για την εγκατάλειψη των παραλίων και της κάτω πόλης. Είναι πολύ πιθανό κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους και τη μεσοβυζαντινή περίοδο (10^{ος} αιώνας)⁵⁷ η μεσαιωνική πόλη να περιοριζόταν αποκλειστικά στον οχυρωματικό περίβολο της αρχαίας ακρόπολης με την ενίσχυση των αρχαίων τειχών (και όχι απλώς στο δυτικό τμήμα της, όπως είχε υποτεθεί έως τώρα). Οι ραδινοί ορθογώνιοι και οι ημικυκλικοί πύργοι των τειχών, των τριών τουλάχιστον ανώτερων περιβόλων, καθώς και η μεγάλη τρίκλιτη βασιλική πιθανόν έδρα επισκοπής στη θέση του ναού του Προφήτη Ηλία⁵⁸ αποτελούν ισχυρά τεκμήρια. Οι πύργοι είχαν κατασκευαστεί από αργολιθοδομή με αρχαίους δόμους κατά χώραν, κονίαμα, διάσπαρτους πλίνθους, μικρά ανοίγματα και ορθογώνιες επάλξεις, ακολουθώντας τη χάραξη των βυζαντινών τειχών που περιέκλειαν το λόφο βάσει του φυσικού ανάγλυφου. Η μεσαιωνική πόλη παρουσίαζε την τυπική διάρθρωση των βυζαντινών πόλεων σε μία ακρόπολη/κάστρο, οχυρωμένη πόλη/χώρα και ανοχύρωτο προάστειο, όπως την περιγράφουν πιστά οι πηγές, κάνοντας σαφή μνεία ότι παρέμεινε ατείχιστη η κάτω πόλη και τα προάστια/εξώχωρα.⁵⁹

Για τη βυζαντινή περίοδο τις ιστορικές μαρτυρίες συμπληρώνουν οι ανασκαφικές έρευνες με τα αποσπασματικά κατάλοιπα κτηρίων που βρίσκονται στο εσωτερικό του αμυντικού περιβόλου. Επιπλέον πολλά βυζαντινά γλυπτά εξαιρετικής τέχνης της αυτής περιόδου μαρτυρούν την ακμή και έκταση περίλαμπρων ναών με τα προσκτίσματα τους. Ένας βυζαντινός ναός εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από την εκκλησία του προφήτη Ηλία στην κορυφή του

⁵⁴ Σαράντη 2006, 501-505.

⁵⁵ Παπαγεωργίου 2004β, 463.

⁵⁶ Αλεξοπούλου 1990, 142.

⁵⁷ Αθανασούλης-Ανδρούδης 2004, 521. Και επίσης βλ. Treadgold 2006, 198-208, σχετικά με τη συρρίκνωση των βυζαντινών πόλεων κατά τη μεταβατική περίοδο από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα (τέλη 6ου-τέλη 9ου μ.Χ. αι.).

⁵⁸ Νερατζής, Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου 2007, 152, κ.ε. Μαμαλούκος 2015, 21.

⁵⁹ Μπούρας 1981, 639. Ραπτόπουλος 2001, 27. Αλμπάνη 2008, 125. Καρύδης 2015, 123-126, κ.ε. Μαμαλούκος 2017, 154-5.

κάστρου. Διερευνητικές τομές στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών έφεραν στο φως δάπεδο κτηρίου μεσοβυζαντινής εποχής (στο οποίο ανήκουν το τμήμα του τείχους με τα τοξωτά ανοίγματα και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ψευδοκουφικά, οδοντωτές ταινίες κλπ.)⁶⁰. Σε μικρή απόσταση από τον μεσοβυζαντινό ναό σώζεται ένα άλλο βυζαντινό κτήριο. Το κεντρικό του τμήμα στεγάζεται με σταυροθόλιο ενώ οι δύο άλλοι χώροι του θεωρούνται μεταγενέστερες προσθήκες.⁵⁸ Στο χώρο του κάστρου υπάρχουν επίσης αρκετά κτήρια κτισμένα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας.

Το 1210 με τη συνθήκη παραχώρησης της πόλης από τους Βενετούς στον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Α΄ Κομνηνό Δούκα, η πόλη της Ναυπάκτου εξελίχθηκε ως βασικός ναύσταθμος και νοτιότερο αμυντικό άκρο του βυζαντινού Κράτους της Ηπείρου έναντι των επιδρομών των Φράγκων ηγεμόνων της Πελοποννήσου και των Σαλώνων, και σημαντικό εκκλησιαστικό κέντρο με διοικητική έδρα την ακρόπολη. Την ίδια ακμάζουσα πορεία με τη Βυζαντινή περίοδο σημείωσε επίσης την περίοδο της Ενετικής κατοχής αλλά και την Οθωμανική περίοδο, όταν απέκτησε τη σημερινή οχυρή μορφή της Καστροπολιτείας. Πάνω στα ισχυρά τείχη αποτυπώνονται όλες οι φάσεις της πολυτάραχης, μακραίωνης ιστορικής πορείας της πόλης.

Από έγγραφα που διασώζονται στα αρχεία της Βενετίας προκύπτει η συνεχής προσπάθεια της Γαληνότατης Δημοκρατίας για την ενίσχυση της άμυνας της Ναυπάκτου⁶¹. Καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα (1407 ως το 1499) η Ναύπακτος ήταν Ενετική κτήση. Με την Ενετική κυριαρχία μετά το 1407⁶² τα τείχη εκτείνονται έως το λιμάνι για να προστατεύσουν όλη την πόλη και ενισχύονται με ισχυρούς προμαχώνες στην είσοδο του λιμανιού αλλά και σε όλη την περίμετρο των τειχών των δύο νότιων κατώτερων περιβόλων⁶³. Ο σχεδιασμός της συνολικής οχύρωσης κάστρου-πόλης και λιμένα ανάγεται στην πρώτη Ενετική περίοδο τον 15^ο αιώνα, όταν η πόλη γνώρισε πολύ μεγάλη ακμή και όπως όλα δείχνουν πραγματοποιήθηκε η εκ θεμελίων οικοδόμηση του κάτω περιβόλου των οχυρώσεων με σκοπό την προστασία τμήματος των ατείχιστων ή στοιχειωδώς οχυρωμένων παλαιών προαστίων και

⁶⁰Βλ. Κωνστάντιος 1981β, 293. Κωνστάντιος 1982, 278. Κωνστάντιος 1991, 604-605.

⁶¹ Πλουμίδης 1972-1973, 492-501, κ.ε. Βλ. Σχ. για την ιστορία της Ναυπάκτου κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, Schmitt, 1997, 50-51 κ.ε.

⁶²Schmitt, 1997, 50-51. (« Προκύπτει ότι όταν έφτασαν οι βενετοί με τα πλοία τους στο λιμάνι κατέλαβαν χωρίς δυσκολία τα κατώτερα τμήματα της πόλης αλλά δεν κατάφεραν να κυριεύσουν κατευθείαν το οχυρωμένο κάστρο»).

⁶³Αλμπάνη-Αρβανιτόπουλος 2008, Το Κάστρο της Ναυπάκτου, 125. Κ.ε., Γεωργοπούλου-Ντ.΄Αμικό, επιμ., Κάστρων Περίπλους, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ Αθήνα 2008, 124-127.

εν' είδη μακρού τείχους του λιμανιού, που είχε ζωτική σημασία για την ίδια την επιβίωση της πόλης⁶⁴.

Τα Ενετικά τείχη που κατασκευάστηκαν τον 15^ο αιώνα μ.Χ. φέρουν τα χαρακτηριστικά της πρώιμης Ενετικής αμυντικής αρχιτεκτονικής: βάση διαμορφωμένη με κεκλιμένο επίπεδο (scarpa), ημικυκλικής διατομής κοσμήτη (cordone), κάθετο στηθαίο με περίδρομο στο άνω τμήμα τους που προφυλάσσεται από «χελιδονοειδείς» επάλξεις, διάτρητες με τυφεκιοθυρίδες για την τοποθέτηση όπλων και ημικυκλικούς προμαχώνες στις γωνίες του τείχους και τις πύλες για την αποτελεσματικότερη προστασία τους (Εικ.13, 35, 40 (α-β), 72).

Για την ανοικοδόμηση της νέας οχύρωσης χρησιμοποιήθηκαν οι λιθόπλινθοι των αρχαίων τειχών της Ναυπάκτου ή των κτηρίων που φαίνεται ότι υπέστησαν μεγάλη καταστροφή. Όσον αφορά τη γενική μορφή του περιβάλλοντος ακολουθεί τη γεωφυσική διαμόρφωση του υψώματος. Η κατασκευή των εξωτερικών τειχών ορίζεται ακριβώς στα όρια των απόκρημνων κλιτύων⁶⁵. Οι επεμβάσεις αυτές υλοποιήθηκαν μέσω αλληπάλλληλων έργων πειραματικού και αυτοσχεδιαστικού χαρακτήρα μικρής σχετικά κλίμακας σε φάσεις και με τον συνήθη τρόπο των διαδοχικών επεμβάσεων τοπικών ενισχύσεων και βελτιώσεων που καθιερώθηκε τον 15^ο αιώνα μ.Χ., εξαιτίας της συνεχούς προόδου του πυροβολικού⁶⁶.

Χαρακτηριστική περίπτωση φαίνεται ότι αποτελεί κυρίως το θαλάσσιο τείχος, (το οποίο όπως φάνηκε επίσης από τις πρόσφατες ερευνητικές εργασίες της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων κατά το έτος 2014) απέκτησε τη σημερινή του μορφή με την κατασκευή ενός ενιαίου τείχους (μετώπου) εμπρός από μια σειρά παλαιότερων τοίχων και τειχών. Είναι γνωστό από τις πηγές ότι πριν το 1418 για την προστασία του λιμένος είχε κτισθεί ένας νέος πύργος⁶⁷, καθώς και ότι το 1463-1465 έγιναν σημαντικές δαπάνες για την επισκευή των επιθαλάσσιων τειχών, λόγω των ζημιών που προξένησε ο σεισμός του 1450⁶⁸. Μάλιστα δε οι Βενετοί Προβλεπτές προσυπογράφουν τις οικοδομικές εργασίες, τοποθετώντας το έμβλημα της Γαληνότατης Δημοκρατίας (τον ανάγλυφο λέοντα) στον δυτικό πύργο του λιμανιού και στον αντίστοιχο ανατολικό προμαχώνα της πύλης «Φαλτσοπόρτι» (Εικ.4α, Εικ.13).

Κατά τη σύντομη ανακατάληψη της πόλης (1687-1699) οι Βενετοί θα εντείνουν ξανά τις προσπάθειες τους για την αμυντική προστασία της, ενισχύοντας το οχυρό ενάντια στην οθωμανική απειλή. Στο πλαίσιο αυτών των έργων εντάσσεται το αμυντικό τόξο των κάστρων

⁶⁴ Μαμαλούκος, 2015, 24.

⁶⁵ Η πρόσβαση από τις απόκρημνες κλιτύες ήταν δυσχερής και από τα θαμνώδη αγκαθωτά φυτά που οι Βενετοί συνήθιζαν να φυτεύουν στις πλαγίες των οχυρώσεων. Βλ. Σχετικά, Βασιλάτος, 1992 «Κάστρα της ελληνικής γης», 112.

⁶⁶ Μαμαλούκος, 2015, 24-25.

⁶⁷ Μαρίνου 1985, 134, σημ. 28.

⁶⁸ Πλουμίδης 1972-1973, 492-501.

Ρίου και Αντιρρίου. Οι Βενετοί με την κατασκευή της παράκτιας οχύρωσης αφενός κατάφεραν να προσφέρουν την απαραίτητη προστασία για τη διακίνηση των αγαθών και αφετέρου να αποτρέψουν όσους την επιβουλεύονταν.

Παράδειγμα των εντεινόμενων, αλλεπάλληλων προσπαθειών και μετέπειτα αποτελεί κατά το έτος 1714 και σύμφωνα με την επιγραφή που υπάρχει εντοιχισμένη η ενίσχυση και τελική διαμόρφωση της δυτικής πύλης του κάστρου στον κάτω 1^ο περίβολο, ενόψει του επικείμενου Τουρκοβενετικού πολέμου (1714-1718)⁶⁹: Πύλη με κατακόρυφες παρειές του πύργου και του τείχους διαμορφωμένη με ορθογωνικές κατόψεις (μέσου πλάτους 8,30μ. με 9,30μ.) και προφυλαγμένη με τάφρο, σύμφωνα με τις απεικονίσεις του 15^{ου}-17^{ου} αιώνα⁷⁰. Στην αρχική της διάρθρωση είχε τον τύπο της πυργοειδούς πύλης (tour-port/gate tower)⁷¹. Συγκεκριμένα ένας ορθογώνιος πύργος στην κύρια εσωτερική και εξωτερική του όψη είχε διαμορφωμένες από δύο πύλες που έδιδαν την εντύπωση στον εισερχόμενο, διαδρόμου που διατρπούσε τον πύργο κατά τον κύριο άξονά του. Ο πύργος προεξείχε από το τείχος κατά επτά περίπου μέτρα. Με την μετατροπή του παλαιότερου πύργου της πύλης σε προμαχώνα στη στάθμη του διαβατικού της πύλης και από τις δύο πλάγιες πλευρές του πύργου ανοίχτηκαν κανονιοθυρίδες, μία προς βορρά και μία προς νότο για την πλαγιοβολή των εκατέρωθεν μεταπυργίων διαστημάτων του τείχους. Η αρχική κατασκευή επενδύθηκε με τοίχους πάχους από 1,30 έως και 3 περίπου μέτρα και προστέθηκε όπως συνηθίζεται στην οθωμανική αρχιτεκτονική ένα φουρνικό, διαπλατώνοντας τον παρακείμενο τοίχο και διαμορφώνοντας ένα κεκλιμένο επίπεδο για τη μεταφορά τηλεβόλων από τον περιδρόμο του, στο δώμα του προμαχώνα το οποίο προστατεύθηκε από παχύ στηθαίο με κανονιοθυρίδες.

Η χρονολόγηση της πρώτης οικοδομικής φάσης ανάγεται περί τα μέσα του 15^{ου} αιώνα μ.Χ. ή λίγο αργότερα⁷². Ενώ περί το 2^ο ήμισυ του 15^{ου} αιώνα μ.Χ. και στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού των οχυρώσεων για να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες μπορεί να αναχθούν οι επεμβάσεις αναμόρφωσης της μεσαιωνικής πύλης και η επισκευή της από τις ζημιές που είχε δεχτεί από τις συχνές Τούρκικες επιθέσεις. Δηλαδή αφού αχρηστεύθηκε η πύλη που ανοίγονταν στην κύρια όψη του πύργου στη θέση της κατασκευάστηκε μία κανονιοθυρίδα και διανοίχτηκε η εξωτερική πύλη στη βόρεια πλευρά του.

Συνεπώς η κατασκευή των τειχών ακολουθεί κάποιες από τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν στην οχυρωματική τέχνη της Ευρώπης μετά τη χρήση της πυρίτιδας.

⁶⁹ Πετρονότης 1992-1993, 242.

⁷⁰ Για τις πύλες του Κάστρου βλ. Σχ. Μαρίνου 1985, 132-135, κ.ε., Brooks 2013, 21. κ.ε. Μαμαλούκος, 156.

⁷¹ Mesqui 1991, 309-311, κ.ε. Mesqui 1981, 205-206, pl.I.

⁷² Μαμαλούκος 2017, 25-26.

Τα χαρακτηριστικά μορφολογικά γνωρίσματα των πρωϊμότερων τμημάτων της οχύρωσης της κάτω πόλης (ανάγονται πιθανόν στο 1^ο ήμισυ του 15^{ου} αιώνα ή και στα μέσα του ίδιου αιώνα). Τα τμήματα αυτά χαρακτηρίζονταν από τείχος μικρού σχετικά πάχους με κατακόρυφες παρειές και περίδρομο που προστατευόταν με λεπτό στηθαίο και διάτρητες επάλξεις με θυρίδες βολής, ενισχυμένο κατά διαστήματα 50 έως 80 μέτρα περίπου με ορθογωνικής κάτοψης πύργους. Πρόκειται για την τυπική μεσαιωνική διάρθρωση που με μικρές τεχνικές διαφοροποιήσεις διατηρήθηκε και κατά τη διάρκεια των επόμενων μεταβατικών σταδίων της οχυρωματικής του 15^{ου} αιώνα μ.Χ. Συγκεκριμένα το τμήμα του ανατολικού τείχους από τον πύργο του ρολογιού έως το «Φαλτσοπόρτι (στον 2^ο από Ν περίβολο του κάστρου) και το τμήμα του δυτικού τείχους στον περιβάλλοντα χώρο της δυτικής νότιας πύλης (από τον βόρειο κυκλικό πύργο της πύλης έως τον προμαχώνα «Παλαιογιάννη», (στον 1^ο από Ν περίβολο του κάστρου)⁷³ (Σχ.1).

Στην επόμενη μεταγενέστερη οικοδομική φάση: πύργοι-προμαχώνες και παρατηρητήρια-πυροβολεία ενισχύουν τις δυνατότητες αντίστασης και κατόπτευσης. Αυτά χαρακτηρίζονται από την κεκλιμένη έξω παρειά (scarpa), το παχύ στηθαίο που απολήγει σε πριονωτές επάλξεις και πρώιμης μορφής κανονιοθυρίδες. Στο κάστρο της Ναυπάκτου τα επιθαλάσσια τείχη (από τον προμαχώνα Παλαιογιάννη έως τον ημικυκλικό προμαχώνα που κατέρρευσε επί της οδ. Τζαβέλα στη θέση Αγ. Δημήτριος),(Σχ.1) φαίνεται πως συγκεντρώνουν όλα τα προαναφερόμενα γνωρίσματα. Μάλιστα δε ο καθηγητής αρχιτεκτονικής Σ. Μαμαλούκος (μετά από συγκρίσεις που έκανε με οχυρώσεις χρονολογήσιμες στην εν λόγω χρονική περίοδο), λ.χ. του Ναυπλίου⁷⁴ , (το Μπούρτζι 1471), τα τμήματα του κάστρου των Τόρων στην Ακροναυπλία και το τείχος Gambello (1473) έχει εντάξει στο τρίτο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα, τα τμήματα των οχυρώσεων που εμφανίζουν αυτά τα χαρακτηριστικά και έχει καταλήξει στην διαπίστωση, ότι έχουν συνδεθεί με τις συνεχόμενες επισκευές και τις προσθήκες γεγονός που μαρτυρούν έτι περισσότερο τα φραγμένα στηθαία και οι φραγμένες επάλξεις (λ.χ. των ΝΑ. τμημάτων των επιθαλάσσιων τειχών από τον ανατολικό προμαχώνα του φάρου έως τον πύργο του ρολογιού, ή και αλλού στα μεταπύργια διαστήματα του 1^{ου} από Ν περιβολου), (Σχ.1).

Οι οψιμότερες οικοδομικές φάσεις ανάγονται γύρω στο 1500 πριν από την παγίωση στο β' τέταρτο του 16^{ου} αιώνα μ.Χ. του Προμαχωνικού συστήματος, (fronte bastionato) με τις γνωστές γεωμετρικές χαράξεις και τους πενταγωνικούς προμαχώνες.

Μετά το β' μισό του 15^{ου} αιώνα μ.Χ. οι ορθογώνιοι πύργοι αντικαθίστανται από τα λεγόμενα (Torrioni) και αυτά ακολούθως από τα (Bastioni) με προμαχώνες με κολουροκωνική

⁷³ Μαμαλούκος 2017, 26.

⁷⁴ Schaefer 1944, Andrews 2006, κ.ε. Πινάτση-Ασλανίδης 2011.

μορφή που ορίζονται στα ανώτερα τμήματά τους από ημικυκλικής διατομής κοσμήτες (cordoni), παχιά στηθαία (parapetti) πυροβολικού και θολωτά κανονιοστάσια στην ισόγεια στάθμη τους⁷⁵.

Ενδεικτικά παραδείγματα αυτού του τύπου προμαχώνων στα τείχη της Ναυπάκτου είναι ο προμαχώνας «Ωραία Ντάπια», ο προμαχώνας «του ρολογιού», και ο προμαχώνας «Φαλτσοπόρτι» στα μεταπύργια (M29-M39, Σχ.1), καθώς επίσης και οι δύο ημικυκλικοί προμαχώνες του εγκάρσιου διατειχίσματος στα ανατολικά της «Σιδηρόπορτας»⁷⁶ (Σχ.1).

Αυτοί οι ενδεδειγμένοι προμαχώνες βάσει της συγκριτικής μελέτης με αντίστοιχα παράλληλα παρουσιάζουν ομοιότητες με τους ανάλογης μορφής προμαχώνες των οχυρώσεων της πόλης Korcula στην Κροατία (1483/1493) και τους προμαχώνες των δύο πρώτων δεκαετιών του 16^{ου} αιώνα μ.Χ. του Παλαιού Φρουρίου της Κέρκυρας⁷⁷. Είτε με τους τρεις προμαχώνες του κάστρου Αγ. Γεωργίου στην Κεφαλονιά, του κάστρου της Ζακύνθου, και του κάστρου των Τόρων στο Ναύπλιο. Επιπλέον συγκριτικά παράλληλα υπάρχουν με τον προμαχώνα Del Caretto (1514) του φρουρίου της Νεραντζιάς στην Κω⁷⁸.

Μία εντοιχισμένη επιγραφή που διατηρείται στον προμαχώνα «Φαλτσοπόρτι» με τη χρονολογία 1460 μπορεί να ληφθεί βάσιμα υπόψη για την χρονολόγηση των προμαχώνων στα τελευταία χρόνια του 15^{ου} αιώνα μ.Χ., διότι συνδέεται με τις γραπτές πηγές που κάνουν μνεία στα τελευταία έργα των Βενετών κατά την παραμονή τους στη Ναύπακτο και την έκκληση των Ναυπακτιών προς τη Σύγκλητο της Βενετίας για την ενίσχυση των οχυρώσεων της πόλης⁷⁹, μέσω του Βενετού διοικητή Giovanni Viaro (1498), ότι μεταξύ των ετών 1495 και 1498 έγιναν στη Ναύπακτο εργασίες επισκευών των οχυρώσεων διάρκειας τριών ημερών⁸⁰.

Μετά τα μέσα του αιώνα η πόλη της Ναυπάκτου δέχθηκε πολλές επιθέσεις από τους Τούρκους, αν και είχαν στο ενδιάμεσο από τρεις αποτυχημένες προσπάθειες για την κατάληψη της (1462,1477,1485)⁸¹.

Η πρώτη περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας διήρκεσε από το 1499 έως το 1687. Η Ναύπακτος έγινε έδρα σαντζακίου με το όνομα Inebahti (Ινέμπαχτι), ονομασία που σχετίζεται με τα τοπωνύμια Ναύπακτος και Έπαχτος. Ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ κατακτώντας την Ναύπακτο και οχυρώνοντας τα φρούρια Ρίου και Αντιρρίου, όπως είχαν ενεργήσει αντίστοιχα οι προκάτοχοι Βενετοί μετασκεύασε τα τείχη για να προφυλάξει την είσοδο του Κορινθιακού κόλπου από τις δυτικές δυνάμεις ενώ παράλληλα τοποθέτησε μόνιμο στόλο στο λιμάνι της

⁷⁵ Hale 1965 κ.ε. Faucherre 1986, 11-20.

⁷⁶ Βλ.πρκ. Σχέδιο Μαμαλούκου (Σχ.1).

⁷⁷ Σμύρης 2001, κ.ε. Σμύρης 2003, Κάστρο Ναυπάκτου στο ΥΠΠΟ/ΔΒΜΜ, Πειραματική Ενέργεια ARCHI-MED 2001, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, Αθήνα 2003, 116-118.

⁷⁸ Μαμαλούκος, 2017, 27-28.

⁷⁹ Βλ. Σχετικά την αναφορά προς την Σύγκλητο του Προβλεπτή Antonio Grimani του ίδιου έτους 1491.

⁸⁰ Πέρρα 2006, 225-226.

⁸¹ Για την ιστορία της Ναυπάκτου κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, βλ. κυρίως Schmitt, 1977.

πόλης και φρόντισε για τη συντήρηση των τειχών στο σύνολο τους, ανεγείροντας ισχυρούς προμαχώνες ξηράς, όπως επί παραδείγματι τον πεταλόσχημο, πολυγωνικό προμαχώνα «Τσαούς Ντάπια» που είναι χτισμένος σε περίοπτη θέση του δεύτερου περίβολου⁸² και η ανέγερση του πιθανολογείται στην πρώτη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (Βλ. Χαλκογραφία του 1713), (Εικ.7).

Οι νέες αμυντικές ανάγκες και η χρήση των πυροβόλων όπλων κατά την οθωμανική περίοδο οδήγησαν στην ανάγκη όπως ήταν αναμενόμενο να γίνουν πρόσθετα έργα συντήρησης των τειχών στο πλαίσιο των οποίων τα άνω τμήματα των προμαχόνων, δηλαδή τα καταστρώματα τους διαμορφώθηκαν με επίπεδη πλατφόρμα, με ισχυρές χαμηλές επάλξεις και μεγάλα ανοίγματα για την τοποθέτηση των κανονιών. Τοξωτά ανοίγματα όμως διαμορφώνονται παράλληλα και στη βάση των τειχών του δυτικού παράκτιου τμήματος για την τοποθέτηση των κανονιών.

Την ίδια εποχή ο ενετικής κατασκευής πύργος «του ρολογιού» επενδύεται εξωτερικά με πολυγωνικό προμαχώνα και ισχυρές ευθύγραμμες επάλξεις μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται διαμορφωμένα διάκενα κατάλληλα για την τοποθέτηση κανονιών (Εικ.11).

Στη δυτική πύλη εισόδου προστίθεται ενισχυτικός τετράπλευρος προμαχώνας και από ένας ακόμη στην ανατολική πύλη «Φαλσοπόρτι». Οι προμαχώνες ξηράς ελέγχουν την πρόσβαση προς την είσοδο του φρουρίου, διατασσόμενοι κατά μήκος των τειχών και πλησίον των πυλών σε επιλεγμένα σημεία για την αποτελεσματικότερη προστασία. Τα κύρια μέτωπα τους είναι μεγαλύτερου μήκους από τα πλευρικά και διαμορφώνουν εξωτερικές γωνίες ώστε να έχουν χαρακτήρα έντονα προτασσόμενου πύργου (Εικ.13,16). Οι προμαχώνες ξηράς με κεκλιμένα μέτωπα (scarpa), τα οποία συγκρατούν εσωτερικές επιχωματώσεις, στηθαία με θυρίδες βολής και άνετες σχετικά πλατείες για την άσκηση της άμυνας, όπως λ.χ. της «Ωραίας Ντάπια», έχουν στην πλειονότητα τους ισχυρό χαρακτήρα για να εξασφαλίζουν την φύλαξη του πιο τρωτού τομέα του κάστρου (Σχ.1).

Όσον αφορά το συνδετικό υλικό των λιθοδομών βάσει της τοιχοδομίας παρατηρείται η χρήση ισχυρών κονιαμάτων ένθεν των αργών λίθων και προσθήκες τμημάτων στις ανωδομές που είχαν καταρρεύσει στη διάρκεια των συμπλοκών.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα της ίδιας περιόδου αποτέλεσε η ανέγερση φυλακίων με οξυκόρυφες στέψεις που χρησίμευαν ως σκοπιές της φρουράς, λ.χ. του ανατολικού

⁸² Χαρακτηρίζεται από αυστηρή γεωμετρική συμμετρία. Διαθέτει πεταλόσχημη κάτοψη και στέφεται με οδοντωτές επάλξεις. Στη βόρεια πλευρά του υπάρχει λιθόστρωτη ράμπα για τη μεταφορά των κανονιών προς την κύρια είσοδο του προμαχώνα. Βλ. Σχ. Πετρονώτης 1994, 223 κ.ε., Κεφαλλονίτου Φ. 2008, 107-120.

προμαχώνα του λιμένος, του φυλακίου πάνω από την επιθαλάσσια πύλη των ΝΔ τειχών και ενός τρίτου ακόμη στο ΒΔ σκέλος των τειχών στον δεύτερο από Ν. περίβολο⁸³ (Εικ. 4γ).

Οθωμανικές προσθήκες επίσης αποτελούν ορισμένες από τις εκτεταμένες εργασίες ενίσχυσης των τειχών που σχετίζονται με τις επισκευές που συντελέστηκαν μετά τις ζημιές που προξένησαν οι σεισμοί και άλλοι φυσικοί παράγοντες, λ.χ. στο ΒΑ τείχος των ανώτερων περιβόλων, τμήματα του οποίου είχαν καταρρεύσει εντελώς από τις κατολισθήσεις της πλαγιάς του λόφου. Η ριζική αναμόρφωση του (Ιτς-Καλέ) όπως διαφαίνεται από τη μορφή του οχυρώματος παρουσιάζει ομοιότητες με πρώιμα οθωμανικά φρούρια του πυροβολικού, όπως αυτά των Δαρδανελλίων⁸⁴, του φρουρίου του Ρίου⁸⁵ καθώς και τμήματος του εξωτερικού περιβόλου του φρουρίου του Άργους⁸⁶. Ομοίως η τελική διαμόρφωση των όψεων της «Σιδερόπορτας» μαρτυρεί όλα τα παραπάνω.

Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης η πόλη παρέμεινε πυκνοκατοικημένη και σημαντικό εμπορικό λιμάνι. (Βλ. Χαλκογραφία Varea 1713 και Matrachi).

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 η πόλη δεν αποτέλεσε πεδίο μαχών, οπότε δεν υπέστη σοβαρές ζημιές. Έτσι δεν υπάρχουν στοιχεία που να μαρτυρούν μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις στα τείχη ή καταστροφές, παρότι η παράδοσή της στα ελληνικά στρατεύματα το 1829 έγινε μετά από μία μακρά πολιορκία. Περιορισμένης έκτασης καταστροφές έγιναν πολύ αργότερα το 1884 για τη διάνοιξη των δρόμων και τότε ήταν που κατεδαφίστηκε η ανατολική πύλη του φρουρίου⁸⁷.

VI. Το Μνημείο

Η σημερινή πρόσβαση στην πόλη και το φρούριο

Για να φθάσει σήμερα ο επισκέπτης στο εσωτερικό της μεσαιωνικής πόλης και από εκεί να περιηγηθεί στα πρηνή του λόφου που είναι κτισμένη σε υψόμετρο 200 περίπου μέτρων από την θάλασσα, πρέπει να διασχίσει πέντε πύλες που διαμορφώνονται στα τείχη του μνημείου προκειμένου να εισέλθει από τον ένα περίβολο στον άλλο (Σχ.1).

⁸³ Η εκτίμηση αυτή που προκύπτει από τη βιβλιογραφία τίθεται υπό αμφισβήτηση προς το παρόν, διότι σύμφωνα με τα νέα στοιχεία που απέδωσαν οι έρευνες των ετών 2020-2022 από τις ανασκαφές στην Ναύπακτο, πιθανόν αυτά τα φυλάκια να είναι ενετικές προσθήκες, όπως μαρτυρείται εικονογραφικά σε αναγεννησιακά παράκτια φρούρια της ιταλικής χερσονήσου, λ.χ. του λιμένα της Νάπολης κ.α. (Βλ. Σχετικά την τεκμηρίωση της γράφουσας για τον ανατολικό επιθαλάσσιο πύργο του Φάρου).

⁸⁴ Ozguven 1997.

⁸⁵ Andrews 2006, 130-134.

⁸⁶ Andrews 2006, 106-115.

⁸⁷ Χαλάτσης 2001, 165.

Το κάστρο της Ναυπάκτου⁸⁸ είναι από τα καλύτερα σωζόμενα και μεγαλύτερα σε έκταση κάστρα της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο σωζόμενος οχυρωματικός περίβολος⁸⁹ έχει κάτοψη ακανόνιστη και διατηρείται σε καλή κατάσταση λόγω των συνεχών επισκευών. Η περίμετρος των τριών ανώτερων περιβόλων ανέρχεται τα 100μ., ενώ συνολικά τα τείχη περιτρέχουν μια έκταση περίπου 170 στρεμμάτων με συνολικό μήκος 750μ. Το ύψος τους ποικίλει από 5 έως 10 μέτρα. Το πάχος της τοιχοποιίας είναι κατά μέσο όρο 2,5 με 3,5 μέτρα και απολήγει σε οδοντωτές επάλξεις. Κάθε περίβολος αποτελεί ένα περικλειστο σύνολο, το εσωτερικό των οποίων διαχωρίζεται με τέσσερα αλληπάλληλα εγκάρσια τείχη⁹⁰ (Σχ.1).

Ο Αρχαιολογικός Χώρος

Ο αρχαιολογικός χώρος περιβάλλει τον ανώτερο οχυρό πυρήνα της πόλης με τρεις από τις πέντε αμυντικές ζώνες-περιβόλους της. Κάθε περίβολος επικοινωνεί με τον επόμενο μέσα από μία μοναδική οχυρή πύλη (Σχ.1). Στον αρχαιολογικό χώρο συνυπάρχουν δημόσια και ιδιωτικά κτήρια εποχής και εντός της ακρόπολης φιλοξενείται μία μόνιμη έκθεση στο νεοσύστατο αρχαιολογικό Μουσείο.

Η κύρια πύλη του κάστρου στα βορειοδυτικά προστατεύεται με τρεις διαδοχικές τοξωτές εισόδους και καταχύστρα (Εικ.6). Από την κύρια πύλη οδηγείται κανείς στον τρίτο περίβολο του κάστρου, που στο παρελθόν βρισκονταν αποθηκευτικοί χώροι και δεξαμενές για την υδροδότηση του οχυρού σε περίοδο ανάγκης, ενώ σήμερα φιλοξενείται στον ίδιο χώρο το φυλάκιο παροχής πληροφοριών και από ένα αναστηλωμένο κτήριο προς δημόσια χρήση. Από εδώ κανείς μπορεί να εποπτεύσει τον Κορινθιακό κόλπο και να απολαύσει τη θέα στο γραφικό, ιστορικό λιμάνι. Ο 3^{ος} περίβολος παραμένει ακατοίκητος σήμερα, όπως επίσης ο τέταρτος και ο πέμπτος (Σχ.1, Εικ.16, Εικ.19α).

Ο τέταρτος βορειότερος περίβολος διαδέχεται τον τρίτο και περιλαμβάνει βυζαντινά και οθωμανικά κτήρια απροσδιόριστης ακόμη χρήσης εκ των οποίων τρία από αυτά είναι αναστηλωμένα και επισκέψιμα. Η πρόσβαση στον τέταρτο περίβολο γίνεται μέσω ενός ανηφορικού λίθινου μονοπατιού (Εικ.15 α-β). Σε περίοπτη θέση στο εσωτερικό του τέταρτου περιβόλου διαφαίνεται το κτήριο της πάλαι ποτέ οπλοθήκης και ο ναός του Προφήτη Ηλία, κτίσμα του 19ου αιώνα μ.Χ. στη θέση μίας μεσοβυζαντινής βασιλικής.

⁸⁸ Κωνστάντιος 1981, Ναύπακτος Φρούριο, ΑΔ.36 (1981), Β'2 Χρονικά, 293.

⁸⁹ Sanuto 1879, "I diari di Marino Sanuto", v.II, επιμέλεια: G.Berchet, Venezia 1879, 293-294.

⁹⁰ Sanuto 1879, "I diari di Marino Sanuto", v.II, επιμέλεια: G.Berchet, Venezia 1879, 293-294.

Τον 16ο αιώνα μ.Χ. η βασιλική μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος. Σήμερα μάλιστα η βάση του μιναρέ του τεμένους είναι ενσωματωμένη στη δυτική είσοδο της εκκλησίας⁹¹ (Εικ.21,23β,33,Σχ.6). Στην δυτική πλευρά του τείχους υπάρχουν αποσπασματικά στοιχεία της αρχαίας φάσης των τειχών, ενσωματωμένα στις θεμελιώσεις της οχύρωσης κατά το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας που μαρτυρούν την ταύτιση του αρχαίου τείχους με το μεσαιωνικό (Εικ.19β). Ενώ στο ανατολικό τμήμα των τειχών κατ' ενώπιον του Ι. Βήματος του υφιστάμενου ναϊδρίου, είναι καταφανή τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βυζαντινών κτηρίων, γκρεμισμένων πλέον με κεραμοπλαστικό διάκοσμο πιθανόν της μέσης βυζαντινής περιόδου (Εικ.18). Οι οθωμανικές επεμβάσεις στα τείχη του αρχαιολογικού χώρου είναι κυρίως διακριτές στα ανώτερα τμήματα του τείχους. Σε μικρή απόσταση προς νότον χωροθετείται μία από τις βυζαντινές δεξαμενές υδροδότησης της μεσαιωνικής πόλης. Στη βόρεια πλευρά του ναού του Προφήτη Ηλία υπάρχει ακόμη σε καλή κατάσταση το αναστηλωμένο κτηριακό συγκρότημα που έχει ταυτιστεί με το βυζαντινό λουτρό (Σχ.7, Εικ.17). Αυτό όμως που αξίζει να παρατηρήσει ο επισκέπτης πριν την αναχώρηση του από τον τέταρτο περίβολο, είναι τα μαρμαροθετήματα της δυτικής εισόδου προς τον σύγχρονο ναό, διατηρημένα in "situ" από την εποχή κατάρρευσης του βυζαντινού ναού (Εικ.24, 25).

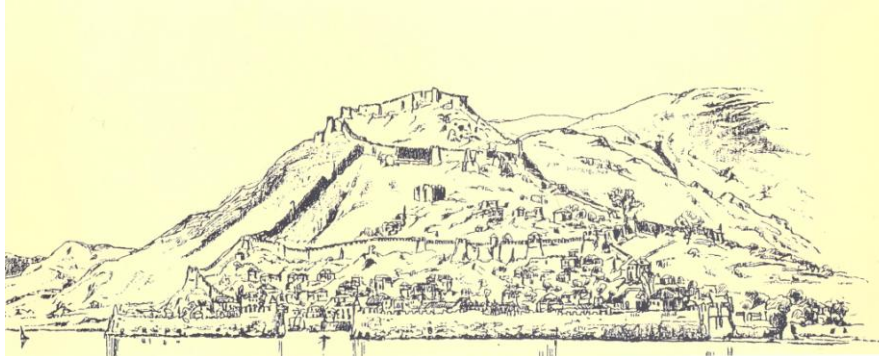
Στο πιο ψηλό σημείο δεσπόζει η κυρίως ακρόπολη ή (Ιτς Καλέ), στον πέμπτο κατά σειρά περίβολο του κάστρου (Σχ.5). Στον ίδιο χώρο βρίσκεται συγκρότημα τεσσάρων αναστηλωμένων καμαροσκέπαστων αιθουσών, το σύγχρονο μουσείο βυζαντινής, μεταβυζαντινής τέχνης, και μία δεύτερη υπόγεια δεξαμενή που τροφοδοτούσε τους κατοίκους και την φρουρά του κάστρου σε περίοδο πολιορκίας (Σχ.4).

Για να φθάσει ο επισκέπτης στο εσωτερικό της ακρόπολης, ανηφορίζοντας προς βορράν θα διαβεί την τελική τοξωτή θύρα του διατειχίσματος και από μία λιθόστρωτη ράμπα θα μεταβεί στο χώρο όπου χωροθετείτο η αρχαία ακρόπολη, στη θέση της οποίας αργότερα χτίστηκε η βενετσιάνικη (Fortezza) και μετέπειτα αποτέλεσε την οθωμανική ακρόπολη «Ιτς Καλέ».

Το επιλεγμένο σημείο για το χτίσιμο της ακρόπολης αποτελούσε το τμήμα με την καλύτερη φυσική οχύρωση για να λειτουργεί ως αυτόνομο οχυρό (Εικ.20β). Στο βόρειο εξωτερικό πέρας των τειχών μικρή πυλίδα επέτρεπε την έξοδο διαφυγής από το κάστρο (Εικ.20α). Σήμερα στο εξωτερικό των τειχών διασώζονται αναλλοίωτα τα βυζαντινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά δόμησης στην τοιχοποιία και σε έναν τετράγωνο πύργο διαφαίνεται ένα ανάγλυφο με έξεργες παραστάσεις αντωπών πτηνών²² και κομβίου²³ στην

⁹¹Γιαννόπουλος 1970, «Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί ανά τη Στερεά Ελλάδα», Επετηρίς Ε. Στερεοελλαδικών Μελετών 2 (1969-1970), 139-198.

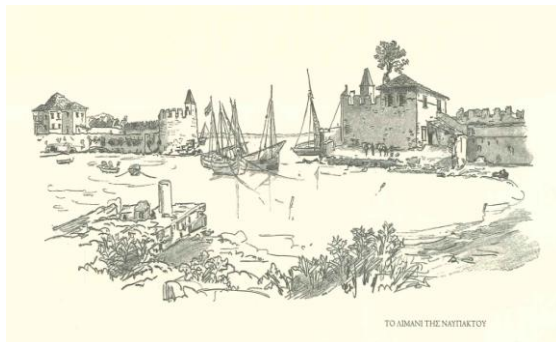
όψη του οποίου διαγράφεται πλεκτός ισοσκελής σταυρός, πιθανόν υλικό σε β' χρήση (sproglio), αποτοιχισμένο από το σύνολο των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών της βυζαντινής επισκοπής της Ναυπάκτου.

Εποπτική ιστορική απεικόνιση των οχυρώσεων

Το Λιμάνι

Το λιμάνι αποτελεί μέρος του πρώτου και μεγαλύτερου σε έκταση περιβάλλον του μνημείου. Τα υψηλά τείχη του περικλείουν στο εσωτερικό τους ένα μεγάλο τμήμα της σύγχρονης πόλης με κατοικίες ή δημόσια και θρησκευτικά διατηρητέα κτήρια, ορίζοντας ένα χώρο από την είσοδο σε αυτό έως και το πρώτο διατείχισμα πλησίον του πύργου «του ρολογιού»⁹² (Σχ.9 (ε), Εικ.1-2 α,β,γ).

Το φυσικό μικρό αλλά οχυρό λιμάνι της Ναυπάκτου είναι πηγή ευημερίας και κεντρικό σημείο της πόλης διαχρονικά. Η οχύρωση του στη σημερινή μορφή ανάγεται στην εποχή της Ενετοκρατίας⁹³. Τότε ήταν που το λιμάνι τειχίστηκε και ενώθηκε με την οχύρωση της Καστροπολιτείας σε ένα ενιαίο αμυντικό σύστημα. Οι Ενετοί εξ' αρχής προφύλαξαν την είσοδο του λιμανιού με δύο πυργίσκους διαφορετικής τυπολογίας στους οποίους καταλήγουν το ανατολικό και το δυτικό σκέλος των θαλάσσιων τειχών (Εικ.3δ).

Τα τείχη του λιμανιού υπέστησαν σταδιακά σημαντικές ενισχύσεις και μετατροπές για την αύξηση της αμυντικής τους ικανότητας. Οι κατασκευές αυτές είναι εξαιρετικά

⁹² Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Μεσαιωνικά Μνημεία Αιτ/νίας, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, 329, πιν 304 α-β. Κ.ε. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Μνημεία Αιτ/νίας, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, 440.

⁹³ Σαββίδης 1991, Η Ναύπακτος από τα Πρωτοβυζαντινά Χρόνια ως την Οθωμανική κατάκτηση του 1499: Ιστορικό διάγραμμα, Πρακτικά του Α' συμποσίου Αιτ/νίας, Αγρίνιο 1991, 245-272.

ενδιαφέρουσες αλλά και πολύπλοκες και παρουσιάζουν διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις, ακολουθώντας τις εκάστοτε ανάγκες για άμυνα και προφύλαξη με την εμφάνιση της νέας τεχνολογίας χωρίς όμως να παύουν να συνδυάζουν ένα ενιαίο αμυντικό σύνολο⁹⁴. Σύμφωνα με τα όσα έχει επικρατήσει να λέγεται από τις μέχρι τώρα πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις στην περιοχή του λιμένος, τα τείχη σώζουν κατά το πλείστον τις ενετικές επάλξεις με μορφή χελιδονοουράς⁹⁵. (Σχ.2), (Εικ.2α-γ), (Εικ.9β), (Εικ.35), (Εικ.37), (Εικ.41), (Εικ.71-72). Υπάρχουν όμως σε εναλλαγή και οι ορθογώνιες επάλξεις που επιστέφονται με πριονωτούς σχηματισμούς και θεωρούνται οθωμανικές προσθήκες. Πίσω από τις επάλξεις εκτείνεται ο περιδρομος για την μετακίνηση της φρουράς.

Κατά μήκος του δυτικού λιμενοβραχίονα διανοίγεται η επιθαλάσσια, οχυρή πύλη (με διαμόρφωση καταχύστρας στην ανωδομή της) που εξυπηρετούσε την επικοινωνία της πόλης με το λιμάνι (Εικ.3β,9α). Κατά την οθωμανική κατάκτηση της πόλης, η πύλη δέχτηκε ενισχύσεις και προστέθηκε ένα φυλάκιο για την φρουρά με κωνική στέψη⁹⁶ (Εικ.3β) και από ένα δεύτερο φυλάκιο με πυραμοειδή στέψη, προστέθηκε επίσης στον προμαχώνα του ανατολικού λιμενοβραχίονα, ο οποίος σήμερα λειτουργεί ως φάρος (Εικ.4γ). Στην ισόγειο στάθμη των παράκτιων τειχών διαμορφώθηκαν κανονιοθυρίδες. Παράλληλα αυξήθηκε σημαντικά το πάχος των τειχών ώστε να αντέχουν στην δύναμη κρούσης των κανονιών και προστέθηκε η επικλινή διαμόρφωση γνωστή ως (σκάρπα). Μπροστά από τα μεταπύργια της ΝΔ εισόδου στο κάστρο οικοδομήθηκε ένα μικρό εξωτερικό προτείχισμα και επανδρώθηκε κατάλληλα η πύλη με τάφρο (Σχ.1).

Τον 19ο αιώνα στον δυτικό βραχίονα του λιμένος λειτουργούσε τελωνείο. Στη θέση που βρίσκεται σήμερα το άγαλμα του Γεωργίου Ανεμογιάννη, ήρωα του απελευθερωτικού αγώνα που το 1821 επιχείρησε να πυρπολήσει τον οθωμανικό στόλο μέσα στο λιμάνι της Ναυπάκτου.

Στην κάτω πόλη ξεχωρίζουν το αρχοντικό της οικογένειας Μπότσαρη⁹⁷ πλησίον της κύριας ΝΔ εισόδου στο κάστρο, και το Φετιχιέ Τζαμί χτισμένο το 1499 από τον Σουλτάνο

⁹⁴ Όπως διαπιστώθηκε από τις ανασκαφές στους προμαχώνες (κατά το 2020 ως και το 2024) θα πρέπει να αναθεωρηθεί η υπάρχουσα βιβλιογραφία, διότι τα νέα στοιχεία που ήρθαν στο φως για τη διάρθρωση των προμαχόνων ανατρέπουν τα όσα έχουν τεκμηριωθεί έως σήμερα. Η έρευνα στην ιταλική βιβλιογραφία αποκαλύπτει νέες πτυχές.

⁹⁵ Πλουμίδης 1972-73, Έγγραφα για τη Βενετοκρατούμενη Ναύπακτο, 1444-1510, Επετηρίς Ετ. Βυζ/νων Σπουδών, τομ. ΛΘ-Μ, 492-501. Κ.ε. Γεωργοπούλου-Ντ.' Αμίκο 2008, Κάστρων Περίπλους, 124-127.

⁹⁶ Μαρίνου Γεωργία, 1985, 128-130 και Σαββίδης Αλέξης, Ναυπακτικά, τομ.5, 1990-91, 50-68.

⁹⁷ Για την περιγραφή του αρχοντικού Ν. Μπότσαρη, βλ. Σχετικά: Οικονόμου 1980, Ναύπακτος, Ιστορικός και Τουριστικός Οδηγός, 70-71.

Βαγιαζήτ Β⁹⁸ αμέσως μετά την κατάκτηση της πόλης. Το Φετιχέ είναι εύκολα προσβάσιμο πίσω από τα τείχη του ανατολικού λιμενοβραχίονα⁹⁹ (Εικ.2γ).

Το τμήμα της κάτω πόλης επικοινωνούσε με την άνω πόλη μέσα από μία μοναδική, περίτεχνη πύλη την «Σιδηρόπορτα». Η «Σιδηρόπορτα» βρίσκεται στο πρώτο διατείχισμα κοντά στο σημερινό ρολόι της Ναυπάκτου. Στα δυτικά προστατεύεται από ημικυκλικής διατομής πύργο, υπεράνω αυτής εντοπίζεται καταχύστρα με ανάγλυφη διακόσμηση, και σώζεται ακόμη και σήμερα το ξύλινο θύρωμα της (Εικ.14). Πρόκειται για μια από τις κρυφές πύλες του κάστρου εφόσον δεν είναι ορατή, εξαιτίας της κατασκευαστικής της ιδιομορφίας.

Ο δεύτερος κατά σειρά περίβολος περικλείει ένα τμήμα της άνω συνοικίας της σύγχρονης πόλης με τα διατηρητέα σήμερα κτήρια της οθωμανικής περιόδου του δημόσιου και ιδιωτικού βίου¹⁰⁰, όπως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Βεζύρ Τζαμί (Σχ.5), το οθωμανικό λουτρό στον περιβάλλοντα χώρο του τεμένους¹⁰¹ (Σχ.5), και αρκετές κρήνες¹⁰² της ίδιας περιόδου (Εικ.12). Ανάμεσα στα θρησκευτικά κτήρια διακρίνονται και κάποια ιδιωτικά, όπως το αρχοντικό του Λάμπρου Τζαβέλα, σήμερα τμήμα της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων¹⁰³ (Εικ.10).

Οι Πύλες

Ο οχυρωματικός περίβολος του κάστρου πέραν των εσωτερικών θυρών που διαμορφώνονται σε κάθε εγκάρσιο τείχος, διαθέτει πέντε πύλες που προστατεύονται από πύργους εκ των οποίων η μία είναι η παράκτια, όπως προαναφέρθηκε (Εικ.3β, 9α). Οι δύο κύριες εισοδοί στο κάστρο, εντοπίζονται στη δυτική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου: μία στο ΝΔ τμήμα της οχύρωσης που οδηγεί στο εσωτερικό του πρώτου περιβόλου¹⁰⁴, και η άλλη στο ΒΔ τμήμα του περιβόλου που οδηγεί στον αρχαιολογικό χώρο του κάστρου και την ακρόπολη (Σχ.1, Σχ.10) και (Εικ.35, Εικ.6). Η τέταρτη πύλη δεν σώζεται πια αλλά σύμφωνα

⁹⁸ Πετρονώτης 1992-’93, Οθωμανικά αρχιτεκτονήματα Ναυπάκτου, Ναυπακτικά ΣΤ’(1992-93), 221-352, κ.ε. Βασιλάτος, Κάστρα της Ελληνικής Γής, 67.

⁹⁹ Κωνστάντιος 1983, Τζαμί λιμανιού, ΑΔ.38 1983, Β’2 Χρονικά, πιν.102δ,103α, 237.

¹⁰⁰ Μαρίνου 1985, Η Αρχιτεκτονική της Ναυπάκτου κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία, ΗΧ 27 (1985),127-138.

¹⁰¹ Κωνστάντιος ΑΔ 34 (1979), Β1 Χρονικά, πιν. 76 δ, 210, κ.ε., του ιδίου ΑΔ 37 (1982), Β2 Χρονικά, 277.

¹⁰² Κατσούλη, 2011, Μελέτη Αποκατάστασης και Ανάδειξης των κρηνών του κάστρου της Ναυπάκτου, με αριθ. πρωτ. απόφασης έγκρισης: Υ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α./22η Ε.Β.Α./504, Ναύπακτος 19-3-2013.

¹⁰³ Κεφαλλονίτου 2008, Η Ναύπακτος στους Οθωμανικούς Χρόνους, τομ. «Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», ΥΠΠΟ 2008, 107-112.

¹⁰⁴ (Δηλ. στο σημείο που ο σύγχρονος δρόμος διακόπτει τα τείχη μετά από τα δημόσια έργα που συντελέστηκαν για τη διάνοιξη της επαρχιακής οδού τον 19ο αιώνα και είχαν ως συνέπεια να ζημιώσουν καθοριστικά κάποια αποσπασματικά τμήματα των τειχών).

με τη βιβλιογραφία διαμορφωνόταν στα ΝΑ του πρώτου περιβόλου στο σημείο που σήμερα είναι χτισμένος ο ναός του Αγ. Δημητρίου. Στο ΒΑ σκέλος των τειχών στον δεύτερο περίβολο υπάρχει η πέμπτη πύλη, η οποία είναι γνωστή ως «Φαλτσόπορτα ή ψευδοπύλη»¹⁰⁵, διότι δεν ήταν ορατή (Σχ.1, Μ30). Εδώ κατέληγε ο δρόμος που ξεκινούσε από την Άμφισσα και έφθανε στην Ναύπακτο. Η ΒΑ πύλη ενισχύεται με έναν τεταρτοκυκλικό οθωμανικό προμαχώνα και έναν ημικυκλικό βενετικό που φέρει εντειχισμένη ανάγλυφη μαρμαρόπλακα (1491) με την παράσταση του φτερωτού λέοντα της Γαληνότατης Δημοκρατίας (Εικ.4α). Από τις πέντε πύλες του κάστρου, κρυφές ήταν μόνο η «Σιδηρά πύλη» του πρώτου διατειχίσματος (Σχ.1, Μ33) και η ΒΑ πύλη ή «Φαλτσόπορτα» (Εικ.14).

Ακολουθεί ενδεικτικός κατάλογος των πιο αντιπροσωπευτικών πυλών:

Α. Πύλη «Σιδερόπορτα»

Ταυτότητα μνημείου

Είδος: πύλη

Ιδιοκτήτης: δημόσια

Έτος Κατασκευής: βυζαντινής περιόδου,

με ανακατασκευές ενετικής και οθωμανικής περιόδου.

Τύπος: αρχαιολογικός χώρος

Υλικό κατασκευής: λίθος, ξύλο

Κατάσταση: καλή

Πολιτισμική προέλευση: βυζαντινό με διάδοχες επεμβάσεις ενετικές και οθωμανικές. Περιοχή: μονότοξη πύλη διαμορφωμένη στο πρώτο διατείχισμα του κάστρου.

Περιγραφή: πρόκειται για τη μοναδική Πύλη επικοινωνίας - σύνδεσης της συνοικίας του Λιμανιού (άνω πόλη) με τη συνοικία του Βεζύρ Τζαμιού (άνω πόλη). Η πύλη είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και σώζεται τμήμα της ξύλινης δίφυλλης θύρας της. Αποτελείται από ένα θύρωμα και μία καταχύστρα στο ύψος των επάλξεων. Στη βάση της καταχύστρας, επάνω σε τρία φουρούσια, στηρίζεται υπέρθυρο με ανάγλυφο διάκοσμο στον τύπο του αναγεννησιακού ιταλικού θυρεού το οποίο πιθανόν τοποθετήθηκε μαζί με τις παραστάδες σε δεύτερη χρήση την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Αριστερά υπάρχει μια κρήνη που ονομάζεται της «Σιδερόπορτας». Πρόκειται για δημόσια κρήνη που ανήκει στον τύπο των απλών κρηνών (τσεσμέ). Απέναντι από τη

¹⁰⁵ Τριανταφυλλόπουλος, Βυζαντινά Αιτ./νιας, ΑΔ 33 (1978), 167.

βρύση ορθώνεται προστατευτικό της Πύλης, τείχος στηριγμένο στα κυρίως τείχη, κρατώντας αυτήν αθέατη από την πλευρά της θάλασσας .

Σιδερόπορτα: άποψη του ανάγλυφου

Β. Ντάπια «Φαλτσοπόρτι» ή προμαχώνας της «Φαλτσόπορτας»

Ταυτότητα μνημείου

Ονομασία: ντάπια «Φαλτσοπόρτι»

Ιδιοκτησία: δημόσιο

Έτος κατασκευής: 1491

Υλικό κατασκευής: λίθος, κονίαμα

Κατάσταση: καλή

Πολιτισμική προέλευση: ενετική

Περιοχή: 2^{ος} περίβολος

Περιγραφή: ο κυκλικός με μνημειώδη πύλη, ενετικός προμαχώνας «Φαλτσοπόρτι» διαμορφωμένος στο βορειοανατολικό άκρο του περιβάλου, σε μια εξαιρετικά δεσπόζουσα τοποθεσία, είναι επιμελώς κατασκευασμένος από ορθογώνιους παραλληλόγραμμους, κατεργασμένους,γκρίζους ασβεστόλιθους, αρμολογημένους με ακρίβεια σε συμπαγή τοιχοδομία. Η στρατηγικής σημασίας θέση του επέτρεπε στους αμυνόμενους να προστατεύουν με τα κανόνια, με τα οποία ήταν εξοπλισμένος, ολόκληρη την νοτιοανατολική πλευρά των τειχών της Ναυπάκτου καθώς και την κύρια πύλη της, η οποία βρισκόταν σε αυτήν την πλευρά και ονομαζόταν «Μητροπολιτική». Ένα περιφερικό, καμπυλόμορφο, λίθινο διάζωμα στο άνω μέρος της τοιχοδομίας του, τυπικά ενετικό, κοσμεί την όψη του. Στην εξωτερική τοιχοδομία του προμαχώνα, οι Βενετοί είχαν εντοιχίσει το θυρεό τους.

Ο L. Salvador αναφέρεται σε δύο εντοιχισμένες στον προμαχώνα επιγραφές και μια λατινική ημερομηνία MCCCCLXXXI (1491), από την οποία προκύπτει

επακριβώς η χρονολογία ανέγερσής του. Σήμερα, οι επάλξεις του προμαχώνα έχουν καταστραφεί και μόνο μια στρογγυλή θυρίδα για πυροβόλο, μεσαίου διαμετρήματος του 15ου αιώνα μ.Χ, σώζεται. Από τα μέσα του 19ου αιώνα μ.Χ, ο προμαχώνας έχασε τη στρατηγική του αξία και τον πολεμικό του προορισμό, συνέχισε όμως να προσφέρει τις υπηρεσίες του στους κατοίκους οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το δάπεδο της λιθόστρωτης ταράτσας του ως αλώνι, μέχρι πριν λίγες δεκαετίες.

Φαλτσόπορτα: άποψη του ανάγλυφου

Οι Πύργοι

Περιμετρικά τα τείχη ενισχύουν ραδινοί, ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης πύργοι (κατά κανόνα στους τρεις άνω περίβολους) και χαμηλοί ημικυκλικής ή κολουροκωνικής κάτοψης προμαχώνες καθ' όλη την έκταση του τειχισμένου τμήματος των δυο κατοικημένων νότιων περιβόλων. Στο πλαίσιο των ανακατασκευαστικών εργασιών η διαμόρφωση της πλατείας κάθε πύργου ή προμαχώνα και η τελική μορφή των στέψεων τους ακολουθεί τη νέα εξελιγμένη τεχνολογία της εποχής, ώστε ο νέος τύπος οχύρωσης να ανταποκρίνεται στις καινούργιες πολεμικές τεχνικές, όπως αυτές εξελίχτηκαν με την εισαγωγή της πυρίτιδας και τη διάδοση των πυροβόλων μέσα στον 14^ο αιώνα. Έτσι στα τείχη και στους προμαχώνες ανοίγονται κανονιοθυρίδες ή τυφεκιοθυρίδες και ανάμεσα από τις επάλξεις συμφύονται σκοπιές για τη φρουρά (Σχ.1, M23, M25-M26, M29, M39). Τα τείχη διαμορφώνονται με ισχυρά κεκλιμένο επίπεδο στην εξωτερική τους πλευρά, τη (σκάρπα). Με τον τρόπο αυτό ενισχύεται το πάχος του τείχους ώστε να αντέξει στον κανονιοβολισμό. Η (σκάρπα) απολήγει σε ταινία ή γείσο (cordone) συνήθως ημικυκλικής διατομής (Εικ.13, 16).

Ακολουθεί ενδεικτικός κατάλογος των πιο αντιπροσωπευτικών προμαχώνων:

Α. «Ωραία» Ντάπια

Ταυτότητα:μνημείου

Ιδιοκτησία: δημόσιο

Έτος κατασκευής: ενετική

Υλικό κατασκευής: λίθος, κονίαμα

Κατάσταση: καλή

Πολιτισμική προέλευση: ενετική

Περιοχή: 2^ο περίβολος, αμυντικό έργο για την ενίσχυση της οχύρωσης του κάστρου της Ναυπάκτου.

Περιγραφή: ημικυκλικός προμαχώνας στο ανατολικό τμήμα των τειχών της Ναυπάκτου, δίπλα στον Ιερό Ναό του Αγίου Δημητρίου. Το άνω τμήμα του είναι διαμορφωμένο με επίπεδη πλατφόρμα και ισχυρές χαμηλές επάλξεις με μεγάλα ανοίγματα για την υποδοχή των κανονιών. Σήμερα οι επάλξεις διασώζονται αποσπασματικά και σε επίπεδο θεμελίωσης. Στη βάση υπάρχει κανονιοθυρίδα που επικοινωνεί με την άνοψη του μνημείου μέσω λίθινης κλίμακας από τη ΒΔ πλευρά του ημικυκλίου του.

Το έτος 2020 μετά από σωστική ανασκαφή υπό την εποπτεία μου, ήρθαν στο φως πολύ σημαντικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική διάρθρωση του μνημείου που βρίσκονται υπό δημοσίευση¹⁰⁶. Πλησίον της «Ντάπιας» βρίσκεται νεότερο λιθόκτιστο διώροφο κτήριο του 19ου αιώνα, το οποίο έχει στερεωθεί από την πρώην 22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Σχ.1).

2020. Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΙΤ/ΝΙΑΣ: κάτοψη

¹⁰⁶ Από την ερευνητική ομάδα επίβλεψης: Τ. Λογοθέτη, Φ. Γεώργια, Ε. Κατσούλη στο Πρόγραμμα (INTERREG).

Β. Προμαχώνας «Τσαούς» Ντάπια

Ταυτότητα μνημείου

Ονομασία: «Ντάπια» ή προμαχώνας του Τσαούς

Ιδιοκτησία: δημόσιου χαρακτήρα

Χρονολόγηση: προ 1829

Προστασία: μνημείο

Υλικό: λίθος

Κατάσταση: καλή (πρόσφατα
αναστηλωμένος)

Πολιτισμική προέλευση:
(Οθωμανικό)

Τοποθεσία: 2^{ος} περίβολος, αμυντικό έργο για την ενίσχυση του οχυρού.

Περιγραφή: στο κέντρο περίπου του Β' Διαζώματος περιβόλου και σε μια δεσπόζουσα τοποθεσία υψώνεται ένας προμαχώνας σε σχήμα πετάλου με οδοντωτές επάλξεις, κατάλληλες για την τοποθέτηση μεγάλων πυροβόλων. Η αρχιτεκτονική του γραμμή είναι αυστηρή, με άψογη όμως γεωμετρική συμμετρία.

Η είσοδος του βρίσκεται στη βορινή πλευρά του, όπου καταλήγει μία λιθόστρωτη ελικοειδής ράμπα, κατασκευασμένη ειδικά για να ανεβοκατεβάζουν στον προμαχώνα αυτό κανόνια.

Πρόκειται για την περίφημη «Τάπια του Τσαούς» την οποία κατασκεύασαν οι Οθωμανοί στη διάρκεια της πολιορκίας της Ναυπάκτου από τα ελληνικά στρατεύματα, κατά την Ελληνική Επανάσταση. Ο πολυγωνικός αυτός πύργος, ανεξάρτητος από την όλη οχυρωματική συγκρότηση των τειχών σύμφωνα με την παράδοση έλαβε την ονομασία του από τον Οθωμανό Τσαούση (Αξιωματικό), ο οποίος κατοπεύοντας τη νικηφόρο έκβαση των Ελλήνων επαναστατών, έπεσε από τις επάλξεις του. Σε μικρή απόσταση από αυτόν γίνεται η πρόσβαση στο εσωτερικό του δεύτερου περιβόλου του κάστρου από τα ΝΔ προς τις ανώτερες ζώνες μέσω ασφαλισμένης διαδρομής και από σημείο που έχουν σπάσει τα δυτικά τείχη προκειμένου για τη χάραξη του οδικού δικτύου. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοιχοδομία του πύργου που ενισχύει τα τείχη στο σημείο αυτό, (διακρίνονται οι αλληπάλληλες κατασκευαστικές του φάσεις), στοιχείο σημαντικό για τη χρονολόγηση του μνημείου (Σχ.1, Μ41).

Ο Περίδρομος

Πίσω από τις επάλξεις των δυο τύπων που χαρακτηρίζουν την τοιχοδομία του κάστρου της Ναυπάκτου εκτείνεται περίδρομος πλάτους δύο μέτρα που διευκόλυνε την κίνηση της φρουράς. Μικρές κλίμακες με καλοδιατηρημένες βαθμίδες είναι προσαρτημένες στις εσωτερικές παρειές των τειχών στα σημεία που ήταν απαραίτητη η άνοδος στον περίδρομο και κατ' επέκταση στους πύργους. Η στήριξή του ως επί το πλείστον γίνεται σε σειρά από ημικυλινδρικές καμάρες.

Οι Τάφροι

Εξωτερικά εκατέρωθεν της ανατολικής και δυτικής πλευράς των μακροσκελών τειχών της πόλης, το κάστρο θωρακιζόταν στο παρελθόν με δύο τάφρους. Από τους καθαρισμούς έχουν ανακύψει τα ίχνη των διαμορφωμένων τάφρων, όπως αποτυπώνονται παρακάτω στην κάτοψη του μνημείου (Σχ.1). Οι τάφροι είναι ενισχυμένοι με προτειχίσματα και χαμηλά οικήματα για τη στέγαση των πυροβόλων όπλων στις περιπτώσεις της άμυνας. Τα πιο εμφανή και ορατά έως σήμερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διατειχίσματος του κάστρου της Ναυπάκτου διασώζονται ενώπιον του Ν-ΝΑ τμήματος του τείχους (M20-22 και M30-M39, Σχ.1).

Τοιχοδομία

Οι διαφοροποιήσεις στην τοιχοποιία που διακρίνονται σε πολλά σημεία του τείχους μαρτυρούν και τις διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις του. Ένα τμήμα του τείχους έχει θεμελιωθεί πάνω στο αρχαίο τείχος¹⁰⁷ που είναι κτισμένο με μεγάλους ορθογωνισμένους ογκόλιθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης, όπως μαρτυρούν τα τείχη του αρχαιολογικού χώρου. Ιδιαίτερα εμφανές είναι στη βάση του τείχους και του πύργου που βρίσκεται δυτικά της εισόδου στον τρίτο άνω περίβολο.

Το μεγαλύτερο τμήμα των τειχών τεχνοτροπικά είναι κατασκευασμένο με αδρά λαξευμένους λίθους, εμβόλιμους πλίνθους κατά χώραν και άφθονο συνδετικό κονίαμα ενώ δεν λείπουν και τμήματα που είναι κατασκευασμένα με ορθογώνιους ασβεστόλιθους και ασβεστοκονίαμα ή με αδρά λαξευμένους λίθους και ζώνες από οπτόπλινθους.

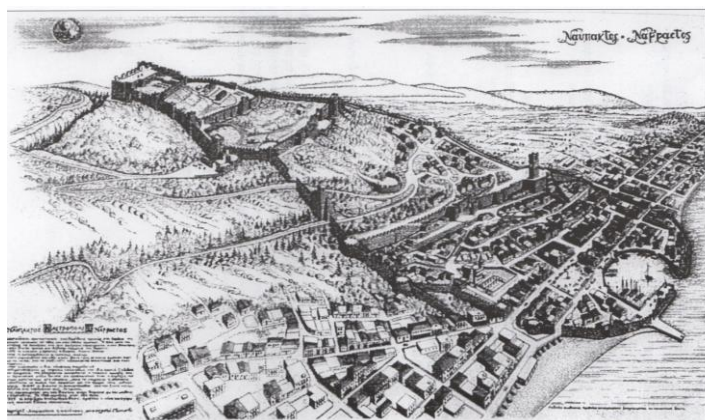
107 Α.Δ.45 (1990), Β'1 Χρονικά, 142-143, Οδ. Πλαστήρα, Ο.Τ.216, οικόπεδο Ε. Χειμαρδιού.

Το παράκτιο τείχος είναι κατασκευασμένο ως επί το πλείστον από ημίεργους ασβεστόλιθους ενώ απαντώνται και αρκετοί φαιοπράσινοι ψαμμιτόλιθοι διαφόρων μεγεθών. Ωστόσο υπάρχουν διάσπαρτοι και ορισμένοι αδροδουλεμένοι ασβεστολιθικοί δόμοι σε επάλληλες ζώνες κυρίως στις κάτω στρώσεις του τείχους. Οι δόμοι είναι συναρμοσμένοι στις εξωτερικές παρειές του τείχους με διαφόρων ειδών παχύρευστα αρμολογήματα εκ των οποίων επικρατούν τα οθωμανικά (βλ. φωτογραφική τεκμηρίωση παρακάτω).

Υλικά δομής

Τα δομικά υλικά της τοιχοποιίας είναι ασβεστόλιθος, ψαμμιτόλιθος και πωρόλιθος της περιοχής με αρκετό συνδετικό υλικό από ασβεστοκονίαμα. Υπάρχουν επίσης διάσπαρτοι αρχαίοι δόμοι καθώς και λαξευμένες πέτρες. Οι ακμές των τοιχοποιιών διαμορφώνονται με γωνιόλιθους (Εικ.18-20,9,35).

Θεμελίωση

Η θεμελίωση του μνημείου έχει γίνει πάνω στο χώμα ή το φυσικό βράχο στα τμήματα που αφορούν τις μετασκευές και ενισχύσεις της ενετικής περιόδου. Με την υλοποίηση δοκιμαστικών τομών από τη γράφουσα σε

ερευνητικό πρόγραμμα της υπηρεσίας το 2014, ενώπιον του επιθαλάσσιου μετώπου του δυτικού βραχίονα (Εικ.37α-β) και επίσης σε ένα τμήμα των νοτιοανατολικών τειχών του δεύτερου περιβόλου, δεν διαπιστώθηκαν ίχνη αρχαίας θεμελίωσης, όπως συμβαίνει αντίθετα στις θεμελιώσεις των τριών ανώτερων περιβόλων από Ν (Εικ.19β).

Συνεπώς η ανασκαφική έρευνα έρχεται να επιβεβαιώσει τις ιστορικές μαρτυρίες σχετικά με την επέκταση της καστροπολιτείας της Ναυπάκτου προς νότο μετά το 1409, έτος κατοχής της πόλης από τους Βενετούς, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να προβούν σε εκτεταμένες συμπληρώσεις και προσθήκες εκτείνοντας τα τείχη μέχρι τη θάλασσα.

VII. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση Προφήτης Ηλίας

A. Η ανασκαφή εν έτει 2008

Το 2008 στο πλαίσιο συγχρηματοδοτούμενου έργου η αείμνηστη έφορος Αρχαιοτήτων Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου διενήργησε σωστική ανασκαφή στον περιβάλλοντα χώρο του ναΐσκου του Προφήτη Ηλία στη γνωστή από τη βιβλιογραφία θέση του βυζαντινού λουτρού¹⁰⁸, που βρίσκεται στον τέταρτο από Ν περίβολο του κάστρου (Σχ.6,7). Τα αποτελέσματα της έρευνας του έτους 2008 απέδωσαν πολύτιμες μαρτυρίες για τις οικοδομικές φάσεις των αρχιτεκτονικών λειψάνων, που η ανασκαφή έφερε στο φώς.

Συγκεκριμένα το υφιστάμενο ναΐδριο του Προφήτη Ηλία, σήμερα κτίσμα του 19^{ου} αιώνα μ.Χ. κατασκευάστηκε πάνω στα ίχνη μεσοβυζαντινής, ξυλόστεγης, τρίκλιτης βασιλικής¹⁰⁹, στην οποία μετέπειτα αναγνωρίστηκαν τουλάχιστον πέντε οικοδομικές διαδοχικές φάσεις¹¹⁰ (Εικ.21,23β,26). Η αρχική μορφή της βασιλικής είχε μέγιστες διαστάσεις 16 X 28μ χωρίς τις τρεις κόγχες του ιερού Βήματος¹¹¹.

Η ανατολική πλευρά του μεσοβυζαντινού ναού διαρθρωνόταν με τρεις αψίδες. Η κεντρική αψίδα ήταν ημικυκλική και η ακτίνα της είχε μέγιστη διατομή (2,80μ), ενώ οι εκατέρωθεν αυτής κόγχες ήταν μικρότερης διατομής και παρουσίαζαν την ιδιαιτερότητα εσωτερικά να είναι ημικυκλικές και εξωτερικά να διαμορφώνουν τρίπλευρες όψεις. Η ακτίνα της βόρειας κόγχης ήταν 1μ και της νότιας 1,40μ (Εικ.23, 23β), (Σχ.6).

Δυτικά η βασιλική είχε νάρθηκα μέγιστου πλάτους 4μ. Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα προεκτείνεται βόρεια με κατεύθυνση προς το βόρειο κτηριακό συγκρότημα με το οποίο πιθανότατα συνδεόταν¹¹². Η πλευρά αυτή κατά την εκτίμηση της επικεφαλής αρχαιολόγου είχε τρεις μεγαλοπρεπείς κύριες εισόδους προς το ναό, σχηματίζοντας τρίβηλο.¹¹³ (Εικ.26), (Σχ.8).

Τα κλίτη της βασιλικής διαχωρίζονταν με τοξοστοιχίες, τα τόξα των οποίων φέρονταν από επιμήκεις κτιστούς πεσσούς. Στο βόρειο τοίχο του ναού πιθανόν διαμορφωνόταν μια θύρα επικοινωνίας με το βόρειο πρόσκτισμα του (Σχ.6).

¹⁰⁸ Αθανασούλης-Ανδρούδης 2004, *Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του βυζαντινού λουτρού του κάστρου Ναυπάκτου*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Αιτ/νίας, Αργίνιο 29-31/3/2002, Τ.2, Αργίνιο 2004, πιν.1 Α. 515-534.

¹⁰⁹ Κεφαλλονίτου-Κουμούση 2012, 22^η Ε.Β.Α. *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχ/των*, Αθήνα 2012, 69-72.

¹¹⁰ Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2013, *Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτ/νια & Λευκάδα*, 2/11/2013, Ναύπακτος 2014, 121-144.

¹¹¹ Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του μελετητή Στ. Μαμαλούκου, είναι συγκρίσιμη με τις μεσοβυζαντινές βασιλικές των Μάστρου (14 x 21 μ.), Αγ. Γεωργίου στο Ευηνοχώρι (13,50 x 23 μ.) & των Σεβίων (13 X 22,50μ).

¹¹² Αθανασούλης-Ανδρούδης (2004) πιν.1 Α.515-534, ο.π.

¹¹³ Την υπόθεση αυτή υιοθέτησαν το 2013, ομοίως οι μελετητές: Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας. Βλ. Σχετικά: Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2013, 132. κ.ε., Κεφαλλονίτου 2011, *Η ανάδειξη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων του νομού Αιτ./νίας*, Τα Αιτωλικά 17, 7^{ος}-12^{ος}/2011, 74-98.

Η είσοδος στον κυρίως ναό γινόταν από άγνωστο μέχρι στιγμής αριθμό θυρών που ανοίγονταν στο δυτικό του τοίχο και από μια θύρα στο βόρειο¹¹⁴. Ο κυρίως ναός επικοινωνούσε με το νάρθηκα μέσω τριών ανοιγμάτων: ενός τριβήλου που αντιστοιχούσε στο μεσαίο κλίτος και δύο θυρών που αντιστοιχούσαν στα πλάγια κλίτη¹¹⁵ (Εικ.32).

Τα φωτιστικά ανοίγματα πιθανόν ήταν μονόλοβα, σύμφωνα με τις υποτυπώδεις ενδείξεις των παραθύρων του βόρειου τοίχου.

Τα δάπεδα της μεσοβυζαντινής βασιλικής ήταν επιστρωμένα με πολυτελή μαρμαροθετήματα¹¹⁶, ίχνη των οποίων είναι ορατά σήμερα στη βόρεια υπαίθρια πλευρά του νεώτερου ναού, που όμως αντιστοιχούσε με το βόρειο κλίτος της μεσοβυζαντινής βασιλικής, και επίσης απαντώνται σε άτακτη διάταξη στο διάδρομο που διαμορφώνεται ενώπιον της δυτικής εισόδου του σημερινού ναού του Προφήτη Ηλία. Πρόκειται για αποτμήματα μαρμάρινων πλακών με ανάγλυφο επιμελημένο διάκοσμο από φυτικά μοτίβα, και ένα τμήμα θωρακίου από το μαρμάρينو τέμπλο της βασιλικής. Προφανώς αφορά σε «*sproglia*» επαναχρησιμοποιημένα από τους Οθωμανούς κατά τις εργασίες ανέγερσης των δύο τεμενών, που διαδέχτηκαν τις οικοδομικές φάσεις του μεσοβυζαντινού κτίσματος¹¹⁷ (Εικ.24-25).

Μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον είχε η εύρεση του μαρμάρινου στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου¹¹⁸ του μεσοβυζαντινού ναού, που εντοπίστηκε κατά χώραν και στα δυο πλευρικά κλίτη και σε απόσταση 4,25μ από τον ανατολικό τοίχο (Εικ.22). Τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών με ανάγλυφο διάκοσμο έχουν εντοπισθεί στο σύνολό τους, είτε ενσωματωμένα σε διάφορα τμήματα του τείχους είτε στο ευρύτερο περιβάλλον του ναού, τα οποία σήμερα μπορούν να συνδεθούν με πάσα βεβαιότητα με τον εξεταζόμενο μεσοβυζαντινό ναό, ενισχύοντας τις υποθέσεις των αρχικών μελετητών ότι δηλαδή «*Προέρχονται από σημαντικό μεσοβυζαντινό ναό του κάστρου*»¹¹⁹. Πρόκειται για τεμάχια κοσμητών, για αποσπασματικά τμήματα πλαισίων θυρών, για τμήματα ενός ή περισσοτέρων φραγμάτων πρεσβυτερίου, ένα απότμημα επιστηλίου ταφικής προέλευσης και άλλα ακόμη που παραμένουν αταύτιστα.

Στα δυτικά εξωτερικά του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, πιθανόν να υπήρχε εξωνάρθηκας¹²⁰ με τη μορφή ανοικτής στοάς μέγιστου πλάτους 3,70μ και μήκους ίσο με του ναού ή και μεγαλύτερο αυτού, κυρίως προς τη βόρεια πλευρά του (Σχ.8), (Εικ.26, 28).

¹¹⁴ Αθανασούλης-Ανδρούδης 2004, 517, πιν.4 Α., ο.π. Τα στοιχεία της μελέτης των οποίων ταιριάζουν με την μελέτη των Μαμαλούκου-Παπαβαρνάβα 2013, 130, σχ.4 & 132.

¹¹⁵ Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2013, 130, σχ.4, 132, ο.π.

¹¹⁶ Ανδρούδης 2013, *Παρατηρήσεις σε βυζαντινά γλυπτά του 12^{ου} και 13^{ου} αι. από το Κάστρο της Ναυπάκτου στο Ι. Χουλιαράς (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου: Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτ/νια & Λευκάδα*, 2/11/2013, Ναύπακτος 2014, 31-42.[40-41, Εικ.17-20].

¹¹⁷ Κεφαλλονίτου-Κουμούση 2012, 22^η Ε.Β.Α. *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχ/των*, ΥΠΠΟ/Γ.Δ/ΝΣΗ Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2012, 69-72.

¹¹⁸ Ανδρούδης 2013, 40-41, [Εικ.17,18] κ.ε. Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2013, 127, [εικ.7].

¹¹⁹ Κωνσταντίνος 1981, 293. Κωνσταντίνος 1982, 278. Κωνσταντίνος 1991, 604-605, κ.ε. Παζαράς (1998), *Μελέτη συνολικής ανάδειξης Κάστρου Ναυπάκτου*, Α' φάση. ΤΑΠΑ, Αθήνα 1998.

¹²⁰ Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας των Κεφαλλονίτου-Μαμαλούκου.

Στ'ανατολικά ενώπιον των αψίδων του αρχικού ναού, εμφανίστηκαν οι αποσπασματικές τοιχοποιίες ενός οθωμανικού τεμένους, ο νότιος τοίχος του οποίου ταυτίζεται με τον νότιο τοίχο του ναού του Προφήτη Ηλία¹²¹. Η βορειοανατολική γωνία του κτηρίου παρουσιάζει μικρή απότμηση. Στον αποκλίνοντα προς νότο ανατολικό τοίχο αυτού, διακρίνεται μια μικρή κόγχη. Πρόκειται για το «Μιχράμπ» του πρώτου ισλαμικού τεμένους (Εικ.23α, 23β). Στο εσωτερικό του ίδιου κτηρίου εντοπίστηκαν τα ίχνη δαπέδου από πήλινα πλακίδια μέγιστων ορατών διαστάσεων 23 X 23εκ. (Εικ.27).

Στα βόρεια και στα ανατολικά του ναού αποκαλύφθηκαν τα κατώτερα αποσπασματικά τμήματα ενός ακόμη ισλαμικού τεμένους¹²², του οποίου ο δυτικός τοίχος ταυτίζεται με τον αντίστοιχο δυτικό του ναού (Εικ.33).

Η είσοδος στον κύριο χώρο του τεμένους γίνονταν από θύρα στο κέντρο της λοξής βορειοδυτικής πλευράς στον άξονα του (μιχράμπ). Στο μέσο περίπου του ΝΑ τοίχου του κτηρίου, είναι διαμορφωμένη στο πάχος του τοίχου μια μικρότερη πεντάπλευρη κόγχη (Μιχράμπ). Το δάπεδο του κτηρίου ενώπιον της πεντάπλευρης κόγχης, ήταν επίσης επιστρωμένο με πήλινα πλακίδια, διαστάσεων 30 X 30 εκατοστά.

B. Η ανασκαφή των τάφων εν έτει 2014

Επανερχόμενοι στην παραπάνω θέση¹²³ τον Νοέμβριο του έτους 2014 (στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος ΕΣΠΑ¹²⁴), συνεχίστηκε υπό την εποπτεία μου η ανασκαφική έρευνα στο νάρθηκα του μεσοβυζαντινού ναού. Με το πέρας της έρευνας διαπιστώθηκε ο ισχυρισμός της επικεφαλής αρχαιολόγου του 2008, ότι δηλαδή πρόκειται για τα διασωζόμενα κατάλοιπα του νάρθηκα της μεσοβυζαντινής βασιλικής¹²⁵ που δεν είχε ολοκληρωθεί τότε η διερεύνηση του (Εικ.26-27), (Σχ.6,8,9).

Συγκεκριμένα εξετάστηκαν τέσσερις ανασκαφικές στρώσεις. Οι στρώσεις ήταν διαταραγμένες λόγω του περιορισμένου χώρου και της συνεχούς χρήσης του. Το είδος των ταφών που κυριαρχεί στην ανασκαφή είναι ο ενταφιασμός, στοιχεία καύσης δεν παρατηρήθηκαν. Είναι γνωστό ότι από τον 2^ο αιώνα μ.Χ. ο ενταφιασμός βαθμιαία αντικαθιστά την καύση και φτάνει στα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. να είναι η κοινή ταφική πρακτική στη ρωμαϊκή επικράτεια¹²⁶. Αυτή η κατάσταση καθρεφτίζεται στην ανασκαφή. Διερευνήθηκαν τρεις κτιστοί τάφοι με προσανατολισμό Α-Δ και μερικές ελεύθερες ταφές

¹²¹ Κεφαλλονίτου 2011, 74-98, κ.ε. Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2013, 126, Σχ.3, 127.

¹²² Κεφαλλονίτου 2011, 74-98, κ.ε. Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2013, 127, Σχ.3, Σχ.7 & Σχ.8.

¹²³ Κάστρο (4ος περίβολος από Ν: θέση Προφήτης Ηλίας ή βυζαντινό λουτρό. [Σχ.1, 3-4].

¹²⁴ Με τίτλο: *Αποκατάσταση και Στερέωση τμημάτων του Κάστρου Ναυπάκτου και Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου*, Ε.Π. 2007-2013 (στο οποίο συμμετείχα ως επιβλέπουσα αρχαιολόγος των εργασιών πεδίου και ανασκαφείας των τάφων του νάρθηκα της μεσοβυζαντινής βασιλικής). Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν περαιτέρω δοκιμαστικές τομές στα επιθαλάσσια τείχη αλλά και στον 2ο από Ν περίβολο του μνημείου, κατ' ενώπιον του 1ου διατειχίσματος.

¹²⁵ Κεφαλλονίτου 2011, 74-98.

¹²⁶ Toymbee 1971,40. Εμμανουηλίδης 1999, 86.

κατά χώραν με κοινό προσανατολισμό ή με προσανατολισμό B-N, ανάλογα με την χρήση που προηγήθηκε του χώρου, τις συνθήκες ταφής αλλά και τη χρονική περίοδο που συνέβη (Εικ.31-34), (Σχ.8,9).

Οι νεκροί φαίνεται ότι τοποθετούνται στον τάφο κατευθείαν επάνω στο δάπεδο χωρίς τη χρήση προσκέφαλου, πιθανώς τυλιγμένοι σε υφάσματα. Αν και εντοπίστηκαν καρφιά δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι προέρχονται από την πιθανή χρήση φορείων, διότι είναι πιο πιθανό να προέρχονται από την κατάρρευση των δομικών στοιχείων του κτηρίου όπως μαρτυρεί το στρώμα καταστροφής.

Ο τρόπος τοποθέτησης των νεκρών σε μερικούς δεν ήταν εύκολο να διευκρινιστεί, είτε εξαιτίας των ελάχιστων λειψάνων των οστών είτε λόγω της αποσάθρωσης τους. Στην πλειονότητά τους όμως οι νεκροί τοποθετούνται ανάσκελα και σε εκτεταμένη στάση. Η θέση των χεριών τους ήταν κατά μήκος του κορμού και για κάποιους σταυρωμένα.

Σε μία μόνον ταφή πλησίον του εναπομείναντος πεσσού του τριβήλου της βασιλικής, βρέθηκε νόμισμα που τεκμηριώνει την πρακτική που επικράτησε από τα τέλη του 2^{ου} έως και τα μέσα του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα¹²⁷. Σε μία δεύτερη ταφή ο νεκρός διατηρούσε στα κάτω άκρα του πήλινο αποκεκρουσμένο αγγείο, ενώ στο σύνολο τους οι ταφές ήταν ακτέριστες.

Ο αριθμός των ταφών κατά τάφο παρουσιάζει επίσης ποικιλία. Υπήρχαν περιπτώσεις που δέχτηκαν μόνο μία ταφή ή και περισσότερες και από δύο άλλες που τα οστά και τα κρανία ήταν ατάκτως τοποθετημένα, γιατί επρόκειτο για ανακομιδές (Σχ.8,9).

Ως προς τον χρόνο ταφής των νεκρών από την τοποθέτηση των οστών μέσα στους δύο κιβωτιόσχημους τάφους συμπεραίνουμε, ότι οι δύο τουλάχιστον ταφές δεν είναι σύγχρονες.

Από τους τρεις κτιστούς τάφους που ερευνήθηκαν, ο ένας ήταν καμαροσκεπής του 6ου μ.Χ. αιώνα, ο δεύτερος κιβωτιόσχημος και ο τρίτος ψευδοκιβωτιόσχημος, ενώ οι υπόλοιπες όλες ελεύθερες ταφές. Στον καμαροσκεπή δεν εντοπίστηκαν οστά, πιθανόν ήταν συλημένος. Ο κιβωτιόσχημος περιείχε κύριες ταφές¹²⁸ και ανακομιδές, ο ψευδοκιβωτιόσχημος εντοπίστηκε ημικαταστρεμμένος¹²⁹, ενώ οι ελεύθερες ταφές ήταν στην πλειονότητα τους ακτέριστες με εξαίρεση μία μόνον, όπως προαναφέρθηκε (Σχ.8,9).

Ως προς την κατασκευή των τάφων παρατηρήθηκαν τα εξής: ο κιβωτιόσχημος είναι κατασκευασμένος από τοπικούς ψαμμιτικούς λίθους που τοποθετούνται ανά δύο ή ένας στις μακριές πλευρές, ενώ ένας μικρότερος λίθος ορίζει τις στενές πλευρές. Οι καλυπτήριοι λίθοι είναι πλακοειδείς από ψαμμίτη συνήθως δύο ή τρεις ανάλογα με το μέγεθος του τάφου, ενώ η κατασκευή του ψευδοκιβωτιόσχημου συνίσταται από τεμάχια ψαμμιτόλιθων και κεράμους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται συνδετικό υλικό (Εικ.34). Τα τοιχώματα της δυτικής στενής πλευράς του ψευδοκιβωτιόσχημου τάφου, κλείνουν πλακοειδείς μονόλιθοι σε

¹²⁷ Πιθανόν να διατηρούσε νόμισμα. Η κατάσταση διατήρησης του ευρήματος ήταν πολύ άσχημη και δυστυχώς δεν συντηρήθηκε κατά τη διάρκεια του έργου για να έχουμε καλή εικόνα. Να σημειωθεί ότι το κρανίο αυτής της ταφής ήταν οριοθετημένο από κεράμους διαστάσεων (0,28 X 0,29μ).

¹²⁸ Δεν ήταν εύκολος ο ακριβής αριθμός τους, διότι τα οστά ήταν αναμειγμένα.

¹²⁹ Εντύπωση μας προξένησε ότι στο εσωτερικό του ήταν ορατό ένα τμήμα τοίχου με κατεύθυνση B-N (αρχιτεκτονικό κατάλοιπο από τις οικοδομικές φάσεις των κτηρίων), και επίσης αρκετά πήλινα θραύσματα αγγείων από το εξωτερικό της δυτικής πλευράς του.

αντίθεση με την ανατολική στενή πλευρά του, που εντοπίστηκε κατεστραμμένη. Μάλιστα δε το πλάτος του ανατολικού σκέλους του τάφου παρουσιάζει απόκλιση από το δυτικό. Ομοιάζει για χτιστός τάφος. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παρεμβολή τοίχου (με κατεύθυνση B-N), μέσου μήκους 1,72μ X πλάτους 0,28μ X ύψους 0,45μ, έχει προξενήσει την καταστροφή του μεγαλύτερου τμήματός του τάφου (Σχ.9). Ο τοίχος αυτός κατευθύνεται προς νότον, εξωτερικά του κιβωτίου του κτιστού ψευδοκιβωτιόσχημου τάφου και εμφανίζεται σε χαμηλότερη στάθμη (σε βάθος 2,50 με 3,00μ.), γεγονός που μαρτυρεί ότι προϋπήρχε χρονικά σε σχέση με την κατασκευή του τάφου (Εικ.34, Σχ.9).

Ο δε καμαροσκεπής τάφος είναι κτισμένος από κεράμους και συνδετικό κονίαμα και καλύπτεται με καμάρα¹³⁰. Για την κάλυψη των 2/4 του ανατολικού τμήματος του, έχουν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς ασβεστόλιθοι από τέσσερις έως πέντε στον αριθμό, ενώ το ανατολικό του ήμισυ καλύπτεται με κεράμους. Η δυτική στενή πλευρά του τάφου έφερε όρυγμα διαστάσεων: 0,48μ X 0,45μ., εν' αντιθέσει με την ανατολική στενή που ήταν κλειστή. Η εσωτερική επιφάνεια που κάλυπτε η ταφή ήταν περίπου 2,23μ, και ήταν ακτέριστος. Πιθανόν ο τάφος έχει συληθεί σε άγνωστη χρονική περίοδο (Σχ.8,9).

Από την ανασκαφική διερεύνηση των ταφών περισυλλέχθηκαν κινητά ευρήματα, όπως άμορφες μάζες κονιαμάτων, ενδεικτικά τμήματα κονιαμάτων με ίχνη τοιχογραφίας, τμήματα κεράμων με κτενωτή διακόσμηση στην όψη, μεγάλη ποσότητα σιδερένιων ήλων, ένα χάλκινο στρεβλωμένο έλασμα, υάλινα θραύσματα αγγείων, καθώς και όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης που μαρτυρούν διαχρονικότητα από τη Μέση βυζαντινή περίοδο έως την όψιμη Τουρκοκρατία.

Συνοψίζοντας καταλήγουμε στα εξής: το είδος του τάφου αποτελεί συνάρτηση της οικονομικής κατάστασης του νεκρού και όταν πρόκειται για κτιστό οι διαστάσεις του έχουν να κάνουν με την εποχή που χτίστηκε. Οι νεκροί φαίνεται ότι τοποθετούνται απευθείας στο δάπεδο του τάφου. Ο προσανατολισμός του τάφου και κατ' επέκταση του νεκρού, δεν φαίνεται να υπακούει σε κάποιους κανόνες, είναι ο συνήθης προσανατολισμός ΒΔ-ΝΑ με το κεφάλι στην βορειοδυτική πλευρά να αντικρίζει λοξά την ανατολή. Στους δύο τάφους που εντοπίστηκαν ταφές συμβαίνει να είναι πέραν της μίας, σύγχρονες ή όχι. Οι ανακομιδές παλαιότερων ταφών παρατηρήθηκαν στον κτιστό κιβωτιόσχημο. Η κτέριση των ταφών δεν φαίνεται να είναι απαραίτητη με δύο μόνον εξαιρέσεις. Το αγγείο που βρέθηκε κατά πόδας του νεκρού έχει σχέση με την ταφική λειτουργία, ενώ το νόμισμα με το ταξίδι στον Κάτω Κόσμο. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση μίας ελεύθερης ταφής με προσανατολισμό ΒΔ, της οποίας το κρανίο ήταν καλυμμένο με κεραμίδες(Σχ.8,9).

Όσον αφορά στην γενική εικόνα του ενταφιασμού στον νάρθηκα της μεσοβυζαντινής βασιλικής θα λέγαμε ότι ο τρόπος ταφής των νεκρών δεν μαρτυρεί οικονομική άνεση. Πιθανόν αφορά σε νεκρούς που ενταφιάστηκαν βεβιασμένα, εξαιτίας των

¹³⁰ Βλ. Σχετικά το ανασκαφικό ημερολόγιο του έργου (2014), 1-207, κ.ε. Τις μηνιαίες αναφορές της γράφουσας του έργου στο αρχείο της ΕΦ.Α.ΑΙΤ/ΝΙΑΣ και ΛΕΥΚΑΔΟΣ.
-Οπ. (Οι διαστάσεις του Ταφ. Ι ανέρχονται τα 2,23μ X 1,23 μ).

κοινωνικοπολιτικών συνθηκών της περιόδου που έζησαν σε έναν χώρο με διαχρονική χρήση από την Πρωτοβυζαντινή περίοδο ως και την όψιμη Τουρκοκρατία¹³¹.

Όσον αφορά στην επιμέρους χρονολόγηση των μνημείων, οι δυο κιβωτιόσχημοι τάφοι χρονολογούνται στη μέση βυζαντινή περίοδο, ενώ ο καμαροσκεπής τάφος χρονολογείται στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο¹³². Συνεπώς θεωρούμε ότι ο χώρος ξεκίνησε να λειτουργεί ως νεκροταφείο από πολύ νωρίς, συνέχισε η χρήση του στους Μεσοβυζαντινούς Χρόνους και εξακολούθησε με αμείωτο ρυθμό μέχρι και την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στη Ναύπακτο, που η μεσοβυζαντινή βασιλική μετατράπηκε σε ισλαμικό τέμενος και οι νέοι άποικοι συνέχισαν τις εγχώριες ταφικές παραδόσεις¹³³.

Τέλος σημαντικό στοιχείο της ανασκαφής αποτελεί μία λίθινη, ημικυκλικής διατομής κατασκευή, της οποίας η έδραση αποκαλύφθηκε πάνω στο ανατολικό σκέλος του καμαροσκεπή τάφου Ι.¹³⁴ Πιθανολογώ ότι η κατασκευή σχετίζεται με την νεκρική τελετουργία, πρόκειται για τράπεζα προσφορών¹³⁵ τη στιγμή των ενταφιασμών (Σχ.8,9).

Γ. Τα νέα κτηριακά κατάλοιπα εν' έτει 2014

Στη συνέχεια κατά την πρόοδο των ανασκαφικών ερευνών παράλληλα με την αποκάλυψη των ανωτέρω ταφικών μνημείων εξετάστηκαν συνολικά δώδεκα τοιχοποιίες που αφορούν σε ανακατασκευασμένα ή μη αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του μεσοβυζαντινού ναού και των προσκτισμάτων του. (Εικ.28,29)

Συγκεκριμένα στη ΒΑ γωνία του ανασκαφικού χώρου και σε βάθος 1,30μ, εμφανίστηκε ο «λαμπάς» του νάρθηκα (μήκος 0,17μ X πλάτος 0,55μ X ύψος 0,52μ). Ο τοίχος κατευθύνεται στο βόρειο τμήμα του χώρου κάτω από το διάδρομο που οδηγεί στην σημερινή δυτική είσοδο του Προφήτη Ηλία, γι αυτό δεν ερευνήθηκε περαιτέρω. Η στέψη του εμφανίζεται στην έδραση ενός 2ου τοίχου, ο οποίος ορίζει τη βόρεια πλευρά του χώρου με κατεύθυνση (Α-Δ). Ως προς την κατάσταση διατήρησης του έχει σπηλαιώσεις στην όψη του,

¹³¹ Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατή η συστηματική μελέτη της ανασκαφής, εξαιτίας των συνοπτικών διαδικασιών για την αποπεράτωση του έργου.

¹³² Είναι γνωστό ότι ο τύπος του κιβωτιόσχημου τάφου κυριαρχεί κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο [Βλ. Σχ. Laskaris 2000, 298-301, κ.ε. Πούλου-Τζαβέλλα 2012, πιν.15-17, 407-408, για την παρουσίαση μεσοβυζαντινών νεκροταφείων και ιδίως του νεκροταφείου στη θέση Παραπόταμος Θεσπρωτίας, δημοσίευση κ. Πρέκα 1992-1993.

¹³³ Σχετικά με την τυπολογία των τάφων και τα έθιμα ταφής, βλ. επίσης, Οι σωστικές ανασκαφές της 22ης ΕΒΑ το 2013 στο πλαίσιο των μεγάλων έργων στον τόμο: *Το αρχαιολογικό έργο της ΕΒΑ Αιτίνιας & Λευκάδας*, 2014. Χουλιαράς-Χαμηλάκη κ.α., 181-190. (Στις οποίες υπήρξα μέλος της ερευνητικής ομάδας ανασκαφών στην εν' λόγω θέση).

-Ο.π. Αφορά στην ανασκαφική έρευνα νεκροταφείου πρώιμων βυζαντινών, μεσοβυζαντινών, υστεροβυζαντινών χρόνων στη θέση Αγ. Γεώργιο Ευηνοχωρίου, στην οποία συμμετείχα ως επιβλέπουσα αρχαιολόγος των εργασιών πεδίου, ανασκάπτοντας το ¼ των τάφων του νεκροταφείου για την χρονική περίοδο 2/2014-6/2015.

¹³⁴ Η περίμετρος της ανέρχεται τα 3μ X (ύψος 0,54 μ) X (πλάτος της χορδής 0,80 μ).

¹³⁵ Για τη θέση των Μεσοβυζαντινών και Υστεροβυζαντινών νεκροταφείων και πληροφορίες σχετικά με το εθιμοτυπικό των ενταφιασμών [βλ. σχ. Πούλου-Τζαβέλλα 2012, 407-408, κ.ε. Μακρή 2002, 174].

ενώ τα συνδετικά κονιάματα είναι σαθρά. Ο 2ος τοίχος διατηρείται σε μήκος 4,45μ X πλάτος 0,70μ X ύψος 0,34μ. Χρονολογείται στην όψιμη Τουρκοκρατία.

Ο 3^{ος} κατά σειρά τοίχος που εξετάστηκε, αφορά την θεμελίωση μιας από τις πεσσοστοιχίες του τριβήλου του μεσοβυζαντινού ναού. Αποκαλύφθηκε στο μισό μέτρο από την επιφάνεια των επιχώσεων και διατηρείται σε μήκος 0,84μ X πλάτος 0,60μ X ύψος 0,90μ (Εικ.29).

Ο 4^{ος} κατά σειρά τοίχος εντοπίστηκε μεταξύ του «λαμπά» του νάρθηκα της βασιλικής και της λίθινης τράπεζας προσφορών, στη θέση του καμαροσκεπή τάφου Ι. (Μήκος 2,40μ X ύψος 0,52μ X πλάτος 0,32 μ). Ο τοίχος αυτός είναι αρχιτεκτονικό κατάλοιπο προσκτίσματος και συνεχίζει βόρεια κάτω από το διάδρομο με τα μαρμαροθετήματα¹³⁶.

Μεταξύ του «λαμπά» και του θεμελίου του πεσσού που διασώζεται στην είσοδο του δυτικού τοίχου του ναού, εντοπίστηκε το κατώφλι της θύρας που οδηγούσε στο εσωτερικό του νάρθηκα της βασιλικής (μήκος 1,10μ X ύψος 0,11μ).

Ωστόσο οι τοιχοποιίες που παρουσίασαν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον αφορούν τα εξής:

1. Την αποσπασματική διατήρηση του δυτικού τοίχου της μεσοβυζαντινής βασιλικής (μήκος 3,40μ X πλάτος 0,69μ X ύψος 1,10μ), (Εικ.29).
2. Την αποκάλυψη του νότιου τοίχου του νάρθηκα της βασιλικής (μήκος 3,67μ. X ύψος 1,54 μ., πλάτος 0,34μ.), (Εικ.28 α-β).
3. Την εμφάνιση τοίχου ύψους 2,64μ με κατεύθυνση Β-Ν που διατηρεί καλά τις οικοδομικές του φάσεις: την κυρίως βυζαντινή και την όψιμη οθωμανική¹³⁷. Πρόκειται για το δυτικό σήμερα αναλημματικό τοίχο που ορίζει έναν χώρο (πλάτους 3,70μ εξωτερικά του νάρθηκα της βασιλικής) και φέρει διαμπερείς ρηγματώσεις, αποκλίνοντας αισθητά από την κατακόρυφο¹³⁸. Στην εξωτερική παρεία του είναι ενσωματωμένα μαρμάρινα μέλη σε β' χρήση, όπως ένα μαρμάρινο τμήμα έλικας κιονόκρανου και μια μαρμάρινη υδρορορή (Εικ.27,28α), (Σχ.8,9).

Ο δυτικός τοίχος του σημερινού αναλήμματος στη θέση Προφήτης Ηλίας μετά τις ανακατασκευές που δέχτηκε (εκτιμούμε κατά την Οθωμανική κατοχή της Ναυπάκτου), κατέληξε σε αναλημματικό τοίχο για την προστασία του ανδρήρου. Διατηρείται σε μήκος 4,80μ και πλάτος 0,40μ.

Από τη νότια πλευρά ο παραπάνω χώρος, ορίζεται από ένα δεύτερο αναλημματικό τοίχο με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος για πολλά χρόνια λειτουργούσε ως αντηρίδα για τον

¹³⁶ Ανδρούδης-Αθανασούλης 2004, *Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του βυζαντινού λουτρού του Κάστρου Ναυπάκτου*, Πρακτικά Συνεδρίου 29-31/3/2003, τ.2, Αθήνα 2004, 515-534.

¹³⁷ Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2014, 121. (Ο τοίχος καθαρίστηκε, αποτυπώθηκε και τελικά στερεώθηκε με τις εργασίες Ανάδειξης του έργου). Πρκ. Βλ.[Εικ.28].

¹³⁸ Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2014, 128. Ο.π.

νότιο τοίχο του νάρθηκα της μεσοβυζαντινής βασιλικής. Εκτιμούμε ότι χτίστηκε στους νεώτερους χρόνους, όπως φαίνεται από την κατασκευή του. Σώζεται σε μήκος 8μ X πλάτος 3,57μ, με 3,64μ., και πάχος 0,80μ.

Με την τμηματική κατάρρευση του νότιου αναλημματικού τοίχου (το έτος 2014 ήρθε στο φώς η θεμελίωση μιας ακόμη τοιχοποιίας, πρωιμότερης κατασκευαστικής φάσης)¹³⁹. Πρόκειται για την θεμελίωση αρχαίου κτηρίου επί του οποίου εδράζεται ο νότιος τοίχος του νάρθηκα της βασιλικής, χτισμένος με υλικό σε β' χρήση (Εικ.28).

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής, διενεργώντας επιπλέον δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό του νάρθηκα της μεσοβυζαντινής βασιλικής, διαπιστώθηκε ότι οι εσωτερικές παρειές των τοίχων της είναι επιχρισμένες. Επιπλέον ο νότιος τοίχος της με κατεύθυνση Α-Δ, διατηρείται σε μήκος 4,35μ X πλάτος 1,03μ X ύψος 0,23μ. Ενώ οι διαστάσεις του ανατολικού τοίχου κυμαίνονται από 6,05μ (το μήκος) έως 0,58μ (το ύψος) X 0,65μ (το πλάτος).

Σε βάθος μισό μέτρο από την επίχωση εμφανίστηκε δάπεδο οθωμανικής περιόδου. Το δάπεδο είναι διαμορφωμένο από πήλινα πλακίδια διαστάσεων 30 X 30εκ. και είναι όμοιο με τα δάπεδα των ισλαμικών τεμενών της ανασκαφής του 2008¹⁴⁰. Διατηρείται σε κακή κατάσταση, εξαιτίας του ότι είναι επιφανειακό και απροστάτευτο και σώζεται αποσπασματικά (Εικ.27).

Δ: Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και τον γλυπτό διάκοσμο του βυζαντινού επισκοπικού ναού της Ναυπάκτου εν έτει 2017

Το ημερολογιακό έτος 2017 ο καθηγητής Πασχάλης Ανδρούδης, επανεξετάζοντας τα πορίσματα της έρευνάς του, που αφορούν την τεκμηρίωση της τρίκλιτης βασιλικής και των προσκτισμάτων στη θέση Προφήτης Ηλίας¹⁴¹ στο εσωτερικό του τέταρτου άνω περιβόλου στο κάστρο της Ναυπάκτου παράθεσε νέα στοιχεία, όσον αφορά τις οικοδομικές φάσεις των κτιριακών λειψάνων σύμφωνα με τις γραπτές πηγές και τη συγκριτική μελέτη για τα θέματα που προκύπτουν σχετικά με την ερμηνεία των φάσεων του ναού και των σχεδίων αποκατάστασής του (Σχ.6,7), (Εικ.7). Συγκεκριμένα: σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες του λόγιου μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκου (1199-1233), ο επισκοπικός ναός της Ναυπάκτου «βρισκόταν σε περίοπτη θέση, ήταν μεγαλοπρεπής με πτερύγια (κλίτη) και νάρθηκες, και κοσμούσαν με αστραφτερά ψηφιδωτά και επιβλητικό ζωγραφικό διάκοσμο».

¹³⁹ Βλ. Σχετικά το ανασκαφικό ημερολόγιο του έργου (2014), 1-207, κ.ε. Τις μηνιαίες αναφορές της γράφουσας στο αρχείο της ΕΦ.Α. Να σημειωθεί ότι αποκαλύφθηκε εν' μέρει και αποτελεί κατάλοιπο αρχαίου κτίσματος.

¹⁴⁰ Βλ. Σχετικά το ανασκαφικό ημερολόγιο του έργου (2014), 1-207, κ.ε. Κεφαλλονίτου (2011), 74-98.

¹⁴¹ Για το ναό βλ. Σχ. Αθανασούλης-Ανδρούδης, 2004, 523. Ο βυζαντινός επισκοπικός ναός της Ναυπάκτου, αφιερωμένος στην Πανύμνητη Θεοτόκο Παναγία Ναυπακτιώτισσα καταστράφηκε στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και πολιούχος Ναυπάκτου αναδείχθηκε ο άγιος Δημήτριος.

Σε επιστολή του προς τον Νικόλαο Βονδίτζης (Βόνιτσας) ο μητροπολίτης κάνει σχετικές αναφορές για τις ενέργειές του περί της διακόσμησης και της ανακαίνισης του ναού, ο οποίος είχε υποστεί ζημιές από τους σεισμούς αλλά και από τη φθορά του χρόνου. Σε δεύτερη επιστολή του ο Απόκαυκος προς τον Ευθύμιο Τορνίκη κάνει ξανά μνεία για την ανακαίνιση και αποκατάσταση του ναού¹⁴². Επιπλέον σε μια τρίτη επιστολή του προς τον μητροπολίτη Δυρραχίου Δοκειανό (1220-1221) αναφέρεται στους κόπους που κατέβαλε για την ανακαίνιση του ναού¹⁴³. «Δίπλα από το ναό υπήρχε το Επισκοπείο ως «συνεπτυγμένον παλάτιον με πρόσοψη στη θάλασσα κατασκευασμένο από πολυτελή υλικά»¹⁴⁴.

Σύμφωνα με τις παραπάνω αναφορές μετέπειτα ο καθηγητής Π.Ανδρούδης συντάσσεται με την άποψη της ανασκαφής Φ.Κεφαλλωνίτου, ότι οι περιγραφές του Απόκαυκου ταυτίζονται με τα τοπογραφικά δεδομένα της περιοχής γεγονός που μαρτυρούν επιπλέον τα ανασκαφικά δεδομένα του έτους 2008. Ωστόσο μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες για τον προγραμματισμό των οικοδομικών/αρχιτεκτονικών εργασιών του διοικητή της Ναυπάκτου, Κωνσταντίνου Δούκα, αδελφού του ηγεμόνα του Δεσποτάτου της Ηπείρου που μαρτυρούν την ανέγερση στο χώρο του επισκοπικού μεγάρου της Ναυπάκτου ενός κτιρίου, «ισλαμικής τεχνοτροπίας», του επονομαζόμενου «σουφάν», (δηλ. περσικός σουφάς)¹⁴⁵ κατ' αντιστοιχία του «Μουχρουτά» (12^{ου} αιώνα μ.Χ.) στο Μέγα Παλάτιο της Κωνσταντινούπολης. Υπό την έννοια του συσχετισμού με το επισκοπείο και τον γειτονικό ναό της Ναυπάκτου¹⁴⁶.

Όσον αφορά στο χριστιανικό ναό με τα προσκτίσματα του που ερευνήθηκε για πρώτη φορά το έτος 2008, ο καθηγητής συναινεί στην άποψη των αρχαιολόγων ερευνητών ότι τυπολογικά είναι μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική¹⁴⁷ της πρώιμης μεσοβυζαντινής περιόδου (όπως η βασιλική της Μάστρου και του Αγ. Γεωργίου Ευηνοχωρίου) ενώ θεωρεί, ότι εγείρονται ακόμη πολλά ζητήματα σχετικά με την ερμηνεία των φάσεων του ναού και των σχεδίων αποκατάστασής του¹⁴⁸. Επιπλέον όσον αφορά την κάτοψη του ναού, την αποδοσμένη από τους μελετητές Μαμαλούκο-Παπαβαρνάβα¹⁴⁹, ο καθηγητής Ανδρούδης διαπιστώνει ότι ανάμεσα στους τρεις αντιπαραβαλλόμενους ναούς υπήρξε ασυμμετρία στον σχεδιασμό τους, όπως επί παραδείγματι τυγχάνει με τη βασιλική των Σερβίων στην Κοζάνη.

¹⁴² Bees 1971-'74, 115, αρ.58, στ.20-28.

¹⁴³ Bees 1971-'74, 125, αρ.68, στ.6-18.

¹⁴⁴ Bees 1971-'74, 122, αρ.67, στ.10-18, κ.ε. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς 1907, 241, αρ. 6, στ. 1-2.

¹⁴⁵ Κατσαρός, 1989, 646.

¹⁴⁶ Το ζήτημα βρίσκεται υπό διερεύνηση από τους μελετητές.

¹⁴⁷ Κεφαλλωνίτου-Κουμούση 2012, 71, Εικ.7.

¹⁴⁸ Π. Ανδρούδης, 2017, *Συμπληρωματικές παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και τον γλυπτό διάκοσμο του βυζαντινού επισκοπικού ναού της Ναυπάκτου*, Πρακτικά Συμποσίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στη ΒΔ. Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου», Ιωάννινα 23-26/11/2017, 699, κ.ε.

¹⁴⁹ Τρίκλιτη βασιλική με τρεις αψίδες από τις οποίες οι πλευρικές είναι τρίπλευρες και η κεντρική ημικυκλική, και με διακεκομμένη γραμμή αποτυπώνονται οι βαθμίδες του σύνθρονου και τα κλίτη διαχωρίζονται από τον κυρίως ναό με επιμήκεις πεσσούς.

Επιπρόσθετα διαπιστώνει τα εξής: α) το παραπάνω είναι στοιχείο μεταγενέστερης επέμβασης, β) ο αποτυπωμένος, εγκάρσιος τοίχος στη δυτική πλευρά του βόρειου κλίτους του ναού είναι μεταγενέστερης κατασκευαστικής φάσης, γ) το κωδωνοστάσιο που έχει σχεδιαστεί σε επαφή με τη ΒΔ γωνία του ναού είναι μη αποδεκτό¹⁵⁰, διότι είναι αδύνατη η πρόσβαση στο κτίσμα για την κωδωνοκρουσία, καθώς η οροφή του είναι ένα σταυροθόλιο. Το πρόσκτισμα αυτό του 13ου αιώνα μ.Χ. δεν θα πρέπει να λειτούργησε ως κωδωνοστάσιο αλλά ως «διαβατικό» για τον ναό, δ) οι μαρμάρيني στυλοβάτες του τέμπλου στο βόρειο και νότιο κλίτος σε υψομετρικό βάθος -1μ. είναι από διαφορετικό υλικό και διαφέρουν οι οπές τους για την πάκτωση των κιονίσκων και των θωρακίων.

Αυτές οι διαφορές, όπως και η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στους δύο στυλοβάτες (αυτός της πρόθεσης βρίσκεται ψηλότερα από τον αντίστοιχο του διακονικού) αποτελούν βέβαιες ενδείξεις για μετασκευές και φάσεις του ναού¹⁵¹, ε) τα μεταγενέστερα τμήματα του μαρμάρινου δαπέδου “opus sectile” στο διάδρομο εισόδου στο τζαμί δίνουν μια αποσπασματική ιδέα για την επίστρωση των δαπέδων του ναού. Πιθανόν ανάγονται στον 13^ο αιώνα μ.Χ.¹⁵². Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν βέβαιες ενδείξεις για τις συνεχείς μετασκευές και τις αλληλοδιαδοχικές φάσεις του ναού και πιθανόν συνδέονται με τις γραπτές μαρτυρίες του Ιωάννη Απόκαυκου¹⁵³.

Μετά την οθωμανική κατάληψη της πόλης το 1499 από μία απεικόνιση της Ναυπάκτου στην Tenvarih-i Osman του Kemalpaşazade (γύρω στα 1550) παρατηρείται ότι ο επισκοπικός ναός της Ναυπάκτου ερημώθηκε ή μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος. Στον σημερινό αρχαιολογικό χώρο των τριών άνω περιβόλων του κάστρου, διαφαίνεται ένα τζαμί για το οποίο δεν είναι βέβαιη η ταύτισή του με το τέμενος Β που αποτύπωσαν οι Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας¹⁵⁴ (κατά την άποψη του καθηγητή Ανδρούδη). Επίσης αμφισβητείται από τον ίδιο μελετητή η σχεδιαστική απόδοση του στεγασμένου τεμένους, αν και η κάτοψή του πιθανολογείται σωστή πλην όμως ως αστέγαστου κτιρίου, δηλαδή ένας χώρος προσευχής για τους μουσουλμάνους (namazgah).

Όσον αφορά το γλυπτό διάκοσμο που εντάσσεται στα χρονικά πλαίσια του 12^{ου}/13^{ου} αιώνα μ.Χ. και μπορεί να αποδοθεί στη διακόσμηση του βυζαντινού επισκοπικού ναού, σύμφωνα με τις νεότερες παρατηρήσεις του καθηγητή προκύπτουν τα εξής: τρία είναι τα γλυπτά του ναού (ένα τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου επιστυλίου, ένα τμήμα ανάγλυφου θυρώματος με απεικόνιση παγωνιών και κομβίο με πλεκτό ισοσκελή σταυρό, και ένα τμήμα οριζόντιου θυρώματος με διακόσμηση ανάγλυφων πτηνών).

¹⁵⁰ Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 518-519 και 522-523, άποψη με την οποία συμφωνούν και οι Μαμαλούκος - Παπαβαρνάβας 2014, 137.

¹⁵¹ Ο.π., Π. Ανδρούδης, 2017, 699-702.

¹⁵² Ο.π., Π. Ανδρούδης, 2014, 40-42, εικ.19, 20.

¹⁵³ Ο.π., Π. Ανδρούδης, 2014, 36.

¹⁵⁴ Μαμαλούκος - Παπαβαρνάβας 2014, 136 (Σχ.7, 137 (Σχ.8 και 9), 139-140.

Και τα τρία έχουν καταταχθεί σε κατηγορίες ανάλογα με τη χρήση, τα θέματα διακόσμου και την εκτέλεση του ανάγλυφου τους. Τα θέματα τους πέραν από τις επιμέρους διαφορές στην απόδοση τους – είναι κοινά με αυτά γλυπτών από άλλα κέντρα (Αθήνα, Κόρινθος, Άρτα)¹⁵⁵.

Το πρώτο από αυτά είναι ένα τμήμα μαρμαρίνου επιστυλίου, που στη λοξότμητη όψη του φέρει την εγχάρακτη σε ιαμβικούς τρίμετρους επιγραφή: Λέων ὁ Σεμνὸς Ναυπάκτου Θυηπόλος τὸν τύμβον ἡὐτέρεπισεν, ὃν βλέπεις, ξέν [ε], ὅς, εἰ μὲν τούτῳ πέσοι, Θεῷ χάρις. Ο Θυηπόλος (μητροπολίτης) Λέοντας της επιγραφής ταυτίστηκε από τον Π. Βοκοτόπουλο και τους μετέπειτα μελετητές με τον ομώνυμο μητροπολίτη Ναυπάκτου, ο οποίος συνυπέγραψε το 1172 ένα έγγραφο συνόδου προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180)¹⁵⁶. Όμως η άποψη αυτή αναιρείται από τις πιο πρόσφατες έρευνες¹⁵⁷. «Πρόκειται για ένα σημαντικό έργο μαρμαρογλυπτικής του β' μισού του 12ου αιώνα, πιθανόν από τον μητροπολιτικό ναό της Ναυπάκτου. Από τα επιμέρους διακοσμητικά θέματα του επιστυλίου, το ταινιωτό πλέγμα απαντά στον διάκοσμο επιστυλίου στον Όσιο Λουκά Φωκίδα, ενώ το θέμα των συγκομβούμενων ανθεμίων σε γείσα επίστεψης θυρών στον Όσιο Μελέτιο Κιθαιρώνα και σε επιστύλιο τέμπλου στη Βλαχέρνα της Άρτας».

Το δεύτερο γλυπτό διαιρείται σε τρεις ζώνες στην κύρια όψη του. Την κεντρική κοσμεί σειρά ακανθοειδών ανθεμίων εντός κύκλων. Πιο πάνω προβάλλουν σε διπλεπίπεδο ανάγλυφο δύο παγώνια με διαφορετικές στάσεις και ένα κομβίο με πλεκτό ισοσκελή σταυρό. Στη χαμηλότερη λοξότμητη ζώνη εικονίζεται σε χαμηλό ανάγλυφο, ένα φίδι να κατασπαράσσει ένα άλλο, όπως και τρία πτηνά. Η κάτω ζώνη έχει δύο βεργία που οριοθετούν μια ταινία σε εσοχή, που κοσμεύεται με ελυσσόμενο τριταίνιωτό βλαστό με οξύληκτα φύλλα και σταφύλια. Βάσει του θεματολογίου του και της διάρθρωσης των επιπέδων του μπορεί να αποδοθεί στον 13^ο μ.Χ. αιώνα, εποχή κατά την οποία συνεχίζεται η τεχνική του διπλεπίπεδου ανάγλυφου.

Για το τρίτο γλυπτό σύμφωνα με τον μελετητή θα πρέπει να αποκλειστεί η χρήση του ως επιστυλίου τέμπλου και να ταυτιστεί με οριζόντιο μέλος θυρώματος¹⁵⁸. «Η διάσταση παραπέμπει σε μνημειώδες θύρωμα, ανάλογο του οποίου υπάρχει στο οριζόντιο μέλος θυρώματος από το καθολικό της Μονής της Θεοτόκου της Οξείας Επισκέψεως στη Μακρινίτσα

¹⁵⁵ Για τα γλυπτά της Συλλογής Ναυπάκτου, βλ. και το πρόσφατο: Α. Ζωγάκη 2018, *Παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά γλυπτά από τη συλλογή της Ναυπάκτου*, Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, κ.ε. Ανδρούδης 2014, 31-42.

¹⁵⁶ Βοκοτόπουλος 1973.

¹⁵⁷ Ανδρούδης 2014, 33 κ.ε. Ανδρούδης 2017, 705-706. Η αναφορά της επιγραφής σε τάφο μπορεί να παραπέμπει μόνο σε επιστύλιο σύνθετου ταφικού μνημείου (με κιβώριο), μορφής ανάλογης με αυτό στον τάφο του οσίου Λουκά στο καθολικό της ομώνυμης μονής και στον «τάφο της Αγίας Θεοδώρας» στην Άρτα, βλ. Šenčenko 2010, 615, με σχετική βιβλιογραφία.

¹⁵⁸ Ανδρούδης 2014, 33-35, κ.ε. Ανδρούδης 2017, 707 (Το σωζόμενο μέλος ίσως αποτελούσε το δεξιό τμήμα οριζόντιου μέλους θυρώματος και η λοξή διαμόρφωση το σημείο όπου ενώνονταν το οριζόντιο μέλος με τον δεξιό σταθμό του θυρώματος).

του Πηλίου» (αρχές 13ου αιώνα)¹⁵⁹. «Λόγω της μνημειακότητας του το τμήμα θυρώματος της Ναυπάκτου πρέπει να βρισκόταν στον επισκοπικό ναό της και μάλιστα στην κεντρική θύρα εισόδου στον ναό και όχι στον κυρίως ναό, αν ευσταθεί η υπόθεση των Μαμαλούκου - Παπαβαρνάβα για ύπαρξη τριβήλου στον ναό». Το ανάγλυφο συσχετίζεται με ένα άλλο τεμάχιο λοξόμητου αναγλύφου, απλούστερης μορφής εντοιχισμένο σε πύργο του κάστρου με το θέμα των αντωπών πτηνών και ένα κομβίο, πάλι στα αριστερά¹⁶⁰. Στον ναό θα πρέπει να ανήκε και ένα απότμημα θυρώματος του 13ου αιώνα¹⁶¹.

Είναι γεγονός ότι η ερμηνεία των καταλοίπων των τοιχοποιιών που επιχειρήθηκε στο παρελθόν είναι δύσκολη, λόγω των πολλών φάσεων και μετασκευών των βυζαντινών και οθωμανικών κτισμάτων σε εκείνη τη θέση. Τα σχέδια αποτύπωσης του ναού μαρτυρούν για τις ανακαινίσεις-μετασκευές του ναού με κάποιες από αυτές να μπορούν να αποδοθούν στον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο (αρχές του 13ου αιώνα). Ωστόσο με βάση τα παραπάνω προκύπτουν νέα στοιχεία για τον μεσοβυζαντινό επισκοπικό ναό στο κάστρο της Ναυπάκτου και τον γλυπτό του διάκοσμο.

Όσον αφορά στα γλυπτά του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε κάποια τοπικά εργαστήρια. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι στις αρχές του 13ου αιώνα ο μητροπολίτης Ιωάννης Απόκαυκος αναζητούσε σε άλλες πόλεις «ζωγράφους και ερμολύφους» για την ανακαίνιση του μητροπολιτικού ναού της πόλης. Παρόλα αυτά η βυζαντινή Ναύπακτος με την ακμή που γνώρισε την περίοδο που προσαρτήθηκε στο Θέμα της Νικοπόλεως ως πρωτεύουσα της, θα πρέπει να είχε εργαστήρια γλυπτικής και ντόπιους καλλιτέχνες αρκεί να εντοπιστούν ανασκαφικά οι κτιριακές εγκαταστάσεις ή να αποκαλυφθεί κάποια επιγραφή που να μαρτυρεί το γεγονός.

VIII. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση ιδιοκτησία Χατζή

Δυτικός λιμενοβραχίονας

Οι οικοδομικές φάσεις του τείχους

Με την πρόοδο των αναστηλωτικών εργασιών για την συντήρηση και αποκατάσταση των επιθαλάσσιων τειχών, τον Δεκέμβριο του έτους 2014, ξεκίνησε η διερεύνηση των υποστρωμάτων του περιδρόμου στο τμήμα του δυτικού λιμενοβραχίονα. Αρχικά στα τμήματα ΣΤ-Ε και μετέπειτα στο Ε' τμήμα των τειχών, που αντιστοιχεί σήμερα στην ιδιοκτησία Α.Χατζή (Σχ.10, Εικ.36β)

¹⁵⁹ Βλ. Ανδρούδης 2010, 309-310.

¹⁶⁰ Και ο Π. Βοκοτόπουλος επίσης πρότεινε τη χρήση του ως επιστυλίου τέμπλου. Βοκοτόπουλος 1973, 398, αρ. Ι, πίν. 351α.

¹⁶¹ Ανδρούδης 2014, 33-35, αρ. 2, Εικ. 3-5.

Οι εργασίες έφεραν στο φώς σημαντικά στοιχεία για τις οικοδομικές φάσεις των επιθαλάσσιων τειχών. Αναγνωρίστηκαν τέσσερις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Τρεις στα επισκευασμένα ενετικά τείχη του δυτικού βραχίονα και από τέσσερις στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν με την ανασκαφή στα τμήματα του τείχους επί των ιδιοκτησιών Π.Τσόγκα, Σπ.Κοκκίνη και Α.Χατζή¹⁶², (Σχ.2,3,10), (Εικ.35). Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσίασε η εμφάνιση των υποστρωμάτων του περιδρόμου σε επίπεδο δύο στάθμεων. Ομοίως από την περισυλλογή των κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων της ανασκαφής (κεραμική βυζαντινής, υστεροβυζαντινής και όψιμης οθωμανικής περιόδου, καθώς και το πλήθος των οθωμανικών καπνοσυριγίων), εξάγεται το κοινό συμπέρασμα για τη διαχρονική χρήση του χώρου.

Η κύρια φάση του τείχους εντάσσεται στα εκτεταμένα οχυρωματικά έργα της πρώτης ενετικής περιόδου 1407-1499, όπως μαρτυρούν τα στοιχεία που εξετάστηκαν επί τόπου από το πάνω μέρος της (σκάρπας) της επιθαλάσσιας πύλης του κάστρου, καθώς και την πλειονότητα των σωζόμενων επάλξεων που στέφουν το Ν-ΝΔ τμήμα των επιθαλάσσιων τειχών, ιδίως εκείνων των σωζόμενων επάλξεων που μορφολογικά έχουν χελιδονοειδή απόληξη (Εικ.35,3β,9α). Οι επάλξεις που απολήγουν σε ευθύγραμμο τμήμα τριγωνικής διατομής, πιθανόν είναι οθωμανική προσθήκη που συντελέστηκε κατά τις εργασίες μετατροπής των ανώτερων τμημάτων του οχυρού για να αντέξουν στα πυρά των κανονιοβολισμών (Εικ.3γ,5,8). Άλλωστε τα παχύρευστα συνδετικά κονιάματα της τοιχοδομίας έχουν συνδεθεί με τις κατασκευαστικές ιδιορρυθμίες του τείχους, που αποδίδονται στους Οθωμανούς κατά την πρώτη και δεύτερη οθωμανική περίοδο κατοχής της Ναυπάκτου¹⁶³.

Με την ολοκλήρωση των αρχαιολογικών εργασιών περαιτέρω στοιχεία που εξετάστηκαν ήταν επίσης πέντε συνολικά τοιχοποιίες προσκτισμάτων που είχαν προσαρτηθεί στον περιβάλλοντα χώρο του περιδρόμου, και σχετίζονται με την ανέγερση ιδιωτικών πιθανώς κτηρίων¹⁶⁴. Συγκεκριμένα καταγράφηκαν δύο τουλάχιστον κτήρια, διαφορετικής κατασκευής με απροσδιόριστα μέχρι στιγμής τα σαφή όριά τους, λόγω του ότι οι τοίχοι τους συνεχίζουν βόρεια και κάτω από τις επιχώσεις των όμορων οικοπέδων¹⁶⁵ (Σχ.10). Τα κτήρια αποτελούν στοιχείο αδιάψευστο της πλούσιας οικοδομικής δραστηριότητας στο περιβάλλον των τειχών κατά την περίοδο ακμής της πόλης της Ναυπάκτου, όπως μαρτυρείται άλλωστε από τον περιηγητή Εβλιά Τσελεμπί¹⁶⁶. Συνεπώς χρονολογούνται κατά τη δεύτερη οθωμανική

¹⁶² Βλ. Σχετικά το ανασκαφικό ημερολόγιο του έργου και τις μηνιαίες αναφορές της γράφουσας εν' έτει 2015, κ.ε. Το αντίστοιχο ανασκαφικό ημερολόγιο του 1997 υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Α.Ζωγάκη.

¹⁶³ Βλ. Σχετικά τον αρχαιολογικό οδηγό του κάστρου στο πλαίσιο ένταξης του έργου με τίτλο: *Το κάστρο της Ναυπάκτου* (2015), υπό την επιμέλεια των Βικάτου-Χαμηλάκη (κ.α), 29, 30.

¹⁶⁴ Λόγω της ευτέλειας των δομικών τους στοιχείων.

¹⁶⁵ Στα όρια που καταλαμβάνουν οι νεότερες οικίες των ιδιοκτητών και δεν ερευνήθηκαν πια τα οικόπεδα.

¹⁶⁶ Ο περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες, κ.ε. βλ. Γιαννόπουλος 1969-1970, 175. (Από τις σχετικές πηγές μαθαίνουμε ότι η πόλη ήταν πυκνοκατοικημένη και οχυρωμένη με σημαντικό εμπορικό λιμάνι).

κατάκτηση.¹⁶⁷ Εκείνη τη δεδομένη χρονική στιγμή το κάστρο έχασε την οχυρωματική του λειτουργία και για μεγάλες χρονικές περιόδους η χρήση του υποβαθμίστηκε.¹⁶⁸ (Σχ.10)

Η ανασκαφή του περιδρόμου

Αναλυτικότερα με την αφαίρεση επίχωσης 15-20 εκατοστών από την επιφάνεια του περιδρόμου, αποκαλύφθηκε η στέψη του και διαφάνηκε ο τρόπος δόμησης του. Διατηρείται σε πλάτος 2μ κατά χώραν, ενώ σε ορισμένα σημεία μειώνεται αισθητά. Η στέψη του είναι επιστρωμένη με ημιλαξευμένους λίθους, ισχυρά κονιάματα, και εμβόλιμους κεράμους στους παχύρευστους αρμούς (Σχ. 10), (Εικ.36α).

Στη συνέχεια με την αφαίρεση των επιχώσεων στον παρακείμενο χώρο και σε υψομετρικό βάθος 1,07μ αποκαλύφθηκε συμπαγής επιφάνεια επιστρωμένη με παχύρευστο ασβεστοκονίαμα (πλάτους 2μ). Πρόκειται για την πρώτη κατασκευαστική φάση της αρχικής στάθμης του περιδρόμου. Το πρώτο υπόστρωμα του εμφανίστηκε και στα τρία εξεταζόμενα τμήματα, ενώ το 2^ο μετασκευασμένο μόνο στο πρώτο τμήμα. Μάλιστα στο τμήμα που αντιστοιχεί στην ιδιοκτησία Χατζή, φαίνεται να έχει κάποια κατεργασία από 2^η χρήση σε επόμενη κατασκευαστική φάση, αδιάψευστο στοιχείο των συνεχών μετασκευών που υπέστη το τείχος διαχρονικά.

Ως προς τον τρόπο δόμησης του, είναι κατασκευασμένος από επάλληλες σειρές ημιλαξευμένων λίθων, συναρμοσμένων με ισχυρά κονιάματα μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται σε οριζόντια ή κάθετη διάταξη πλινθία, κατά χώραν. Όλα τα παραπάνω ενισχύουν τις υποθέσεις όλων των μελετητών της οχυρωματικής τέχνης για τις μετασκευές του οχυρώματος σε κάθε ξεχωριστή χρονική περίοδο (Σχ.2-3).

ΙΧ. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση προμαχώνας του Φάρου

Ανατολικός λιμενοβραχίονας

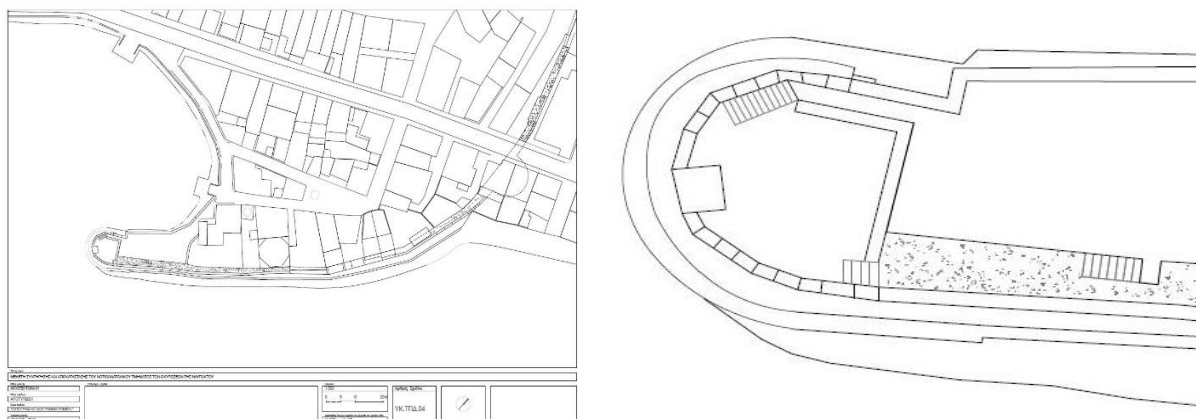
Κατά τα έτη 2021-2024 συνεχίζοντας τις αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες (της αρχαιολογικής υπηρεσίας) στο πλαίσιο του νέου πρόγραμμα Leader¹⁶⁹ με τίτλο: «Συντήρηση και αποκατάσταση του νοτιοανατολικού τμήματος των οχυρώσεων της Ναυπάκτου» προέκυψαν νέα σημαντικά στοιχεία από την ανασκαφική διερεύνηση

¹⁶⁷ Βλ. Σχετικά τον Αρχαιολογικό οδηγό του κάστρου (2015) υπό την επιμέλεια των Βικάτου-Χαμηλάκη (κ.α.), 29, 30.

¹⁶⁸ Παπαγεωργίου 2002, *Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος. Όψεις της πόλης μέσα από τις ανασκαφικές μαρτυρίες*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστ./κου & Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτ./νίας, Αγρίνιο 29-31/3/ 2002. 459. Κ.ε., *Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή*, Ναύπακτος 17-19/10/1997, Ναυπακτικά τομ.10 (1998-99), ημίτομος 2^{ος} (2001).

¹⁶⁹ Στο οποίο υπήρξα μέλος της ερευνητικής ομάδας επίβλεψης του έργου μαζί με τους συναδέλφους: Κ. Χαμηλάκη, Ε. Κατσούλη, Β. Κοτίνη και 15 εργατοτεχνίτες.

του ανατολικού προμαχώνα του Φάρου για τα οποία συντάχτηκε νέα μελέτη και υποβλήθηκε στη Διεύθυνση Αναστήλωσης με προτάσεις για την αναστήλωση των ανατολικών επάλξεων του (Σχ.12, Εικ.40). Ταυτόχρονα εξετάστηκε η αρχιτεκτονική διάρθρωση του προμαχώνα που προσέδωσε νέα ανατρεπτικά στοιχεία σε ότι είχε αναφερθεί στη βιβλιογραφία μέχρι σήμερα.

Αρχείο, ΕΦ.Α. Κάτοψη του ανατολικού λιμενοβραχίονα και λεπτομέρεια κάτοψης του προμαχώνα του Φάρου

Περιγραφή

Ο ανατολικός ημικυκλικός προμαχώνας του πεταλόσχημου λιμανιού, γνωστός και ως φάρος λόγω της διατήρησης στην πλατεία του ιστορικού-διατηρητέου φάρου που στο παρελθόν λειτούργησε ως σκοπιά των αμυνόμενων είναι ο ένας από τους δύο προμαχώνες που ορίζουν και ελέγχουν το στόμιο του λιμένος (Εικ.3δ, 38 (α,γ), 40, Σχ.11,12). Ο προμαχώνας έχει ημικυκλική βάση με ακτίνα μήκους περίπου 6,40μ, ενώ η απόληξη του, στο βατό του τμήμα, διαμορφώνεται από ημικύκλιο ακτίνας περίπου 5,40μ. Η διάρθρωση του καθ' ύψος είναι διμερής και περιλαμβάνει (scarpa) και (parapetto). Η ημικυκλική διάρθρωση διαμορφώνεται προς το στόμιο του λιμανιού ενώ στην εσωτερική ανατολική πλευρά του προμαχώνα υψώνονται δύο τοίχοι που γωνιάζουν, κάτοψης Γ. Ο βόρειος ευθύς τοίχος έρχεται σε συνέχεια του ημικυκλικού και στο κενό μεταξύ τους έχει διαμορφωθεί λίθινη κλίμακα, η οποία οδηγεί στην άνω στάθμη του προμαχώνα. Στο νότιο άκρο του ανατολικού τοίχου, ο οποίος υψώνεται και πάνω από το περίδρομο διαμορφώνεται μία δεύτερη χαμηλή κλίμακα, η οποία ενώνει τον περίδρομο με τον προμαχώνα. Ο πυργίσκος-σκοπιά έχει

τετράγωνη κάτοψη και τετράρριχτη στέψη. Στη βόρεια πλευρά του υπάρχει άνοιγμα θύρας (Βλ. Σχετ. τις κατόψεις).

Ιστορική – Αρχαιολογική τεκμηρίωση

Σύμφωνα με την επί τόπου αναλυτική εξέταση των σωζόμενων τμημάτων του και με βάσει τα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία που διατηρούνται, ο προμαχώνας του φάρου εμπίπτει στην περίπτωση του πύργου που κατασκευάστηκε για την προστασία του λιμανιού παρέχοντας ασφαλή πρόσβαση, ενώ η είσοδος του κλειστού λιμένα ασφαλιζόταν με αλυσίδα¹⁷⁰. Πρακτική που βρίσκεται σε χρήση ήδη από τον 13ο αιώνα μ.Χ. σύμφωνα με τις πηγές και διαρκεί σε βάθος χρόνου, όπως μαρτυρούν οι περιπτώσεις λιμανιών με τείχη που χρησιμεύουν και ως προβλήτα και καταλήγουν σε πύργους που κλείνουν με αλυσίδες στην είσοδο. Ωστόσο (όπως προκύπτει από την ιστορική καταγραφή του Σάθα από το έτος 1450 και εξής¹⁷¹), οι Ενετοί στη Ναύπακτο απασχολήθηκαν επιμελώς με το οικοδομικό πρόγραμμα για την ενίσχυση των οχυρωματικών έργων. Συγκεκριμένα έχουν καταγραφεί εργασίες ανακατασκευών το 1466 και το 1471 (κεφ.11)¹⁷². Έτσι προέκυψαν επεμβάσεις στα τείχη για την αναμόρφωση και επισκευή τους από τις φθορές που είχαν υποστεί από την πολιορκία των Οθωμανών αλλά και για τον εκσυγχρονισμό τους μετά τα μέσα του 15ου αιώνα, όπως απαιτείτο από τη ραγδαία πρόοδο του πυροβολικού. Σύμφωνα με το ψήφισμα του 1485¹⁷³ οι Βενετοί είχαν προβλέψει το χτίσιμο φρουρίων σε καίριες θέσεις που ήταν εν' δυνάμει επίφοβες για επίθεση από τους Οθωμανούς. Στην περίπτωση της Ναυπάκτου αποφασίστηκε «να ανασκαφεί το λιμάνι γιατί ήταν θαμμένο με σκοπό να χωρέσει έως δέκα γαλέρες» και «να ενισχυθεί επαρκώς ο πύργος του λιμανιού»¹⁷⁴. Το εγχείρημα ήταν εξαιρετικά απαιτητικό σε βαθμό που αποφασίστηκε να εγκριθούν δαπάνες για την ενίσχυση των τειχών δύο φορές το 1494 και το 1498 (κεφ.11).

Σχετικά με την τελική διαμόρφωση των τυπολογικών χαρακτηριστικών του λιμανιού της Ναυπάκτου, την οποία απέδωσε πιστά στις απεικονίσεις του για πρώτη φορά ο Μ. Sanudo στα τέλη του 15ου αιώνα, σημαντική είναι επίσης η μαρτυρία στα ιστορικά εγχειρίδια του Σάθα. (Βλ. πρκ., Σχ. Σανούδου).

Επί του παρόντος σύμφωνα με την επιτόπια παρατήρηση των αρχιτεκτονικών

¹⁷⁰ <https://books.openedition.org/editions-cnrs/2562lang=it>

¹⁷¹ C.N. Sathas (Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge, V, 1884

¹⁷² C.N. Sathas, Mnemeia Hellenikes Historias Document_1. _Capitula Comunitatum, 1485, die XXIII julii. p.9.

¹⁷³ ο.π., C.N. Sathas (Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge, V, 1884

¹⁷⁴ ο.π., C.N. Sathas, Mnemeia Hellenikes Historias Document_1. _Capitula Comunitatum, 1485, die XXIII julii. pp.7-9.

καταλοίπων, τα νέα ανασκαφικά δεδομένα που συλλέξαμε, καθώς και τη διαχρονική μελέτη της οχυρωματικής τέχνης πιθανολογούμε, ότι τα τμήματα της οχύρωσης (τειχών και προμαχώνων) που χαρακτηρίζονται από την κεκλιμένη έξω παρειά τους (scarpa) και το παχύ στηθαίο τους με χελιδονοειδείς επάλξεις ανήκουν σε μια επόμενη φάση της οχύρωσης. Τα τμήματα αυτά θα μπορούσαν να αναχθούν στο τρίτο τέταρτο του 15ου αιώνα»¹⁷⁵ μέσω της συγκριτικής χρονολόγησης με τμήμα λ.χ. των οχυρώσεων του Ναυπλίου, όπως το Μπούρτζι (1471) και το τείχος Gambello (1473), και τμήματα του κάστρου των Τόρων στην Ακροναυπλία .

Ταυτόχρονα σε σύγκριση με κάστρα της βορείου Ιταλίας που κατασκεύασαν οι Ενετοί κατά τη διάρκεια του 15ου και 16ου αιώνα (α' ήμισυ 15ου αιώνα/ με γ' τέταρτο 16ου μ.Χ. αιώνα, (όπως το κάστρο Σκαλίτζερο της Σιρμιόνης¹⁷⁶), (Εικ.39), οι οχυρώσεις της πόλης Lucca, οι πύργοι της Πίζας ή το επιθαλάσσιο οχυρό της Νάπολης στη Ν. Ιταλία)¹⁷⁷, προκύπτει ότι και στην περίπτωση της Ναυπάκτου αντίστοιχα κατά το πρώτο ήμισυ του 15ου αιώνα ανεγέρθηκε ο πύργος με απλή ορθογωνική κάτοψη (Σχ.11), (Εικ.38 α,γ).

Το τμήμα του ημικυκλικού οχυρώματος της δυτικής πλευράς που περικλείνει τον ορθογώνιο πύργο είναι προσθήκη του γ' τέταρτου του 15ου αιώνα¹⁷⁸, όπως επίσης και μεταγενέστερη προσθήκη αποτελεί η πρώιμης μορφής κανονιοθυρίδα που διαμορφώνεται στην ισόγειο στάθμη του πύργου, χαρακτηριστική τυπολογία που καθιερώθηκε στην Ιταλία κατά τη λεγόμενη «Μεταβατική Εποχή» για πύργους και προμαχώνες κατάλληλους να αντιμετωπίσουν τις δυνάμεις των πυροβόλων όπλων. Είναι πολύ χαρακτηριστικές οι γραφιστικές απεικονίσεις του λιμανιού της Νάπολης γύρω στο 1400¹⁷⁹ που ακόμη είναι σε χρήση η ορθογώνια κάτοψη πύργων, και οι μεταγενέστερες απεικονίσεις γύρω στο 1470¹⁸⁰,

¹⁷⁵ Στ. Μαμαλούκος, 2017.

¹⁷⁶ <https://museilombardia.cultura.gov.it/musei/castello-scaligero-di-sirmion>

¹⁷⁷ "Tavola Strozzi" (https://it.wikipedia.org/wiki/Tavola_Strozzi), del 1470 circa, κ.ε. "Conquista di Napoli", opera del "Maestro di Carlo di Durazzo" (https://www.academia.edu/40723167/La_presa_di_Napoli_di_Carlo_III_di_Durazzo_nel_pannello_del_Metropolitan_Museum_nuove_ipotesi).

¹⁷⁸ Ε.Κατσούλη, «Μελέτη Συντήρησης και Αποκατάστασης του ΝΑ τμήματος των οχυρώσεων της Ναυπάκτου», ΥΠ.ΠΟ.Α., Γενική Δ/ση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτ/νίας και Λευκάδας, Ναύπακτος, Δεκέμβριος 2018, 9.

¹⁷⁹ https://www.academia.edu/40723167/La_presa_di_Napoli_di_Carlo_III_di_Durazzo_nel_pannello_del_Metropolitan_Museum_nuove_ipotesi .

¹⁸⁰ https://it.wikipedia.org/wiki/Tavola_Strozzi), del 1470 circa,

που οι ορθογώνιοι πύργοι μετεξελίσσονται σε αμυντικούς προμαχώνες με ημικυκλική κάτοψη για να αντιμετωπίσουν την ισχύ των πυροβόλων μετά την εμφάνιση της πυρίτιδας στις επάλληλες γραμμές άμυνας¹⁸¹ (Σχ.1, M26), (Εικ.38 (α,γ), (Εικ.40).

Επιπλέον στοιχεία που μαρτυρούν τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις του πύργου αποτελούν:

1) Η διαφορετική τοιχοδομία των κύριων όψεων του συνόλου του προμαχώνα: α) παχύρρευστη αρμολόγηση με σκληρά κονιάματα που στη σύνθεση τους περιέχουν ίχνη τριμμένων κεραμιδιών, ποταμίσια άμμο, φυσική υδραυλική άσβεστο και ποζολάνες, εφαρμοσμένα κατά την τεχνική της κρυμμένης λίθου (στην ανατολική και στην βόρεια πλευρά του ορθογωνικού πυργίσκου), και β) αδρά κατεργασμένοι λίθοι σε β' χρήση σε σειρές με μικρότερες πέτρες στους αρμούς, οι οποίοι επικαλύπτονται με παχύρευστα συμπαγή κονιάματα, καθ' όλη τη διάρθρωση του ημικυκλικού τμήματος του οχυρώματος.

2) Το φράξιμο των κανονιοθυρίδων, των τοξοθυρίδων, των διάκενων (αρμών) και τέλος των φραγμένων τειχισμένων επάλξεων¹⁸² (Σχ.12), (Εικ.40).

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι οι πύργοι του λιμανιού και συγκεκριμένα ο ανατολικός προμαχώνας του φάρου ανάγεται στο β' μισό του 15ου αιώνα πριν την παγίωση του προμαχωνικού συστήματος που ακολούθησε στο β' τέταρτο του 16ου αιώνα με τις γεωμετρικές χαράξεις και τους πενταγωνικούς προμαχώνες . Στο γ' τέταρτο του 15ου αιώνα ανάγεται το ημικυκλικό οχύρωμα που τον περικλείει, χαρακτηριστική τυπολογική αρχιτεκτονική ρύθμιση όλων των οχυρών της περιόδου αναφοράς που διέδωσαν οι Βενετοί στη Μεσογειακή λεκάνη¹⁸³ (Εικ.40, Σχ.11,12).

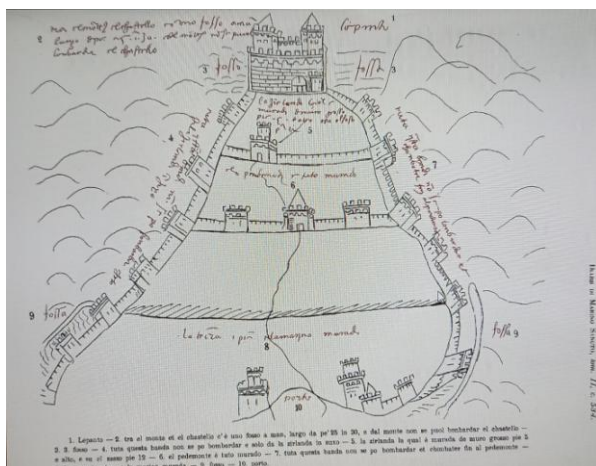
Ως εκ τούτου η περίπτωση της Ναυπάκτου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των οχυρώσεων λιμανιών του 15ου αιώνα μ.Χ. (Βλ. πρκ. Απεικόνιση Σανούδου, και Tavola Strozzi

κ.ε. Giulio Ciampoltrini, LA ROCCA DI CAMPORGIANO. STRUTTURE MURARIE E REPERTI CERAMICI. Atti del Convegno di Castelnuovo di Garfagnana 2009 Modena 2010, pp. 225-252.

¹⁸¹ Dino Palloni, I Castelli, Antologia di scritti, Firenze 2017.

¹⁸² Όπως τυγχάνει σε όλη την περίμετρο της ανωδομής του πύργου με έμφαση στις επάλξεις της νοτίου πλευράς, της βορείου πλευράς και κατά χώραν της δυτικής του.

¹⁸³ <https://museilombardia.cultura.gov.it/musei/castello-scaligero-di-sirmione> (Σχετικά: το Κάστρο της SIRMIONE (signori di Verona (gli Scaligeri) nel 14° secolo_ Μουσεία της Λομβαρδίας. Πολιτισμός.gov.it/Μουσεία/Κάστρο- Σκαλίτζερο της Σιρμιόνης (Αρχοντες της Βερόνας, οι Σκαλίτζεροι τον 14ο αι. μ.Χ.)

1. Η απεικόνιση της Ναυπάκτου από τον Marin Sanudo & 2. Απόσπασμα από την Tavola Strozzi

3. La presa di Napoli di Carlo III di Durazzo nel pannello del Metropolitan Museum

X. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα από τη θέση προμαχώνας Παλαιογιάννη

Δυτικός λιμενοβραχίονας

Το τμήμα του τείχους που αποκαταστάθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Leader¹⁸⁴ εκτείνεται από τον κολουροκωνικό προμαχώνα Παλαιογιάννη ως και την οδό Παπαχαλαάμπους στο σημείο που ο δρόμος διακόπτει την πορεία του και ένα μικρό τμήμα του έχει καταστραφεί (αφορά σε τμήμα του ΝΔ λιμενοβραχίονα και τον εμβληματικό προμαχώνα στην δυτική είσοδο της σύγχρονης πόλης). (Εικ.45-46) και (Σχ.1, Μ21-22).

¹⁸⁴ Από την ομάδα επίβλεψης του έργου: Ε. Κατσούλη, Κ. Χαμηλάκη, Τ. Λογοθέτη και 15 εργατοτεχνίτες.

Περιγραφή

Το εν λόγω τμήμα του τείχους (M21-M22, Σχ.1) παρουσιάζει τα ίδια τεχνοτροπικά και μορφολογικά στοιχεία με την επέκταση όλου του παράκτιου τμήματος του τείχους: διμερής διάρθρωση με (σκάρπα) στη βάση του και ευθύγραμμο (παραπέτο) με χελιδονοειδείς επάλξεις και εσωτερικό περίδρομο που το πλάτος του είναι διακυμαινόμενο (Εικ.9α,46). Ο περίδρομος του εξεταζόμενου τμήματος διατηρεί στοιχεία παλαιότερης οικοδομικής φάσης. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του μεταπυργίου τείχους του αναφερόμενου τμήματος (M21-M22) γίνεται από μία κανονιοθυρίδα που διαμορφώνεται χαμηλά και πιθανόν έκλινε με ξύλινη θύρα, όπως διαπιστώθηκε επίσης για την επιθαλάσσια κανονιοθυρίδα του ΝΑ τμήματος των τειχών μετά τους καθαρισμούς της, κατά τους οποίους εντοπίστηκε ένα ξύλινο απότμημα κατά χώραν. Η κανονιοθυρίδα στο εσωτερικό της διατηρεί λίθινο δάπεδο, όμοιο με το λίθινο δάπεδο της προαναφερθείσας συγκρινόμενης κανονιοθυρίδας στο παραθαλάσσιο τείχος πλησίον του Φετιχιέ Τζαμιού. Η τοιχοδομία του τείχους συνιστάται σε αδρά κατεργασμένους πωρόλιθους σε σειρές με μικρότερες ένθετους λίθους στους αρμούς, οι οποίοι επικαλύπτονται με παχύρευστα συμπαγή κονιάματα (Εικ.46).

Στα βόρεια το μεταπύργιο τείχος (M21-M22) καταλήγει σε κολουροκωνικό προμαχώνα με χελιδονοειδείς επάλξεις ανάμεσα στις οποίες, διαμορφώνεται κανονιοθυρίδα γαλλικού τύπου για την τοποθέτηση μικρού κανονιού. Ο πύργος αυτός ενισχύει την άμυνα της ΝΔ πύλης προς την πλευρά της θάλασσας (Εικ.46).

Χρονολόγηση

Η περιτείχιση της κάτω πόλης φαίνεται ότι έγινε σε φάσεις, όπως μαρτυρεί το διασωζόμενο οχύρωμα με την εφαρμογή τεχνικών μέσων που καθιερώθηκαν για τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα της οχυρωματικής του 15ου αιώνα μ.Χ. Χαρακτηριστική περίπτωση φαίνεται ότι αποτελεί το θαλάσσιο τείχος, το οποίο απέκτησε τη σημερινή του μορφή με την κατασκευή ενός ενιαίου τείχους-μετώπου εμπρός από μια σειρά διαφόρων παλαιότερων τοίχων και τειχών. Είναι εξάλλου γνωστό τις πηγές, όπως έχει προαναφερθεί και σε άλλη ενότητα της εργασίας, ότι λίγο πριν το 1418 για την προστασία του λιμένος είχε

κτισθεί ένας νέος πύργος και ότι το 1463-1465 έγιναν σημαντικές δαπάνες για την ενίσχυση των τειχών που είχαν πάθει ζημιές από το σεισμό του 1450¹⁸⁵.

Ωστόσο πολύ σημαντικά στοιχεία για την εξέλιξη της οχυρωματικής τέχνης, απέδωσε η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό και την πλατεία του προμαχώνα (Παλαιογιάννη) (Εικ.71) για τα οποία δεν θα γίνει μνεία στην παρούσα εργασία, επειδή το υλικό βρίσκεται υπό μελέτη και δημοσίευση.

XI. Συμπεράσματα

Οι σωστικές ανασκαφές προσέθεσαν νέα στοιχεία για την Ιστορία, την Αρχαιολογία και την Τοπογραφία της πόλης της Ναυπάκτου κυρίως στη μεσοβυζαντινή αλλά και τη μεταβυζαντινή περίοδο που εξετάστηκε. Η αρχαιολογική τεκμηρίωση του νάρθηκα της μεσοβυζαντινής βασιλικής στη θέση Προφήτης Ηλίας, στον τέταρτο περίβολο του κάστρου, με τις διαδοχικές επισκευές και αναμορφώσεις της βασιλικής, συνηγορεί ολοένα και περισσότερο στην άποψη που έχει υποστηριχτεί και νωρίτερα από τους μελετητές, ότι δηλαδή η βασιλική δεν αποκλείεται να αποτελούσε τον βυζαντινό μητροπολιτικό ναό της Ναυπάκτου, αφιερωμένη στη Θεοτόκο Ναυπακτιώτισσα, ναό τον οποίο συντήρησε ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ι. Απόκαυκος (1199-1233). Τον μεσοβυζαντινό ναό διαδέχτηκαν δύο τουλάχιστον ισλαμικά τεμένη του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα μ.Χ. από τα οποία διατηρήθηκε η βάση του μιναρέ, ενσωματωμένη στην πρόσοψη του νεότερου κτηρίου.

Ο περίδρομος του δυτικού επιθαλάσσιου τείχους παρουσίασε από δύο κατασκευαστικά επίπεδα, το αρχικό και ένα μεταγενέστερο με ίχνη κατεργασίας. Εικάζουμε ότι κατά την περίοδο που το κάστρο έχασε την οχυρωματική λειτουργία του, υιοθετήθηκε η συνήθεια των κατοίκων να κτίζουν και να προσαρτούν κτήρια στα εναπομείναντα τείχη και μάλιστα σε περισσότερες από μία χρονικές περιόδους¹⁸⁶.

Τα κτήρια αυτά μαρτυρούν αδιαμφισβήτητα την πλούσια οικοδομική δραστηριότητα για τις ανάγκες των κατακτητών ή και των κατοίκων της πόλης. Το τείχος προφανώς από την αρχική κατασκευή του μέχρι την τελική χρήση του καλύπτει ένα ευρύ φάσμα αιώνων και συντήρησης στον πανδαμάτωρ χρόνο.

Σήμερα το κάστρο, το οποίο διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο σε όλες τις ιστορικές συγκυρίες της πόλης σώζεται καλύτερα στη μεσαιωνική του μορφή. Αποτελεί αδιάψευστο στοιχείο του ένδοξου παρελθόντος της πόλης που περιτείχισε και συνάμα αναδεικνύει την

¹⁸⁵ Ploumidis, G. (1972-1973). 492-501.

¹⁸⁶ Έχει τεκμηριωθεί βιβλιογραφικά από κάθε προηγούμενο ερευνητή.

σύγχρονη κωμόπολη, συμβάλλοντας καθοριστικά στην ανάπτυξη του τουριστικού της προϊόντος.

Με τη στερέωση, συντήρηση-αποκατάσταση και την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου και των τμημάτων των οχυρώσεων, από τα Ευρωπαϊκά πρόγραμμα Ε.Σ.Π.Α., INTERREG και το πρόγραμμα αγροτικής ανάπτυξης LEADER, η Εφορεία Αρχαιοτήτων κατάφερε να διατηρήσει κάποια τμήματα που είχαν έντονα δομικά προβλήματα και να συμβάλει καθοριστικά στην αρχαιολογική τεκμηρίωση των οικοδομικών φάσεων του μνημείου.

Ευελπιστούμε ότι τα αποτελέσματα των συντονισμένων εργασιών της επιστημονικής ομάδας επίβλεψης του έργου, σύντομα θα εγείρουν το ιστορικό ενδιαφέρον για την Καστροπολιτεία της Ναυπάκτου και θα οδηγήσουν μακροπρόθεσμα στην αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου.

Η μελέτη των οχυρωματικών έργων παρέχει σημαντικότερες πληροφορίες για την εκάστοτε πολιτική αντίληψη, την αντίληψη περί χώρου, την τεχνογνωσία κάθε ιστορικής περιόδου, τους μηχανισμούς ελέγχου, την οικονομία και γενικότερα τον πολιτισμό. Η πρωταρχική ανάγκη προστασίας των αποκτηθέντων αγαθών εξελίχθηκε με τον καιρό σε χαρακτηριστικό εξασφάλισης των κοινών αγαθών, είτε με την επιλογή φυσικά οχυρών θέσεων είτε με την ανέγερση οχυρωμάτων. Η διαχρονική αυτή διάσταση και η τέχνη που την υποστήριζε παρουσιάζεται σχεδόν όμοια σε όλους τους λαούς και αλλάζουν μόνον τα μέσα με τα οποία υλοποιούνταν τα έργα. Τα μέσα αυτά τροποποιούνταν αναγκαστικά με την πρόοδο της πολεμικής τέχνης.

Το γεγονός αυτό είναι καταφανές σε όλη την περίμετρο του αμυντικού περιβόλου της Ναυπάκτου και ιδιαιτέρως στα ΝΔ-ΝΑ τείχη που εξετάσαμε. Ωστόσο ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η εξέταση των τεσσάρων προμαχώνων που ανασκάφηκαν υπό την εποπτεία μου¹⁸⁷ (Προμαχώνας του ρολογιού, προμαχώνας Ωραία Ντάπια, προμαχώνας του Φάρου και προμαχώνας Παλαιογιάννη στα M21-M22, M26-M27 και M29-30, Σχ.1).

Και οι τέσσερεις προμαχώνες έχουν σύνθετο σύστημα διάρθρωσης και εξυπηρετούσαν τις επικείμενες ανάγκες των διαδοχικών συρράξεων στον Τουρκοβενετικό πόλεμο, προσαρμοσμένοι στις νέες συνθήκες με προηγμένη τεχνολογική ανάπτυξη για την κατόπτευση και άμυνα, προφυλάσσοντας τις κύριες πύλες εισόδου στο νοτιότερο τμήμα του Κάστρου. Ο προμαχώνας του Ρολογιού παρουσιάζει το πολύ ιδιαίτερο γνώρισμα της συγχώνευσης δύο προμαχώνων: ενός ημικυκλικού της ενετικής περιόδου και εξωτερικά

¹⁸⁷ Σε συνεργασία με την ομάδα επίβλεψης της υπηρεσίας και την επικεφαλής αρχαιολόγο των έργων κ. Ο. Βικάτου.

αυτού ενός πολύπλευρου οκταγωνικού προμαχώνα που τον περικλείει και έχει προστεθεί αργότερα από τους Οθωμανούς¹⁸⁸. Ο προμαχώνας του Φάρου προσέδωσε νέα στοιχεία για τα παραθαλάσσια οχυρά της Μεσογειακής λεκάνης που ανεγέρθησαν κατά της περίοδο της ιταλικής Αναγέννησης, λεγόμενη και ως «Μεταβατική εποχή» στην Ιταλία για πύργους και προμαχώνες κατάλληλους να αντιμετωπίσουν τις δυνάμεις των πυροβόλων όπλων¹⁸⁹. Συνεπώς μέσω της συγκριτικής μελέτης ολοένα και περισσότερο μαρτυρείται η ομοιότητα του ενετικού λιμανιού της Ναυπάκτου με όλα τα συγκριτικά του παράλληλα, όπως (οι οχυρώσεις της Νάπολης, της Σιρμιόνης, της πόλης Λούκα, της Πίζας) ή οι αντίστοιχες σε ελλαδικό έδαφος της πόλης της Ρόδου, του Χάνδακα και ορισμένων τμημάτων των οχυρώσεων του Ναυπλίου¹⁹⁰. Οι προμαχώνες Παλαιογιάννη (Εικ.45-46) και «Ωραία Ντάπια» έχουν κοινά τυπολογικά γνωρίσματα με εξαίρεση τις επάλξεις τους, διότι στον 2^ο προμαχώνα υπάρχουν οθωμανικές προσθήκες στην ανωδομή του. Όμως παρουσιάζουν κοινό το πολύπλοκο σύστημα εσωτερικής διάρθρωσης για τη διακίνηση του στρατού και τη μεταφορά των κανονιών: από μία κυκλική κατασκευή στο κέντρο της πλατείας τους με κινητές ξύλινες κλίμακες ή λίθινες που διαμορφώνονται στην εξωτερική περίμετρο των μνημείων, επικοινωνούν με τις κανονιοθυρίδες της ισόγειας στάθμης και από εκεί μέσω υπόγειων διαδρόμων εν' είδη στοάς (τις Μίνες-minai) προσφέρουν ασφαλή διακίνηση στα υπόγεια τούνελ διαφυγής για τους αμυνόμενους¹⁹¹. Ενώ από τις πλατείες τους ένα άλλο τμήμα του στρατού κατοπτρεύει τα ανοικτά πεδία βολής προς τις τάφρους και τη θάλασσα (όπως λ.χ. στην περίπτωση του προμαχώνα Παλαιογιάννη), χρησιμοποιώντας κινητό, ένθετο οπλισμό σε 3 με 4 κατά μέσο όρο ζεύγη ορυγμάτων, που διατάσσονται ρυθμικά γύρω από την κυκλική κατασκευή, εκपुरσοκροτώντας προς κάθε κατεύθυνση¹⁹².

Οι διαδοχικές οχυρώσεις μιας περιοχής, πριν ακόμη αποκτήσουν συμβολική διάσταση αποτέλεσαν την αναγκαιότητα ενίσχυσης του εδάφους για μακρά άμυνα. Έτσι δημιουργήθηκαν οι περίβολοι, οι τάφροι, οι ακροπόλεις και τα εξωτερικά έργα.

¹⁸⁸ Σχετική δημοσίευση έγινε από την αρχαιολόγο Φ. Γεώρμα για την παρουσίαση του έργου το έτος 2020 στο πλαίσιο του προγράμματος (INTERREG) σε πολλαπλές ημερίδες που διοργάνωσε η υπηρεσία.

¹⁸⁹ Όπως τεκμηριώθηκε από μέρους μου στην ενότητα της ιστορικής/αρχαιολογικής τεκμηρίωσης του μνημείου στη νέα εγκεκριμένη Τ.Ε. του έργου, στο πλαίσιο των προτάσεων για τις νέες επάλξεις που υποβλήθηκαν στην Διεύθυνση Αναστήλωσης από την υπηρεσία. Βλ. Σχετικά: Τ. Λογοθέτη, Ε. Κατσούλη, Κ. Χαμηλάκη, Β. Κοτίνη, «Τεχνική έκθεση τεκμηρίωσης και νέας πρότασης για τις επάλξεις των ανατολικών επιθαλάσσιων τειχών του Κάστρου Ναυπάκτου», Ναύπακτος 2023.4-7.

¹⁹⁰ Ο.π. (ΤΕ).

¹⁹¹ Στεριώτου Ι. «Τα Βενετικά τείχη του Χάνδακα τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα» βάσει των βενετικών αρχειακών πηγών, Ηράκλειο 1998.

¹⁹² Εκκρεμεί η ταυτοποίηση του είδους των όπλων και των πολεμικών τεχνικών που εφαρμόστηκαν λόγω των βεβαιωμένων συνθηκών περάτωσης του έργου. Εις τα υπόψη η δημοσίευση της αρχαιολόγου Φ. Γεώρμα στο πλαίσιο του Προγράμματος (INTERREG) για την ανασκαφή στην Ωραία Ντάπια. & ο.π. Στεριώτου.

Το πυροβολικό παρά το γεγονός ότι αποκαλύφθηκε στα τέλη του 13^{ου} αιώνα μ.Χ. χρειάστηκε δύο ακόμη αιώνες για να αποκτήσει κάποια αποτελεσματικότητα. Κατά το διάστημα αυτό τα πυροβόλα βοήθησαν περισσότερο την άμυνα παρά την επίθεση. Το πυροβολικό έγινε πιο ευκίνητο στα μέσα του 15^{ου} αιώνα μ.Χ. Τα βαλλόμενα μεταλλικά βλήματα άνοιγαν ρήγματα στα τείχη. Η επίδραση τους ήταν τεράστια σε βαθμό που πολλά οχυρά έπεσαν. Στην Ιταλία, όπου φάνηκαν τα πρώτα αποτελέσματα της χρήσης του, συντελείται η αναγέννηση της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής¹⁹³. Καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η επίδραση των Ιταλών μηχανικών του 15^{ου}-16^{ου} αιώνα μ.Χ. η ίδρυση της λεγόμενης Ιταλικής σχολής υπήρξε η απαρχή της ίδρυσης πολλών ευρωπαϊκών σχολών που καθόρισαν τον ευρωπαϊκό τρόπο σκέψης για τις οχυρώσεις. Ακολούθησε μια περίοδος ακμής με τη χρήση και διάδοση ολοένα και περισσότερο επαναστατικών μεθόδων άμυνας για τα δεδομένα της εποχής, όπως η προμαχωνική χάραξη με κύρια στοιχεία το προπέτασμα και την τάφρο και η πολυγωνική γραμμή χάραξης για την επιλογή πλαγιοφύλαξης της τάφρου με κατασκευές μέσα σε αυτήν ανεξάρτητες από το κυρίως σώμα του τείχους. Στην πολυγωνική χάραξη χρησιμοποιούνται θεριστικά πυρά μέσα στην τάφρο και τον κύριο έλεγχο έχουν το πεζικό και το πυροβολικό¹⁹⁴.

Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα μ.Χ. κυριαρχεί η προμαχωνική χάραξη με τάφρους πλάτους 35-40μ.¹⁹⁵. Η εφαρμογή της με διάφορες παραλλαγές ακολουθεί διάφορες σχολές με γνωστότερες την Ιταλική, την Γερμανική με εκπρόσωπο τον Rimpler, την Ολλανδική και τελευταία την Γαλλική, της οποίας οι χαράξεις του Vauban, του κυριότερου δηλ. εκπροσώπου της¹⁹⁶.

Κατά τον 18^ο αιώνα μ.Χ. ως διάδοχοι του Vauban στη Γαλλία δύο στρατιωτικοί μηχανικοί, ο Cornontaigne και ο μαρκήσιος Montalembert¹⁹⁷. Ο πρώτος υπήρξε οπαδός της προμαχωνικής χάραξης, με τέλειους γεωμετρικούς τύπους ελάττωσε το ύψος των *φρουδιών πυρός*, και το ύψος των τειχών με τρόπο ώστε οι οχυρώσεις εποχής να ονομαστούν *θεριστικές*. Επέβαλε επίσης την ενίσχυση των εξωτερικών έργων και τη δημιουργία διαδοχικών ορυγμάτων. Ο δεύτερος καθιέρωσε το δόγμα ότι η άμυνα και η επίθεση

¹⁹³ Σακελλάριος-Πυλάτος, «Το πυροβολικόν κατά την Δύσιν της μεσαιωνικής ημών αυτοκρατορίας», Αθήνα 1928.

¹⁹⁴ Έτσι οι πολυγωνικές, κυκλικές και κάθε μορφής εξέχουσες κατασκευές των οχυρώσεων φέρουν τον ορισμό του προμαχώνα, εξαιτίας της ικανότητας να πλαγιοβάλλουν τα νεκρά σημεία.

¹⁹⁵ Ι.Θ. Στεριώτου, *Αρχές χαράξεων και κατασκευής των οχυρώσεων του 16^{ου} αι. και η εφαρμογή στις οχυρώσεις του Χάνδακα*, Π.Κρ./κου Συνεδρίου (1976), τ.Β., 450-451. κ.ε. της ίδιας «*Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου*» (1540-1646), Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, Αθήνα 1992, τ. Α', 104-107.

¹⁹⁶ A. Fara, *Il sistema e la città. Architettura fortificata dell' Europa moderna dai trattati alle realizzazioni 1464-1794*, Genova 1988, p.14,45,117,120,128,133,180,188-190,220,223.

¹⁹⁷ Ο.π. Στο ίδιο, p.117-148.

στηρίζονται στο πυροβολικό και έκανε ευρεία χρήση των πυροβόλων περισσότερο από κάθε άλλο μηχανικό και της πολυγωνικής χάραξης. Έγινε τοις πάσι γνωστός μέχρι τον 20^ο αιώνα για τη δημιουργία εξωτερικού περιβόλου, δηλ τις οχυρές θέσεις ή φρούρια.

Μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους υπήρξε επιτακτική η ανάγκη για πιο ενισχυμένη οργάνωση για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο του γενικευμένου βομβαρδισμού των πόλεων δεδομένου ότι το βελιγνεκές των πυροβόλων της εποχής έφθανε τα 2000μ και των όπλων του πεζικού τα 600μ¹⁹⁸. Για την επίτευξη του ζητούμενου επικράτησε η τεχνική εφαρμογή του Montalembert. Έτσι δημιουργήθηκαν τα ισχυρά πυροβολεία με διαστήματα μεταξύ των οχυρών περί τα 3000μ και η απόσταση τους από τις πόλεις 2000μ περίπου. Οι οχυρώσεις πέρασαν σε νέα φάση μετά το 1856 με τη χρήση του αυλακωτού πυροβόλου που χρησιμοποιήθηκε στους πολέμους της Ιταλίας.

B ΜΕΡΟΣ

Σύντομος περιγραφικός κατάλογος των κτηρίων της μεσαιωνικής Καστροπολιτείας:

I. Ναός Προφήτη Ηλία

Ταυτότητα μνημείου

Είδος: ιερός ναός

Ιδιοκτησία: δημόσια, Ιερά Μητρόπολη Ναυπακτίας και Αγίου Βλασίου

Χρονολογία: σημερινή μορφή περί το 1830, έτος μετατροπής της τρίτης οθωμανικής φάσης του τεμένους σε ιερό ναό Προφήτη Ηλία με την προσθήκη ανατολικής πλευράς.

Προστασία: ιστορικό Διατηρητέο Αρχαιολογικό Μνημείο

Υλικό: λίθος, ασβεστοκονίαμα και πλαστικός διάκοσμος από πλίνθινες ζώνες

Κατάσταση: αποκατεστημένο.

Είδος μνημείου: ναός του 19^{ου} αιώνα οικοδομημένος πάνω σε παλαιότερο βυζαντινό ναό και μεταγενέστερο ισλαμικό τέμενος.

Θέση: στον 4^ο άνω περίβολο του Κάστρου Ναυπάκτου

¹⁹⁸ C.Blair, επιμ. λήμμα Artiglieria στο Enciclopedia Regionata delle Armi. Armi bianche difensive da fuoco d'oriente e d'occidente, Milano 1993, 57-68.

Περιγραφή: στον τέταρτο άνω περίβολο, του ιστορικό κάστρου της Ναυπάκτου βρίσκεται ο ναός του Προφήτη Ηλία «άλλοτε τουρκικόν τέμενος», όπως σημειώνει ο Καρκαβίτσας και συμπληρώνει «... επί του οποίου πανηγυρίζει η πόλις την 1^η Ιουλίου». (*Σήμερα ο προφ. Ηλίας εορτάζει την 20^η Ιουλίου*). Πρόκειται για μονόχωρο ξυλόστεγο ναό με πεντάπλευρη αψίδα, ο οποίος ενσωματώνει στο νοτιοδυτική του γωνία τη βάση μιναρέ από το παλαιό τέμενος. Το τέμενος είχε με τη σειρά του αντικαταστήσει βυζαντινό ναό μεσοβυζαντινής περιόδου όπως αποδεικνύεται από τα επιτόπια αρχιτεκτονικά λείψανα²⁶. Μικρή ανασκαφική έρευνα τα τελευταία χρόνια έφερε στο φως δάπεδο κτιρίου μεσοβυζαντινής εποχής, του οποίου τα μέλη βρίσκονται πλέον διάσπαρτα στον περιβάλλοντα χώρο του νεώτερου ναού (Σχ.6), (Εικ.21, 23β, 33).

II. Οπλοθήκη-εκθεσιακός χώρος

Ταυτότητα μνημείου

Είδος: μεταβυζαντινό κτήριο

Ιδιοκτησία: δημόσιο

Χρονολόγηση: μεταβυζαντινών
χρόνων

Προστασία: ιστορικό/διατηρητέο
κτήριο

Υλικό: λίθος, ασβεστοκονίαμα

Κατάσταση: αποκατεστημένο

Είδος μνημείου: υστεροβυζαντινό

Τοποθεσία: στον Δ' άνω περίβολο του Κάστρου Ναυπάκτου.

Περιγραφή: το κτήριο της οπλοθήκης που φιλοξενεί σήμερα τη μόνιμη έκθεση κεραμικής της αρχαιολογικής υπηρεσίας βρίσκεται σε απόσταση 25μ νότια του ναού του Προφήτη Ηλία, επίσης στον Δ' άνω περίβολο του κάστρου και ταυτίζεται πιθανά με την αναφερόμενη από το Evlijia Celebi ως πυριτιδαποθήκη - Οπλοθήκη (τζιμπχανέ). Πρόκειται για ένα από τα πιο πρόσφατα αποκατεστημένα ισόγεια καμαροσκέπαστα επιμήκη κτήρια του κάστρου. Ο εσωτερικός ορθογώνιος ενιαίος χώρος έχει εσωτερικές διαστάσεις μήκος 14,95μ και πλάτος 4,03μ. Το ύψος της καμάρας ανέρχεται στα 4,0μ. Ο χώρος φωτίζεται φυσικά μέσω των τοξωτών θυρών που ανοίγονται στην νότια και ανατολική πλευρά του κτηρίου και με τοξωτό

παράθυρο στην δυτική πλευρά διαστάσεων 1,0 X 1,30μ. που ανοίγεται σε ύψος 0,78 μέτρα από το δάπεδο. Το εμβαδόν του ανέρχεται στα 60,24 μ².

Σήμερα μετά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης του έτους 2008 έχει αποκατασταθεί το δάπεδο του με γκρίζες σχιστόπλακες. Στο εσωτερικό του φυλάσσονται εξαιρετικά δείγματα αγγείων των μέσων-ύστερων και μεταβυζαντινών χρόνων σε πολυτελείς προθήκες. Τα ευρήματα συνοδεύονται από επιγραμματικές λεζάντες και πληροφοριακές πινακίδες αναρτημένες στους τοίχους απ' όπου ο επισκέπτης μπορεί να ενημερωθεί για την ιστορικότητα μιας σπουδαίας πόλης με συνεχή κατοίκηση από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας (Σχ.6).

III.Βυζαντινό λουτρό

Ταυτότητα μνημείου

Είδος: βυζαντινό κτήριο

Ιδιοκτησία: δημόσιο

Χρονολόγηση: υστεροβυζαντινών χρόνων

Προστασία: ιστορικό διατηρητέο αρχ./μνημείο

Υλικό: λίθος, ασβεστοκονίαμα και πλαστικός διάκοσμος από πενιχρά στοιχεία πλινθοπερίκλειστης δόμησης.

Κατάσταση: αποκατεστημένο

Είδος μνημείου: υστεροβυζαντινό

Περιγραφή: σε απόσταση μερικών μέτρων βορειοδυτικά του ναού του Προφήτη Ηλία σώζεται ένα άλλο βυζαντινό επίσης κτίριο, γνωστό στη βιβλιογραφία ως «λουτρό» το οποίο όμως είχε αρχικά διαφορετική χρήση. Πρόκειται για ισόγειο καμαροσκέπαστο κτήριο, του οποίου το κεντρικό τμήμα στεγάζεται με σταυροθόλιο και διατηρεί διαμορφωμένη σε μια από τις παρειές των τοιχοποιιών του μικρή κόγχη. Ο εσωτερικός σταυρόσχημος, ενιαίος χώρος έχει εσωτερικές διαστάσεις μήκος 4,05μ. και πλάτος 4,23μ. Το ύψος της καμάρας ανέρχεται στα 2,50μ. Ο χώρος φωτίζεται φυσικά μέσω της τοξωτής θύρας που ανοίγεται στην νότια πλευρά του κτηρίου και με τοξωτό παράθυρο στην βόρεια πλευρά διαστάσεων 1,10 X 1,0μ. που ανοίγεται σε ύψος 0,80μ. από το δάπεδο. Το εμβαδόν του ανέρχεται στα 17,13μ². Σήμερα μετά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης του κάστρου έχει αποκατασταθεί το δάπεδό του με γκρίζες σχιστόπλακες. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για πρότυλο ναού ή τμήμα ευρύτερου εκκλησιαστικού συγκροτήματος

της μεσοβυζαντινής-υστεροβυζαντινής περιόδου. Δίπλα στην αίθουσα υπάρχει ορθογώνια καμαροσκεπής δεξαμενή-κινστήρνα επενδεδυμένη με υδραυλικό κονίαμα.

IV.Εσωτερική ακρόπολη – «İtc Kale»

Περιγραφή: στο πέμπτο και ψηλότερο περίβολο και συγκεκριμένα στα βορειοδυτικά του Κάστρου είναι κτισμένη η Ακρόπολη ή «*İtc Kalé*» που περιλαμβάνει συγκρότημα κτιρίων στο οποίο διαπιστώνονται επίσης βυζαντινοί τρόποι δόμησης. Σήμερα σώζονται μόνο κάποια τμήματα υπόγειας δεξαμενής καθώς και τέσσερις μεγάλες καμαροσκεπαστες αίθουσες, οι οποίες έχουν διαμορφωθεί σε Μουσείο και φιλοξενούν την αρχαιολογική συλλογή της Ναυπάκτου. Η πρόσβαση στις αίθουσες είναι δυνατή μέσω του διαμορφωμένου αύλειου χώρου του περιβόλου δίπλα από την παρακείμενη μεγάλη στεγασμένη δεξαμενή, αφού ο επισκέπτης προσπελάσει τη μονότοξη πύλη του τελευταίου εγκάρσιου τείχους. Οι τέσσερις χώροι σχηματίζουν δύο ζεύγη που ανά ένα επικοινωνεί με τον εξωτερικό χώρο με τοξωτή θύρα. Στη βορειοδυτική εξωτερική πλευρά των τειχών διαμορφώνεται μικρή θύρα εξόδου για τη διαφυγή των αμυνόμενων σε κατάσταση ανάγκης. Σήμερα μετά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης του κάστρου έχουν αποκατασταθεί τα δάπεδα των χώρων και το κτηριακό συγκρότημα. Το συνολικό διαθέσιμο εμβαδόν του εκθεσιακού χώρου ανέρχεται στα 129,88μ. (Σχ.5).

V. Αρχοντικό Λάμπρου Τζαβέλα

Ταυτότητα μνημείου

Ονομασία: αρχοντικό Λάμπρου Τζαβέλα

Δημόσιο κτίριο – τμήμα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτ/νίας-Λευκάδας.

Έτος ανέγερσης: αρχές ή μέσα 19^{ου} αιώνα, (π. 1850-1860)

Ιστορικό διατηρητέο αρχαιολογικό μνημείο: κήρυξη: Υ.Α.

ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/3870/1296/28- 12-1998, ΦΕΚ 26/Β/25-1-1999

Υλικό κατασκευής: λίθος, ξύλο,

κονίαμα

Κατάσταση: αποκατεστημένο

Πολιτισμική προέλευση: οθωμανικό

Περιοχή: β' περίβολος ή άνω συνοικία της πόλης.

Περιγραφή: το αρχοντικό Τζαβέλα αποτέλεσε οικία απογόνων της ιστορικής οικογένειας του Σουλίου, μέλος της οποίας, ο Νικολός χρημάτισε και πρώτος δήμαρχος της απελευθερωμένης πόλης της Ναυπάκτου. Ο τελευταίος απόγονος, στρατηγός Λάμπρος Δημητρίου Τζαβέλας το κληροδότησε στην αυστριακή σύζυγό του Λεοπολδίνη. Το κτίριο πιθανολογείται ότι ανήκε αρχικά σε Οθωμανό, διότι παραδίδεται ότι οι Σουλιώτες που ήρθαν στη Ναύπακτο με την απελευθέρωση κατοίκησαν σε σπίτια Οθωμανών στο κάστρο. Η οικία Τζαβέλα βρίσκεται σε καίρια θέση επί των δυτικών τειχών του φρουρίου Ναυπάκτου και συγκεκριμένα στο δεύτερο περίβολο από τη θάλασσα στην αλλοτινή συνοικία Βεζύρ Τζαμί. Είναι μια διώροφη λιθόκτιστη κατοικία, χαρακτηριστική της λαϊκής αρχιτεκτονικής της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού μετά από δωρεά της Θεοδώρας, χήρας του Στρατηγού Λάμπρου Τζαβέλα. Αποκαταστάθηκε το 1996-1998 έχει χαρακτηριστεί ως νεότερο, ιστορικό μνημείο και φιλοξενεί τα γραφεία της υπηρεσίας.

Αρχικά η έκτασή του Αρχοντικού έφτανε έως τις επάλξεις, περιλαμβάνοντας μεγαλύτερη υπαίθρια έκταση με πηγάδια και υποστατικά. Σήμερα βρίσκεται μέσα σε κήπο μικρότερης έκτασης επί της οδού Σουλίου. Είναι ένα διώροφο πέτρινο αρχοντικό με κύρια είσοδο στη νότια όψη που οδηγεί στο ισόγειο ημιυπαίθριο τοξωτό χαγιάτι. Στο ισόγειο υπάρχουν τρεις αποθηκευτικοί χώροι.

Στον όροφο οδηγεί ημιαξονική πέτρινη σκάλα σε μικρό εξώστη όπου και η κύρια είσοδος του ορόφου. Ο όροφος διαμορφώνεται από έξι ορθογώνια δωμάτια με ξύλινα πατώματα και ταβάνια, ορισμένα από τα οποία διατηρούν αυθεντικά τα ξυλόγλυπτα ομφάλια. Οι τρεις χώροι αποτελούσαν τους κοιτώνες, οι δύο τη θερινή και χειμερινή σάλα και ο ένας το χώρο εισόδου. Στα ανατολικά μικρό επίμηκες δωμάτιο χρησίμευε ως μαγειρείο με ιδιαίτερη είσοδο στην πλάγια βορειοανατολική όψη όπου υπάρχει διπλή κλίμακα που οδηγεί στο κατώτερο επίπεδο της αυλής. Μικρός κιονοστήρικτος ξύλινος εξώστης υπάρχει στη νοτιοδυτική πλευρά. Η νότια και η ανατολική πλευρά του δρόμου διαμορφώνονται με αρκετά παράθυρα και με λιγότερα η βόρεια. Στη χειμερινή σάλα σώζεται τζάκι. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με ακανόνιστους μικρούς λίθους μέσα σε παχύ κονίαμα. Ο όροφος του χαγιατιού, κτισμένος από (τσατμά) είναι το επιχρισμένο τμήμα. Η στέγη καλύπτεται με κοίλα κεραμίδια και στο ανατολικό τμήμα υπερυψώνεται πάνω από τριπλό πέτρινο γείσο, έτσι ώστε να διασπάται ο όγκος της και να αποκτά το κτίσμα λεπτή χάρη. Ιδιαίτερη επιμέλεια παρουσιάζει το μαρμάρινο περιθύρωμα της κύριας εισόδου στο ισόγειο. Το νότιο τμήμα του περιβόλου του κήπου ορθώνεται με απολήξεις εν' είδη επάλξεων, δίνοντας φρουριακό χαρακτήρα στο αρχοντικό (Εικ.10).

VI. Φετιχιέ Τζαμί

Ταυτότητα μνημείου

Ονομασία: Φετιχιέ

Τζαμί

Διεύθυνση: λιμάνι

Ναυπάκτου

Ιδιοκτησία:δημόσιο

Χρονολογία: 1499-1500 με μεταγενέστερες επεμβάσεις 15^{ος} – 16^{ος} αι.

Προστασία: ιστορικό διατηρητέο αρχαιολογικό μνημείο

Υλικό κατασκευής: λίθος, κονίαμα, πλίνθοι

Κατάσταση: αποκατεστημένο στα πλαίσια του

Β'ΚΠΣ.

Είδος μνημείου: οθωμανικό τέμενος

Περιοχή: οδός Φορμίωνος 4, 1^{ος} περίβολος του κάστρου.

Περιγραφή: το Φετιχιέ ή Φετιχιγιέ Τζαμί (Fethiye) είναι το πρώτο μουσουλμανικό Τέμενος που κτίστηκε στην Ναύπακτο μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Οθωμανούς και σημαίνει «αυτό της κατάκτησης». Είναι κτίσμα του Βαγιαζίτ Β, υιού του σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ που κατέλαβε την πόλη το 1499. Βρίσκεται στον ανατολικό βραχίονα του λιμανιού στην οδό Φορμίωνος 4. Πρόκειται για ένα κτίσμα που στην βάση του είναι χτισμένο από αργολιθοδομή και με οπτόπλινθους το υπόλοιπο κτίσμα.

Αναλυτικά το Τζαμί αποτελείται από μία μεγάλη αίθουσα τετράγωνης κάτοψης μέγιστων διαστάσεων 9,12μ X 9,13μ. Στεγάζεται με τρούλο, στηριζόμενο σε τύμπανο οκταγωνικό εξωτερικά και κυλινδρικό εσωτερικά, κτισμένος και αυτός από οπτόπλινθους. Στη βόρεια πλευρά του Τζαμιού υπάρχει ένα κτίσμα τραπεζοειδούς κάτοψης που καταλαμβάνει τη θέση του προστώου, στεγασμένο με δίρριχτη κεραμοσκεπή. Η μετάβαση από το προστώο στον κυρίως χώρο του τεμένους γινόταν μέσω τριών τοξωτών ανοιγμάτων που στηρίζονταν σε δύο κίονες και στους πλευρικούς πεσσούς. Το μεσαίο από τα τρία ανοίγματα ήταν μεγαλύτερο και χρησίμευε ως την κύρια είσοδο στο Τζαμί. Στη Βορειοδυτική γωνία του μνημείου υπάρχει ο Μιναρές. Σώζεται η βάση του Μιναρέ (κτισμένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα) και η εσωτερική κυκλική πέτρινη σκάλα. Δυτικά υπάρχει «η Κούββα» που πιθανόν ήταν η κρήνη του Τζαμιού. Έχει τετράγωνη κάτοψη και στεγάζεται με ένα σύστημα θολωτής κάλυψης με τρούλο που στηρίζεται στην περιμετρική τοιχοποιία.

Εξωτερικά στην βάση του τρούλου υπάρχει γλυπτός διάκοσμος από τριπλή οδοντωτή ταινία, όπως επίσης και στην βάση του τυμπάνου. Στο νότιο τοίχο του Τζαμιού βρίσκεται το μιχράμπ (mihrap). Πρόκειται για μία μικρή κόγχη που χρησίμευε ως χώρος ιερού, έχοντας κατεύθυνση προς την Ιερή πόλη του Ισλάμ, τη Μέκκα με σκοπό να προσανατολίζει τους πιστούς. Απέναντι στην βόρεια πλευρά υπάρχουν τρία τοξωτά ανοίγματα που το μεσαίο ήταν η κύρια είσοδος στο τέμενος. Το τύμπανο που στηρίζει τον τρούλο φέρει τέσσερα παράθυρα αξονικά τοποθετημένα σύμφωνα με την βυζαντινή αρχιτεκτονική με οξυκόρυφη όμως απόληξη, ισλαμικής αρχιτεκτονικής. Το ανατολικό και το βόρειο παράθυρο έχουν

εντοιχιστεί και τα άλλα δύο έχουν μετατραπεί σε ορθογώνια. Τα ανοίγματα αυτά εξυπηρετούσαν στον καλύτερο φωτισμό του χώρου, καθώς το Τζαμί ήταν και αποθήκη αλατιού. Στον ανατολικό και δυτικό τοίχο του τεμένους υπάρχουν τρία ανοίγματα ορατά αλλά και στο εξωτερικό που σήμερα είναι κλειστά. Το δάπεδο του Τζαμιού ήταν στρωμένο με τετράγωνες οπτοπλίνθους καθώς και με εννέα θραύσματα οθωμανικών επιτύμβιων στηλών.

Το Φετιχιέ Τζαμί διαθέτει σύστημα κάλυψης σύμφωνα με τις αρχές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Οι ωθήσεις του τρούλου μεταβιβάζονται μέσω τυμπάνου στις τέσσερις πλευρές του τοίχου με τη βοήθεια τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων ή λοφίων που γεφυρώνουν τις γωνίες του τεμένους και τεσσάρων τυφλών αψιδωμάτων τα οποία πλαισιώνονται από τα λοφία. Τα τόξα και των οκτώ αψιδωμάτων είναι κτισμένα με οπτόπλινθους και τοποθετημένα σε τοξωτή διάταξη. Εσωτερικά ο θόλος κοσμείται με ανεικονική τοιχογραφία.

Το 1999 – 2001 πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση του μνημείου στα πλαίσια υλοποίησης του έργου Β'ΚΠΣ. Στερεώθηκε με ανάθεση από τη Δ/νση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων και προγραμματισμό της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

VII. Αρχοντικό Νότη Μπότσαρη

Ταυτότητα μνημείου

Ονομασία: οικία / πυργόσπιτο

Διεύθυνση: πλησίον της ΝΔ εισόδου του α' περιβόλου.

Ιδιοκτησία: Κοινοφελές Ίδρυμα ιδιωτικού δικαίου

Χρονολογία: 15^{ος} – 16^{ος} αι.

Προστασία: ιστορικό διατηρητέο αρχαιολογικό μνημείο

Κήρυξη: ΥΑ 82455/3077/22.12.1952,

ΦΕΚ 10/Β/21.1.1953

Υλικό κατασκευής: (Τοπικός) Λίθος,

ξύλο Κατάσταση: αποκατεστημένο

Είδος μνημείου: ενετικό

Περιγραφή μνημείου: το κατασκευασμένο από Ενετούς και Φλωρεντινούς τεχνίτες εντυπωσιακό, φρουριακού χαρακτήρα, κτιριακό συγκρότημα βρίσκεται

βόρεια της πλατείας του λιμανιού δίπλα ακριβώς από τη νοτιοδυτική πύλη της καστροπολιτείας. Κτίστηκε σε δύο φάσεις το 15^ο και 16^ο αιώνα και αποτέλεσε αρχικά έδρα του ενετού διοικητή (providetor) και της λατινικής επισκοπής και αργότερα των εκάστοτε αξιωματούχων της πόλης. Μετά την απελευθέρωση της Ναυπάκτου (18 Απριλίου 1829), στο κτίριο αρχικά εγκαταστάθηκε ο Αυγουστίνος Καποδίστριας ενώ αργότερα περιήλθε με αγορά στην κατοχή του Σουλιώτη στρατηγού Νότη Μπότσαρη και έκτοτε είναι γνωστό ως Πύργος Μπότσαρη.

Σήμερα ο πύργος στεγάζει το ιδιωτικού δικαίου κοινωφελές «Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη» όπου φιλοξενείται μόνιμη έκθεση αντιγράφων από πίνακες, χάρτες και σχεδιάσματα που έχουν σχέση με τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571). Το κτίριο αναπαλαιώθηκε την περίοδο 1968-1972 από τον ιδιοκτήτη του Δ. Μπότσαρη με την ανακατασκευή των επάλξεων και των πύργων του ενώ το 1998 δρομολογήθηκε η αναμόρφωση του αύλειου χώρου του. Το κατασκευασμένο σε δύο φάσεις αρχοντικό αριθμεί δύο κτίρια εκ των οποίων το εφαπτόμενο στο Φρούριο χρονολογείται το 15^ο αιώνα ενώ το δεύτερο στον 16^ο αιώνα. Τα δύο κτίρια χώριζε δρόμος που οδηγούσε μέσω της «Σιδερόπορτας» στη συνοικία του Τζαμιού. Αργότερα συνδέθηκαν μεταξύ τους με μικρό κτίσμα πάνω σε λιθόκτιστα τόξα έτσι ώστε να μην αποκοπεί ο δρόμος. Ο θόλος που σχηματίζεται κάτω από το νέο κτίσμα αποκαλείται «Καμάρα». Τέλος αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στον κήπο του αρχοντικού ερειπίων κτίσματος του 14^{ου} αι. αποτελούμενα από ανάλαφρα λιθόκτιστα τόξα για τα οποία διατυπώθηκε η άποψη ότι ανήκαν στην Καθολική Αρχιεπισκοπή που εικάζεται ότι ήταν εκεί κτισμένη (Σχ.1),(Εικ.9δ).

VIII. Ναός Αγίου Δημητρίου

Ταυτότητα μνημείου

Ονομασία: ναός Αγίου Δημητρίου,

και Τουρκικές Καμάρες

Διεύθυνση: οδός Τζαβέλα, Ναύπακτος

Ιδιοκτησία: δημόσιο, υπάγεται στην Ιερά Μητρόπολη Ναυπακτίας και Αγίου Βλασίου.

Χρονολόγηση: παλαιοχριστιανικό ή βυζαντινό, με απόλυτη βεβαιότητα πριν το 1500

Είδος: αρχαιολογικό μνημείο

Υλικό: λίθος

Κατάσταση: μετασκευασμένο

Περιγραφή: χωρίς να είναι γνωστό πότε ακριβώς ο Άγιος Δημήτριος αναδεικνύεται πολιούχος Ναυπάκτου πιθανολογείται ότι ως ναός άλλαξε δύο και τρεις θέσεις μέχρι να καταλήξει μέσα στο φρούριο, στη θέση που αναφέρουν οι μαρτυρίες της εποχής και που είναι η ίδια με τη σημερινή θέση του νέου μητροπολιτικού ναού της πόλεως. Ο Μητροπολιτικός Ναός θεμελιώθηκε το 1978. Στη θέση αυτού υπήρχε μικρότερη μεταβυζαντινού τύπου εκκλησία με ξύλινη στέγη, ενώ η τοπική παράδοση αναφέρει, ότι και αυτή με τη σειρά της είχε πάρει τη θέση τουρκικού τζαμιού. Το χρονικό καταστροφής του παλαιού μητροπολιτικού ναού, χαρακτηριστικό από πολλές πλευρές, έχει ως εξής: ο μεταβυζαντινός ναός επρόκειτο για απλή μονόκλιτη βασιλική της οποίας η κύρια, νότια πλευρά έβλεπε στην κεντρική οδό της Ναυπάκτου εντός του παλαιού πολεοδομικού ιστού που προστατεύεται από την αρχαιολογική νομοθεσία. Ο ναός στη σημερινή του μορφή (τρίκλιτος, δρομικός με υπερυψωμένη τη δίρριχτη, κεραμοσκεπή στέγη του κεντρικού κλίτους του) θα πρέπει να χτίστηκε στο β' μισό του περασμένου αιώνα, (κλασικίζοντα περιθυρώματα, ουρανία με ελαιογραφίες δυτικής τεχνοτροπίας, μορφή τέμπλου κλπ.). Στη νότιο πλευρά του έβαινε σε παλαιότερο κτίσμα, στην ανατολική συνόρευε με προτείχισμα του κάστρου, στη δυτική υπήρχε εξωτερική σκάλα με μαρμάρινα (spolia) από αρχαιότερα κτίσματα, που τον χώριζε από παλιές οικοδομές ενώ στη βόρεια πλευρά έβλεπε σε παλιές επίσης οικίες. Στη βορειοδυτική γωνία υψωνόταν λιθόχτιστο καμπαναριό με προσκολλημένο το κενοτάφιο του απελευθερωτή της Ναυπάκτου, Νικολάου Τζαβέλα και της Χάιδως Φώτου Τζαβέλα. Οι εύρυθμες και περιορισμένες αναλογίες του ναού τον εναρμόνιζαν με το παραδοσιακό περιβάλλον του και οι παραδόσεις που συνδέονταν με την ίδρυσή του, τον είχαν καταστήσει προσφιλές σύμβολο στους κατοίκους.

Η κατεδάφιση του παλαιού ναού έφθασε έως το δάπεδο, οπότε και διερευνήθηκε η βάση στερέωσής του. Από τις ως άνω εργασίες διαπιστώθηκε ότι ο ναός αυτός εδραζόταν σε ένα σύστημα επτά διαδοχικών καμαρών κτισμένων κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα γεγονός το οποίο τροφοδοτούσε την εικασία ότι το εν λόγω μνημείο διαδέχτηκε το Διοικητήριο που χτίστηκε μετά την τουρκική

κατάκτηση (1499) στη θέση του παλαιότερου βυζαντινού ναού. Για τους λόγους αυτούς οι καμάρες χρονολογήθηκαν στις αρχές της τουρκοκρατίας (1500) και προτάθηκε να διατηρηθούν ως έχουν, αφού μάλιστα η στατικότητα τους ήταν ικανοποιητική πρόταση που ωστόσο δεν έγινε δεκτή.

Μετά την κατεδάφισή τους (1978) διαπιστώθηκε ότι και το κωδωνοστάσιο έβαινε σε παλιό τοίχο, ο οποίος επίσης διαλύθηκε. Ακολούθησε η κατεδάφιση του κωδωνοστασίου και του κενотаφίου των Τζαβελαίων ενώ επίσης μετά την καθαίρεση των καμαρών και την εκσκαφή του χώρου για τη θεμελίωση αποκαλύφθηκαν σε μεγαλύτερο βάθος τμήματα αρχαιότερων τοίχων καθώς και ταφικά λείψανα, ίσως υπολείμματα παλαιοχριστιανικού κτίσματος.

Με αυτό ως σκεπτικό προκύπτει ότι οι υπερκείμενες καμάρες συνιστούσαν το «*Terminus ante quem*» για τη χρονολόγηση των υποκείμενων του Ναού τοίχων. Επομένως το οικοδομικό χρονικό των κτισμάτων στη θέση του σημερινού ναού του Αγίου Δημητρίου μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής: πρώτη και δεύτερη ενδεχομένως φάση, παλαιοχριστιανικό ή βυζαντινό κτίσμα. Τρίτη φάση: πρώιμο Τουρκικό κτίσμα (περίπου 1500 - α' μισό 19ου αιώνα). Τέταρτη φάση: μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική (19ος αιώνας – 1978). Ε' φάση; Νέος ναός (1978 και εξής). Σχ.1, μεταξύ των (M28-M29).

ΙΧ. Παλαιοχριστιανική Βασιλική οδού Φαρμάκη

Ταυτότητα μνημείου

Τίτλος: ερείπια πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής

Ιδιοκτησία: δημόσιου χαρακτήρα

Χρονολόγηση: 5^{ος} μ.Χ. αι.

Προστασία: αρχαιολογικό μνημείο

Υλικό: λίθος

Είδος: παλαιοχριστιανικό μνημείο

Διεύθυνση: στη διασταύρωση των οδών Ν. Φαρμάκη και Καπορδέλη

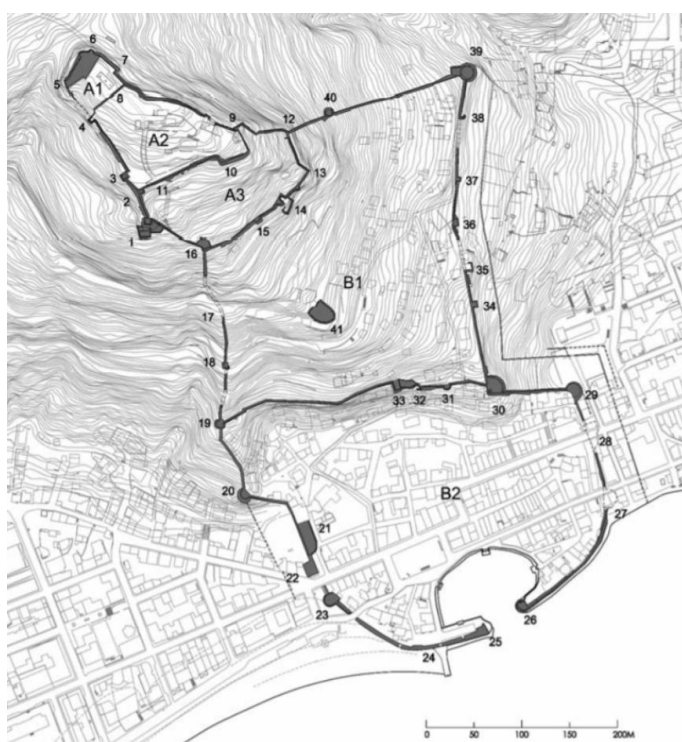
Περιγραφή: σημαντικό δείγμα παλαιοχριστιανικού ναού στην πόλη της Ναυπάκτου αποτελεί η μεγάλων διαστάσεων πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική του πρώτου μισού του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα στη διασταύρωση των οδών Ν. Φαρμάκη και Καπορδέλη (Σχ.1).

Αρχικά το μνημείο μελετήθηκε από τους Π.Λαζαρίδη και Π.Βοκοτόπουλο και αποκαλύφθηκε μέρος της ημικυκλικής ασπίδας του ναού, ο ανατολικός τοίχος του βορείου κλίτους και μέρος του δαπέδου του ιερού βήματος και του κεντρικού κλίτους. Ο Π.Λαζαρίδης τοποθετεί χρονικά το ναό στο άμισό του 5^{ου} αι. και τον θεωρεί «μεγάλων διαστάσεων και πολυτελούς κατασκευής». Σε δεύτερη φάση το μνημείο μελετήθηκε από το Ν.Ζία και σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής, η βασιλική ήταν πεντάκλιτη με εγκάρσιο πιθανότατα κλίτος. Η καταστροφή της σύμφωνα με τον ανασκαφέα προήλθε από σεισμό. Σήμερα ορατό είναι τμήμα κλίτους της βασιλικής ενώ η ασπίδα βρίσκεται κάτω από την σύγχρονη οδό.

Χ. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Εικ.1, Η πόλη της Ναυπάκτου. Πανοραμική άποψη από Ν

Αρχείο/ΕΦΑ.ΑΙΤ./ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Σχ.1: Κάτοψη του κάστρου

ΛΙΜΑΝΙ

Εικ. 2α), Το λιμάνι: πανοραμική άποψη του ΝΔ λιμενοβραχίονα

Εικ.2β), Η είσοδος στο λιμάνι: πανοραμική άποψη του κάστρου από Ν

2024. Εικ. 2γ). Το λιμάνι: πανοραμική άποψη του ΝΑ λιμενοβραχίονα με τις αναστηλωμένες επάλξεις

ΛΙΜΑΝΙ

Σχ.2. Αρχείο ΕΦΑ.ΑΙΤ. Ορθοφωτοχάρτης του τείχους του Δυτικού λιμενοβραχίονα

Σχ.3. Αρχείο ΕΦΑ.ΑΙΤ. Συνοπτικό διάγραμμα των οικοδομικών φάσεων, όπως αυτές διαμορφώνονται στην εξωτερική παρειά του Δυτικού λιμενοβραχίονα.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

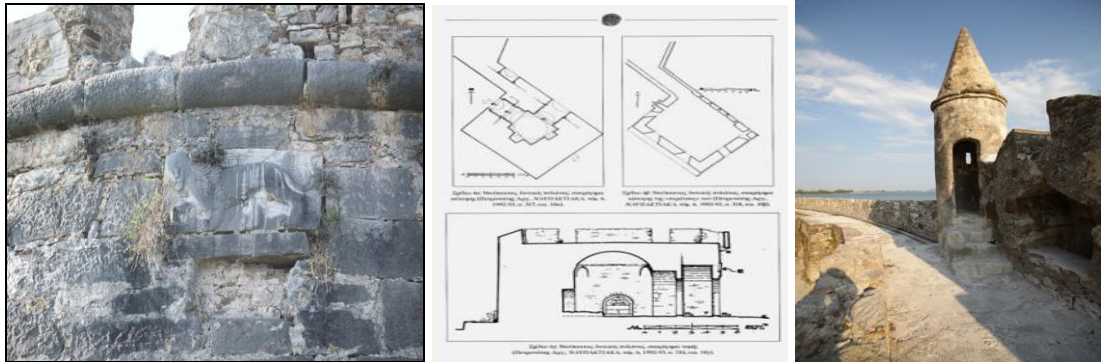

Εικ.3α). Το φυλάκιο του Δ. Λιμενοβραχίονα, θαλάσσια πύλη, Εικ.3β) Προμαχόνας (Τσαούς Ντάπια)

Εικ. 3γ) 2^{ος} Περίβολος, η είσοδος από Α & Εικ. 3δ). 1^{ος} περίβολος, οι δύο προμαχόνες της εισόδου στο λιμάνι

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

Εικ.4α). Ο Βενετσιάνικος θυρεός της (Φαλτσόπορτας), 4β). Ο προμαχώνας της ΝΔ Πύλης, 4γ). Η οθωμανική σκοπιά

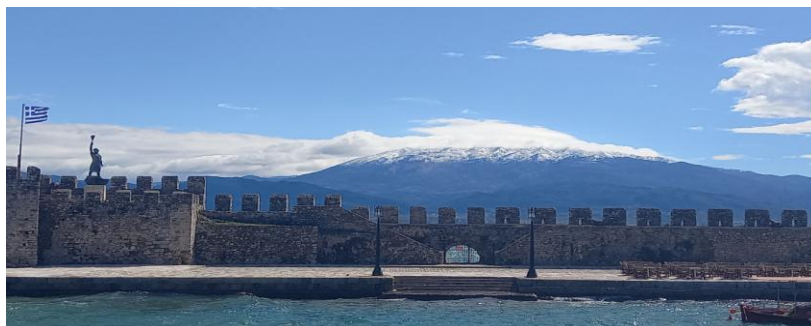
Εικ.5. Το διατείχισμα του 3ου περιβολου. Από ΝΑ

Εικ.6. Η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο: Κύρια ΒΔ πύλη

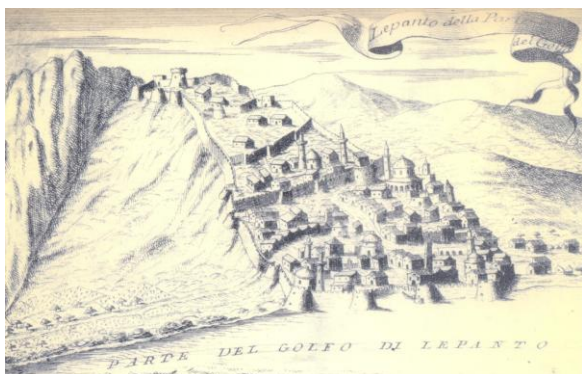

Εικ.7. Προμαχώνας Τσαούς από ΝΔ. Εικ.8 (α). Η προσθήκη των τυφεκιοθυρίδων στις κατά τόπους επάλξεις του 3^{ου} περιβολου

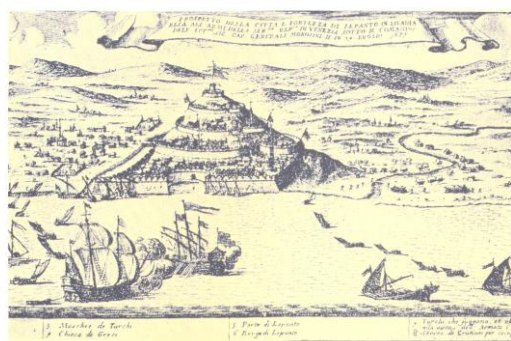

Εικ.8 (β). Η προσθήκη των τυφεκιοθυρίδων στις κατά τόπους επάλξεις του 1^{ου} περιβολου

Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΑ

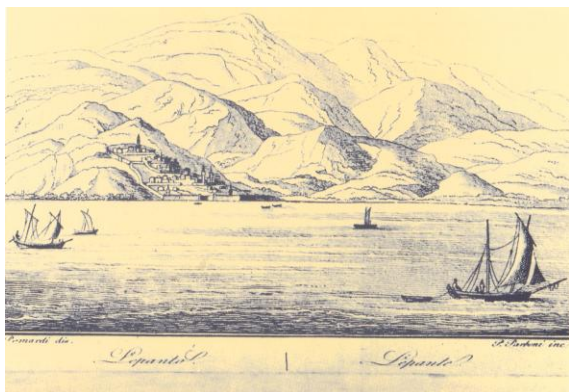

Γκραβούρα A.Varea , 1713

Η πόλη και το φρούριο της Ναυπάκτου. Ενετική χαλκογραφία του 1687.
(Ιστορικό Αρχαίο της Ελλάδας, Επισκοπείο, Εαδούσα, Μόναχο, Αθήνα, 1970)

Ενετική χαλκογραφία, 1687

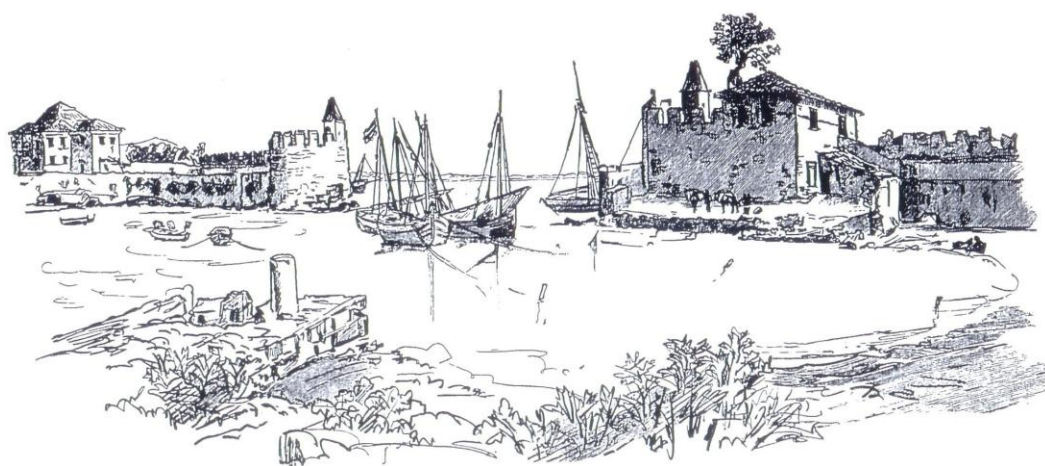

Πανοραμική άποψη της Ναυπάκτου από πλοίο που διέσχισε τον Κορινθιακό κόλπο (S. Pomardi, 1820).

Χαλκογραφία S.Pomardi, 1820

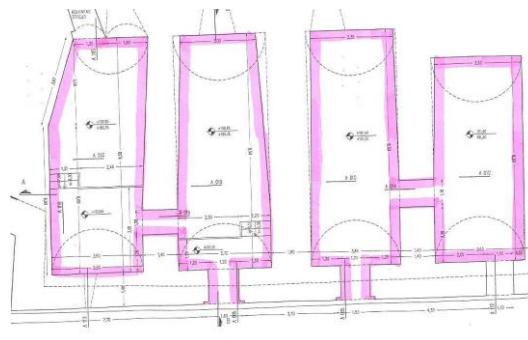
Χαλκογραφία Matrakci Nasuh, 17ος αι.

HAFEN VON LEPANTO

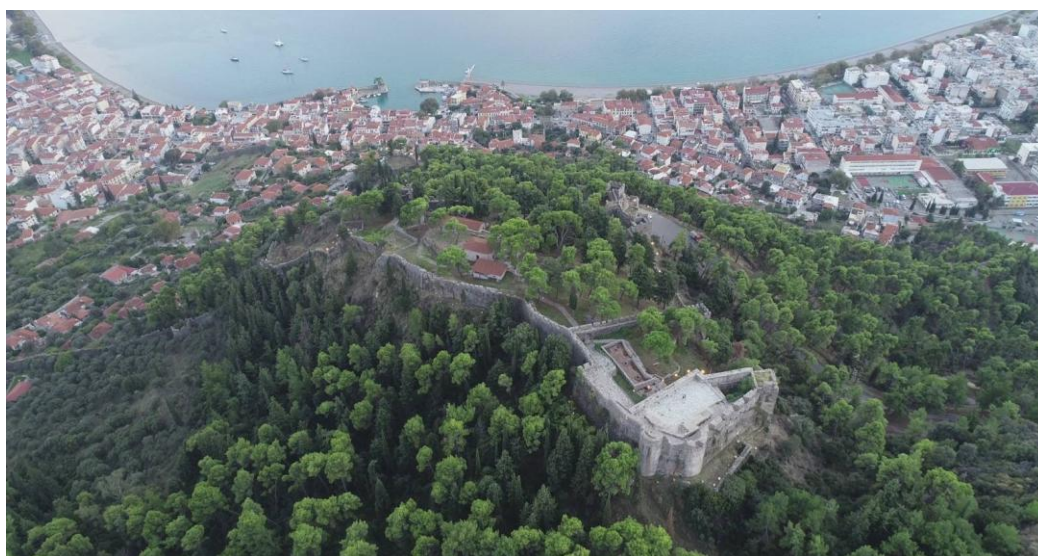
Σχεδιάσμα από τον αρχιδούκα της Αυστρίας Ludwig Salvador, 1876

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

2008. (Σχ.4), (Αρχείο Ν. Καπώνη), ο 4^{ος} & 5^{ος} _ άνω περίβολοι του κάστρου

2008. (Σχ.5), (Αρχείο Ν. Καπώνη), Οι τέσσερις καμαροσκέπαστες αίθουσες της ακρόπολης

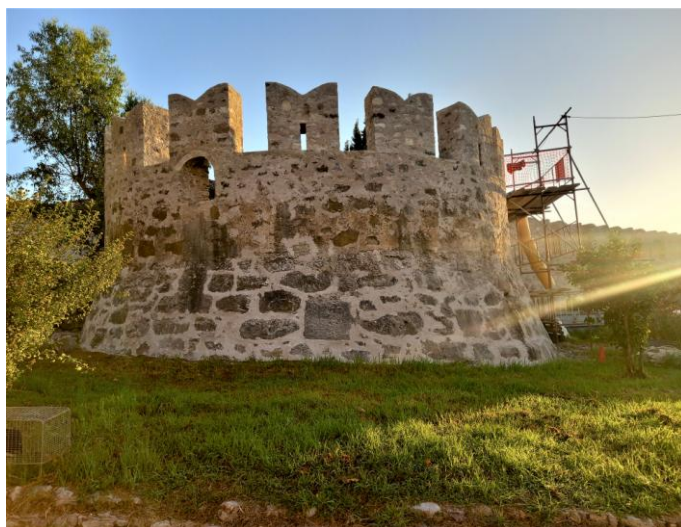

ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

ΠΡΩΤΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΛΙΜΑΝΙ

Εικ.9 (α-β), Είσοδος στο κάστρο από ΝΔ

Εικ.9 (γ), Ο Προμαχώνας Παλαιογιάννη από Δ

Εικ. 9 (δ). Η παραθαλάσσια πύλη του ΝΔ τείχου

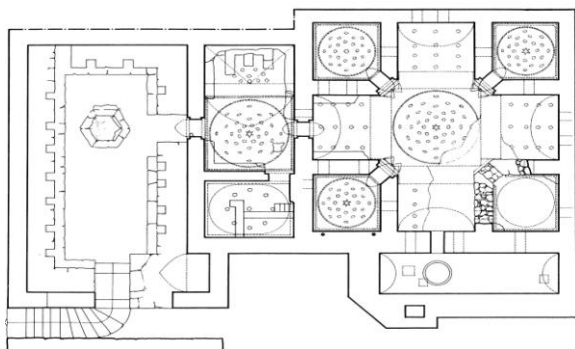
ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Εικ.10. Το αρχοντικό Λ. Τζαβέλα από ΝΑ.

Εικ.11. Το Ωρολόγιο του 2^{ου} περιβολου από Β

Σχ.5. Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Το Βεζύρ Τζαμί και τα λουτρά. Εικ.12 (α). Οθωμανική κρήνη πλησίον του οθωμανικού λουτρού

Εικ.12 (β). Γενική άποψη του περιβόλου από ΝΑ

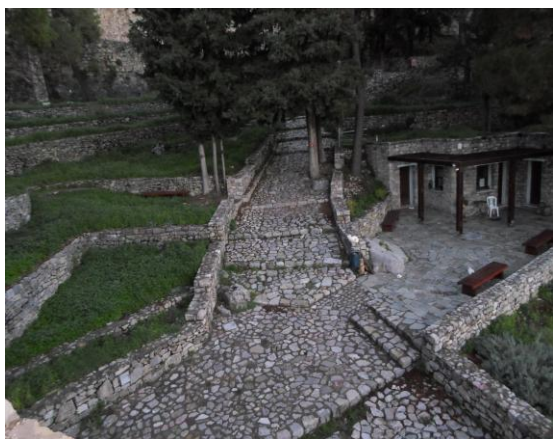
ΔΕΥΤΕΡΟΣ-ΤΡΙΤΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Εικ.13. Ο τεταρτοκυκλικός προμαχώνας της (Φαλτσόπορτας)

Εικ.14. Το ξύλινο θύρωμα της (Σιδηράς πύλης)

Εικ.15 (α-β). Η είσοδος στον 3ο περίβολο του μνημείου από Ν και τμήμα του τείχους από ΒΔ

Εικ.16. Γενική άποψη του διατειχίσματος του 3^{ου} περιβόλου από ΝΑ

ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Εικ.17. Το λουτρό από Ν.

Εικ.18.Τμήμα τείχους με βυζαντινά κατάλοιπα κτηρίων

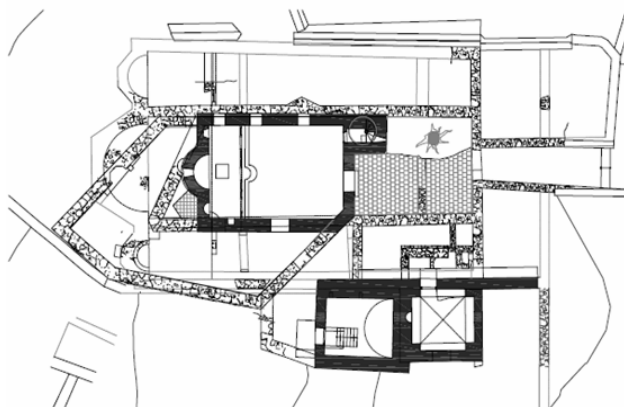
Εικ.19 (α). Άποψη των ΒΔ τειχών του τέταρτου από Ν περιβόλου. Εικ.19 (β). Ο ΒΔ πύργος του 4ου περιβόλου με την αρχαία φάση

ΠΕΜΠΤΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

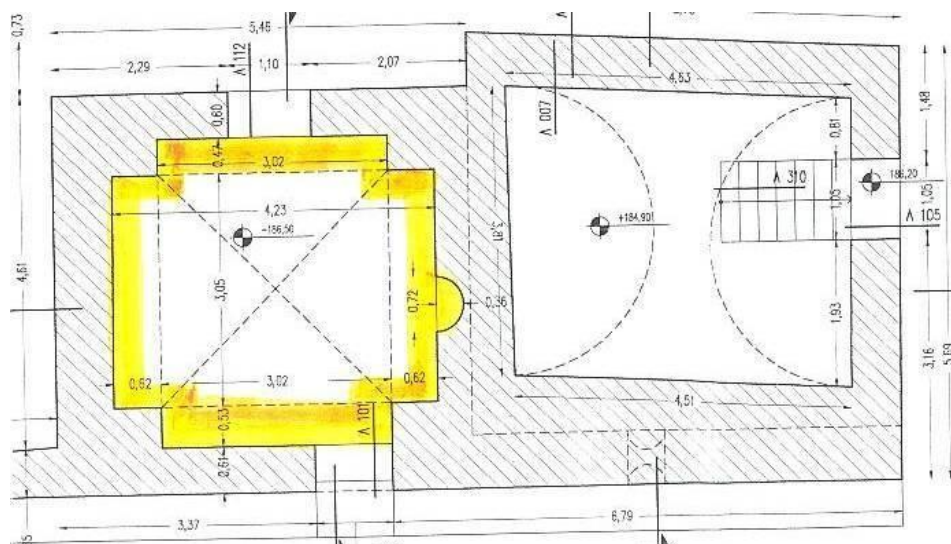

Εικ.20 (α-β). Η πυλίδα διαφυγής στη Β. Όψη του τείχους της ακρόπολης και ο ΒΔ της πύργος

ΘΕΣΗ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ

2008. (Σχ.6.), Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Το συγκρότημα του μεσοβυζαντινού ναού και των προσκτισμάτων του

2008. (Σχ.7.), Αρχείο Ν. Καπώνη. Το βυζαντινό λουτρό και δεξαμενή (βόρεια του Προφ. Ηλία)

ΘΕΣΗ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ

2008. Εικ.21. Ο αναστηλωμένος ναός του Προφήτη Ηλία από Α. Εικ.22. Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ, Ο μαρμάρινος στυλοβάτης της βασιλικής (in situ).

2008. Εικ.23 (α-β). Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Το ΝΑ τμήμα του ιερού Βήματος της βασιλικής με την κόγχη του (μυχράμπι) & (β) άποψη του ναού από Ν.

2008. Εικ. 24. Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Τα μαρμαροθέτημα της βασιλικής από ΒΔ

ΘΕΣΗ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ

2008.Εικ.25. Το μαρμαροθετημένο δάπεδο στη ΒΔ πλευρά που οδηγεί στην κεντρική είσοδο του ναϊδρίου

2008.Εικ.26. Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Το ΒΔ τμήμα του νάρθηκα.
& Άποψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της βασιλικής

2014.Εικ.27. Τα κατάλοιπα του πλακοστρωμένου δαπέδου του νάρθηκα από Α

ΘΕΣΗ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ

2014. Εικ.28 (α-β). Το άνδριο του Προφήτη Ηλία με τις κατασκευαστικές φάσεις των τοιχοποιιών. Από ΝΔ & από Ν

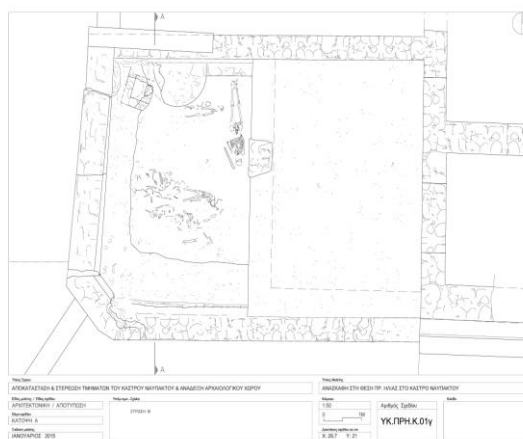

2014. Εικ.29. Διασωζόμενο τμήμα του δυτικού τοίχου της μεσοβυζαντινής βασιλικής

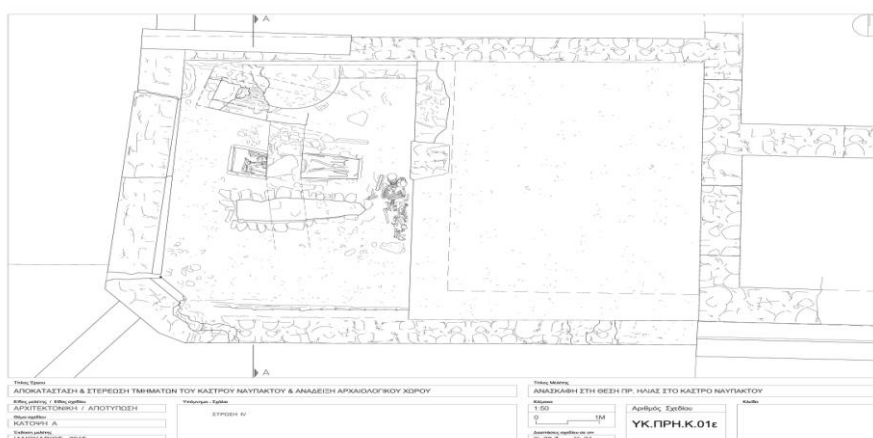

Εικ.30. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου από Β.

ΟΙ ΤΑΦΕΣ

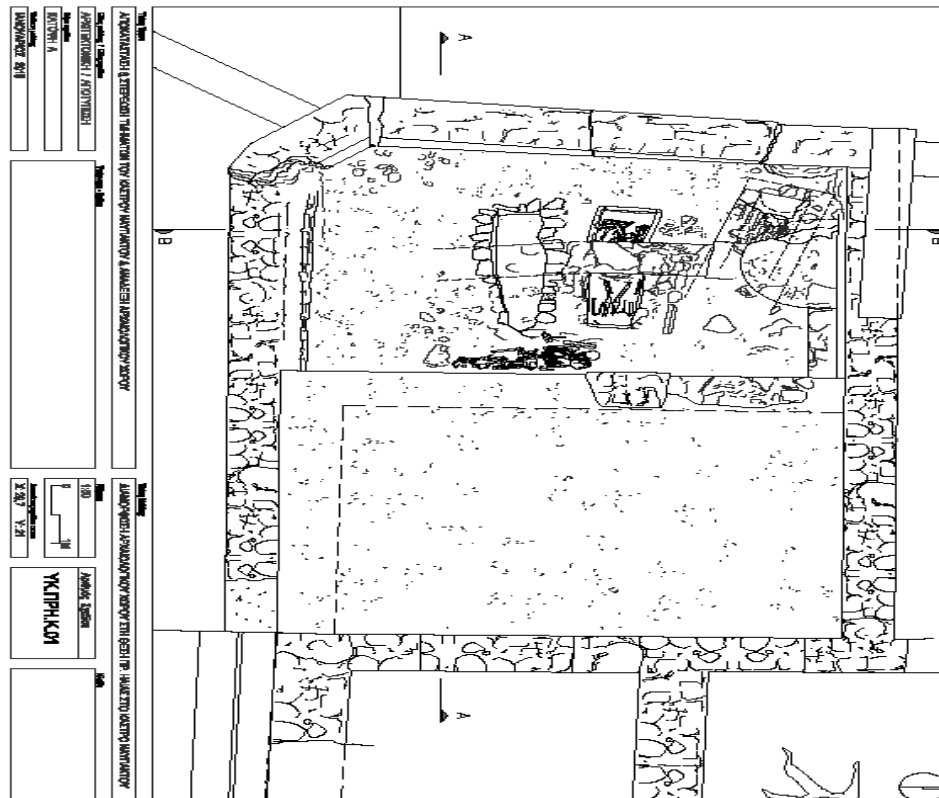

2014. Εικ.31-33. Γενική άποψη των ελεύθερων ταφών Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ: ΣΧ.8 (α). Σχεδιαστική αποτύπωση

2014. Αρχείο ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ: ΣΧ.8 (β). Σχεδιαστική αποτύπωση (οι τάφοι)

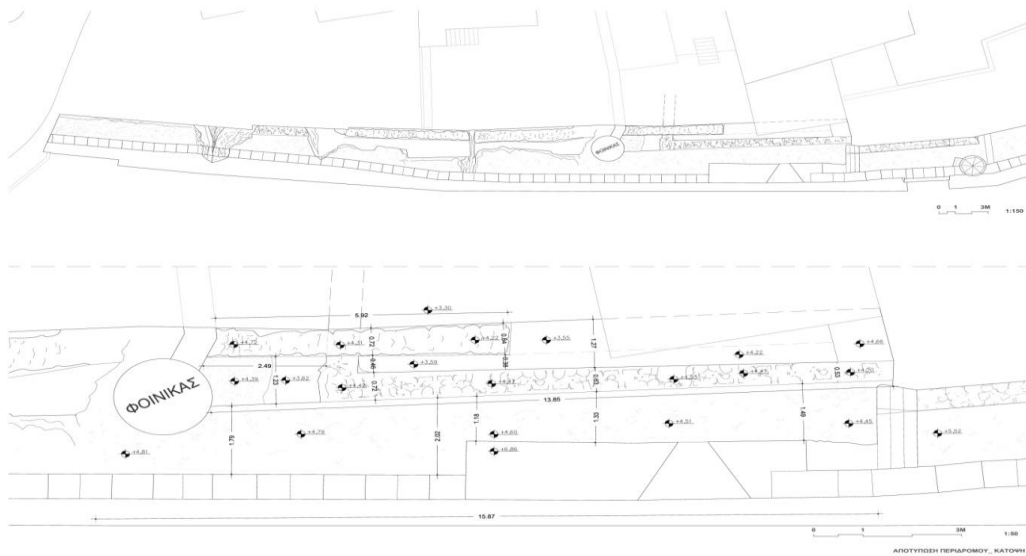
ΟΙ ΤΑΦΟΙ

2014. Αρχείο, ΕΦ.Α./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ : Σχ.9, Οι τρεις τάφοι κατά τη διερεύνηση. Από Α

Εικ.34. Οι δύο Τάφοι κατά τη διερεύνηση από Β

ΔΥΤΙΚΟΣ ΛΙΜΕΝΟΒΡΑΧΙΟΝΑΣ

Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

2014. Σχ.10. 1^{ος} περίβολος, σχεδιαστική αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του περιδρόμου

Αρχείο, ΕΦΑ./ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

2014. Ανάπτυγμα του ΝΔ. Λιμενοβραχίονα (το τμήμα της επέμβασης, από Ν)

2014. Εικ 35. 1^{ος} περίβολος. Γενική άποψη, όψεις του ΝΔ τείχους στο τμήμα της επέμβασης

ΔΥΤΙΚΟΣ ΛΙΜΕΝΟΒΡΑΧΙΟΝΑΣ

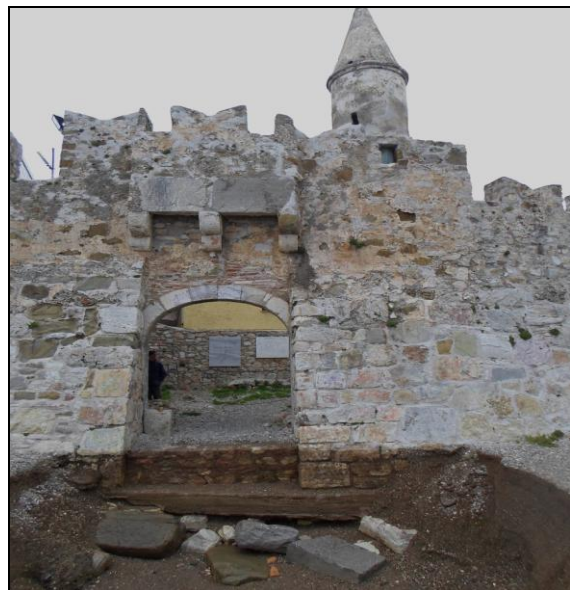
2014 . Αρχείο/ΕΦΑ. Σχεδιαστική αποτύπωση μνημείου.

Εικ 36 (α). Ιδιοκτησία Χατζή, κάτοψη περιδρομou

2014. Εικ.36 (β). Το τμήμα του τείχους στην Ιδ. Χατζή,
από εξωτερικά

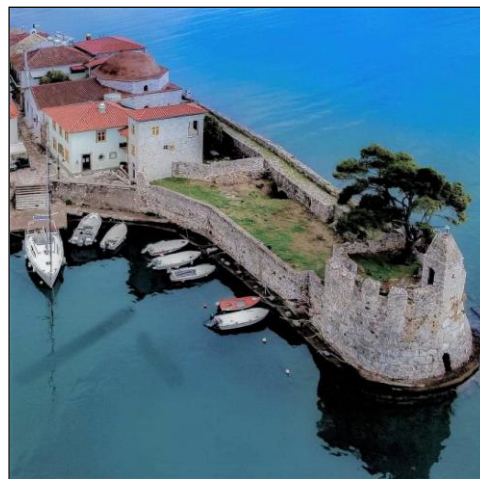

2014. Εικ. 37 (α-β). ΝΔ. Παράκτια Τείχη: οι 2 δοκιμαστικές τομές για τη διερεύνηση των θεμελιώσεων, γενική άποψη από Ν

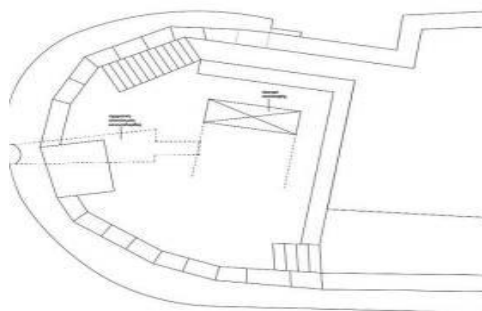
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΟΥ ΦΑΡΟΥ

Εικ 38(α). Ο Α. Προμαχώνας από Δ

38 (β), Το ΝΑ οχύρωμα πριν την αποκατάσταση

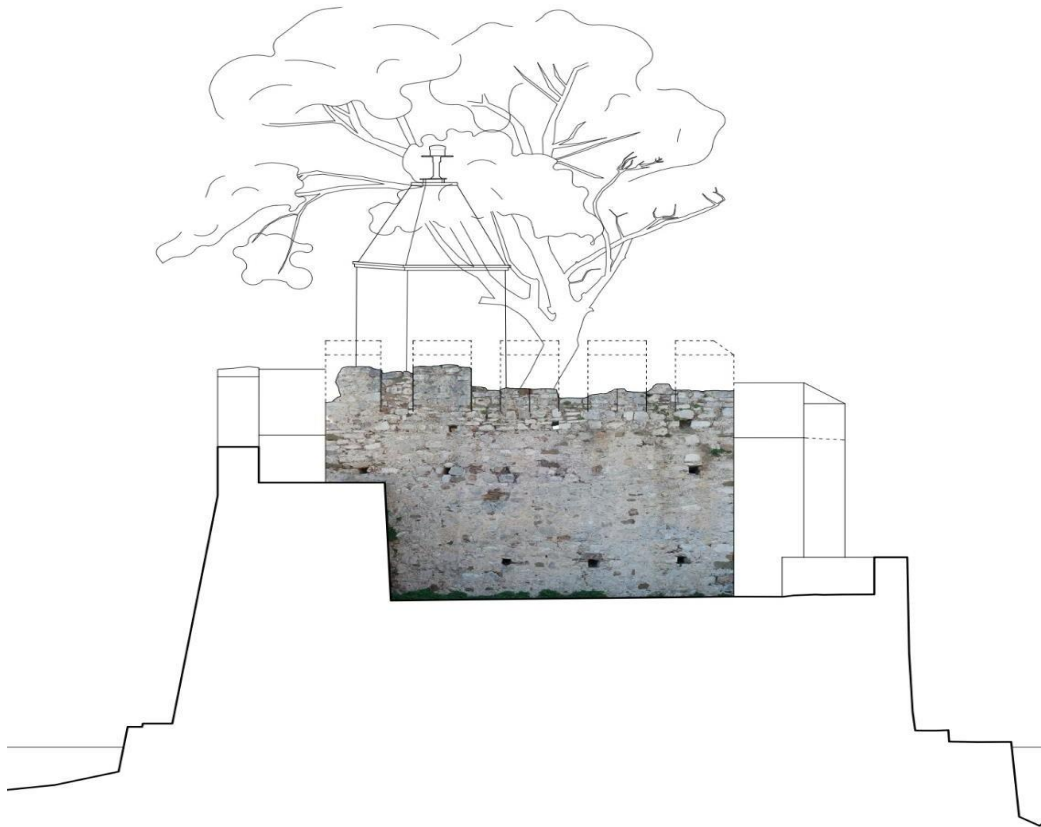
2023. Εικ. Εικ.38 (γ), (Δοκιμαστική Τομή). Η υποφαινόμενη επί τω έργω.

2023 Αρχείο ΕΦΑ.ΑΙΤ. ΣΧ.11. Κάτοψη Α. Προμαχώνα

2023. Εικ.39. Il Castello Scaligero της Σιρμιόνης

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΟΥ ΦΑΡΟΥ

2023. Αρχείο ΕΦΑ.ΑΙΤ/ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. ΣΧ.12. Πρόταση αποκατάστασης των επάλξεων του Α. Προμαχώνα του Φάρου

2023. Εικ 40. Άποψη του αναστηλωμένου ανατολικού Προμαχώνα του Φάρου από Α. (Η διευθύντρια Ο.Βικάτου)

ΤΟ ΝΑ ΟΧΥΡΩΜΑ

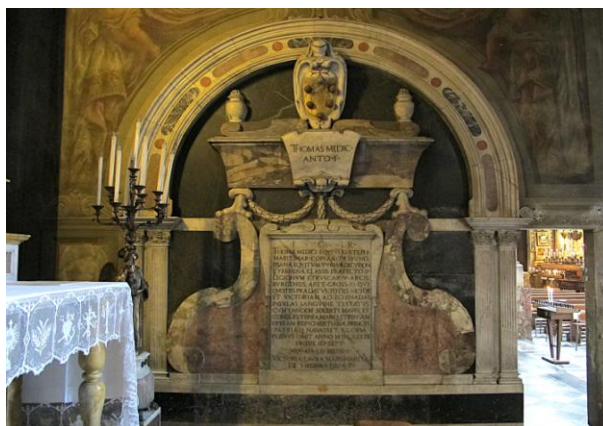

Τζωάννης Φόκας (1550-1620)
Ο Σερπαστιάνο Βενιέρ ως αρχιναύαρχος του βενετικού στόλου
(Λιμνικό Μουσείο Κορρέν, Βενετία)

2022-2023. Εικ.41. Πριν τις επεμβάσεις αποκατάστασης και αναστήλωσης των επάλξεων & Σεμπαστιάνο Βενιέρ, Αρχιναύαρχος (1571)

2023.Εικ.42. Το ΝΑ οχύρωμα μετά την αποκατάσταση από Β

Εικ. 44.Τάφος των Μεδίκων: αφιερωματική επιγραφή
με τα ονόματα των Λατίνων πεσόντων το 1571

Εικ.43. Η ομάδα επίβλεψης των έργων. Από αριστερά: Ο.Βικάτου, Κ.Χαμηλάκη, Ε.Κατσούλη, Τ.Λογοθέτη, Φ.Γεώργια

ΔΥΤΙΚΟΣ ΛΙΜΕΝΟΒΡΑΧΙΟΝΑΣ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΠΑΛΑΙΟΓΙΑΝΝΗ

2024. Εικ 45. Η υποφαινόμενη επί τω έργω: άποψη της πλατείας του προμαχώνα Παλαιογιάννη, (μετά των αποκαλυφθέντων νέων στοιχείων με το πέρας της ανασκαφικής έρευνας)

2024.Εικ 46. Γενική άποψη του προμαχώνα από ΒΔ με τις αναστηλωμένες επάλξεις του

Ελληνικές Συντομογραφίες

AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών, Αθήνα
ABM Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον, Αθήνα
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς, Αθήνα
ΔΧΑΕ: Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα
ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα
ΕΕΣΜ Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών
ΗΧ: Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα
ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα
ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα

Ξενόγλωσσες Συντομογραφίες

AA Archäologische Anzeiger
ArtB Art Bulletin
BCH Bulletin de Correspondance
Hellénique BSA Annual of the British
School at Athens BZ Byzantinische
Zeitschrift
Cah Arch Cahiers Archéologiques
Corsi Corsi di cultura sull' arte ravennate e
bizantina DOPDumbarton Oaks Papers
JOB Jahrbuch der Österreichischen
Byzantinistik TIB Tabula Imperii Byzantini

XI. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρούδης 2013, *Παρατηρήσεις σε βυζαντινά γλυπτά του 12^{ου} και 13^{ου} αι. από το κάστρο της Ναυπάκτου*, Ανδρούδης Π. 2013, *Παρατηρήσεις σε βυζαντινά γλυπτά του 12^{ου} και 13^{ου} αι. από το κάστρο της Ναυπάκτου* στο Ι.Χουλιαράς (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου: Το Αρχαιολογικό έργο της ΕΦ.Α.Αιτ/νίας, 2/11/2013, Ναύπακτος 2014, 31-44.

- Αθανασούλης-Ανδρούδης 2004, *Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του βυζαντινού λουτρού του Κάστρου Ναυπάκτου*, Αθανασούλης Δ.–Ανδρούδης Π. 2004, *Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του βυζαντινού λουτρού του Κάστρου Ναυπάκτου*, Β΄ Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ./νιας, (Αγρίνιο 29-31/3/2002), τ.2. Αγρίνιο 2004, 515-534.
- Αρχοντίδης, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτ./νιας*. Αρχοντίδης Α., *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτ./νιας*, Θεσσαλονίκη 1983, 16, 25. (Διδακτορική διατριβή).
- Βάϊλα, Κωνσταντίνου 1976, *Πρόταση για τη διατήρηση του ιστορικού κέντρου Ναυπάκτου*. Βάϊλα Π., Κωνσταντίνου Μ., 1976, *Πρόταση για τη διατήρηση του ιστορικού κέντρου Ναυπάκτου*. Διπλωματική εργασία. Ακαδημαϊκό έτος 1976-1977.
- Βασιλάτος 1991, *Τα κάστρα της Ελληνικής Γής*.
- Βοκοτόπουλος 1975, *Βυζαντινά γλυπτά εις Ναύπακτον*, Βοκοτόπουλος Π., 1975, *Βυζαντινά γλυπτά εις Ναύπακτον* Α.Δ. 28 (1973), Β΄2 Χρονικά, 398-399, πιν.351 α-γ, 352 α-γ.
- Βικάτου 2015, *Το κάστρο της Ναυπάκτου*, Βικάτου Ο. 2015, *Το κάστρο της Ναυπάκτου-Αρχαιολογικός οδηγός στο πλαίσιο του έργου «Αποκατάστασης-Στερέωσης των τμημάτων των τειχών και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου»*, Ε.Π. /ΕΣΠΑ/2007-2013, Μεσολόγγι 2015.
- Γερονικόλου 1992-1993, *Γαλλόφωνοι Περιηγητές στη Ναυπακτία*, Γερονικόλου Ε., 1992-1993, *Γαλλόφωνοι Περιηγητές στη Ναυπακτία*, Ναυπακτικά τ. Στ΄, Περιοδική έκδοση Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών (1992-1993), Αθήνα 1994, 467-478.
- Γεωργοπούλου-Ντ΄ Αμίκo 2002, *Θεωρητική προσέγγιση και πρακτική του προγράμματος Κάστρων Περίπλους, Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών*, Γεωργοπούλου-Ντ΄ Αμίκo Ι. 2002, *Θεωρητική προσέγγιση και πρακτική του προγράμματος Κάστρων Περίπλους, Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών*, Πρακτικά ημερίδας, Θεσ/κη, 25-9-1998, επιμ. Καμπούρη-Δεληγιάννη, Υποπ. Ταμείο Αρχ/κων Πόρων, Δ/ση Αποτυπώσεων, Αθήνα, 2002, 59-66.
- Γεωργοπούλου-Ντ΄ Αμίκo 2008, *Κάστρων Περίπλους*. Γεωργοπούλου-Ντ΄ Αμίκo Ι. 2008, *Κάστρων Περίπλους* Υποπ. Ταμείο Αρχ/κων Πόρων, Δ/ση Αποτυπώσεων, Αθήνα, 2008.
- Γιαννακοπούλου 1992, *Η Βενετοκρατούμενη Ναύπακτος και η περιοχή της (1687-1718), φορολογικά και άλλα δεινοπαθήματα, Δημογραφικά στοιχεία*, Γιαννακοπούλου Γ.1992, *Η Βενετοκρατούμενη Ναύπακτος και η περιοχή της (1687-1718), φορολογικά και άλλα δεινοπαθήματα, Δημογραφικά στοιχεία*. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού

Συνεδρίου Ναυπάκτου, Ναύπακτος 17-19/10/1992. Ναυπακτικά, τομ. Στ' (1992-1993), 395-402.

- Γιαννόπουλος 1970, *Η περιήγηση του Εβλιά Τσελεμπί ανά τη Στερεά Ελλάδα*, Γιαννόπουλος Γ., 1970, *Η περιήγηση του Εβλιά Τσελεμπί ανά τη Στερεά Ελλάδα*
 - ο Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών 2 (1969-1970), 139-198.
- Ζακυθινός, *Λήμμα Βυζάντιον*, στη μεγάλη εγκυκλοπαίδεια, Ζακυθινός Δ., *Λήμμα Βυζάντιον*, στη μεγάλη εγκυκλοπαίδεια συμπληρωματικός τομ.2, 244-246.
- Κατσαρός 1988, *Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκου*, Κατσαρός Β., 1988, *Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκου*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, *Η καθημερινή ζωή στο βυζάντιο*, Αθήνα 15-17 /9 /1988, 1989, 631-674.
- Κεφαλλωνίτου-Κουμούση (2012), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχ/των*, Κεφαλλωνίτου Φ-Κουμούση Α., 2012, *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχ/των*, ΥΠΠΟ/Γ.Δ/ΝΣΗ Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2012, 69-72.
- Κεφαλλωνίτου 2011, *Η ανάδειξη Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Ν. Αιτωλοακαρνανίας*, Κεφαλλωνίτου Φραγκίσκα 2011, *Η ανάδειξη Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Ν. Αιτωλοακαρνανίας* Τα Αιτωλικά, τεύχος 17, 2011, 74-98.
- Κεφαλλωνίτου 2002-2003, « *Το έργο της 8^{ης} ΕΒΑ στη Ναύπακτο*, Κεφαλλωνίτου 2002-2003, *Το έργο της 8^{ης} ΕΒΑ στη Ναύπακτο* Ναυπακτικά Ι' Γ' (2002-2003), 163-192.
- Κεφαλλωνίτου , *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα: Η Ναύπακτος στους Οθωμανικούς Χρόνους*, 107-115.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1993, *Η Ναύπακτος στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*. Καραγιάννη Ε.-Χαραλαμποπούλου 1993, *Η Ναύπακτος στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου Ναυπάκτου, Ναύπακτος 17-19/10/1992, Ναυπακτικά, τομ. Στ', (1992-1993). Κ.ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 2003, *Ιστορία της Ναυπάκτου και της Ενδοχώρας της*. (Ναύπακτος 2003), 23, 26-27, 32, 35-37.
- Κοτίνης 2000, *Ιστορία της Ναυπάκτου και επαρχίας*. Κοτίνης Ι. (2000), *Ιστορία της Ναυπάκτου και επαρχίας* (1905), 54. Ι. Απόκαυκου, «*Άπαντα*». Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς και λόγιου Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας Ιωάννου Απόκαυκου (αρχές 13ου αι.). Επιμέλεια έκδοσης, αρχιμανδρίτη Ιερώνυμου Δελημάρη, τομ.υπ'αριθ.1 στη σειρά: *Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικούς συγγραφείς της Δυτ. Ελλάδος*, Ναύπακτος 2000, 110-112, υπ.αριθ.30.
- Κουτσογιάννη 2001, *Χριστιανικοί Ναοί στη Ναύπακτο μέχρι τα τέλη του 19ου αι.*, Κουτσογιάννη Ερ. 2001, *Χριστιανικοί Ναοί στη Ναύπακτο μέχρι τα τέλη του 19ου αι.*,

Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή, 325-1820, Ναυπακτιακά Ι2, (Αθήνα, 2001), 206.

- Κωστή 2004, *Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για το κάστρο της Ναυπάκτου*, Κωστή Ι. 2004, *Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για το κάστρο της Ναυπάκτου*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29 - 31 Μαρτίου 2002, Β' τόμος, Αγρίνιο 2004, 587-600. Ναυπακτιακά, Περιοδική Έκδοση Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών.
- Κωνστάντιος 1981, *Ναύπακτος-Φρούριο*, Κωνστάντιος Δ., 1981, *Ναύπακτος-Φρούριο* ΑΔ.36 (1981), Β'2 Χρονικά, 293.
- Κωνστάντιος 1982, *Ναύπακτος-Φρούριο*, Κωνστάντιος Δ., 1982, *Ναύπακτος-Φρούριο*, ΑΔ.37 (1982), Β'2 Χρονικά, 278.
- Λάμπας-Καζανάκη 2014: *Τοπωνυμικά του Κάστρου της Ναυπάκτου. Η παρανόηση μιας ιστορικής μαρτυρίας*. Λάμπας Κ.-Καζανάκη Μ. 2014: *Τοπωνυμικά του Κάστρου της Ναυπάκτου. Η παρανόηση μιας ιστορικής μαρτυρίας*, Το Αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών στην Αιτ/νια-Λευκάδα, Ναύπακτος 2014, 101-106.
- Μαμαλούκος-Παπαβαρνάβας 2013, *Από το βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου στο νεότερο παρεκκλήσιο του Προφήτη Ηλία*. Μαμαλούκος Σ-Παπαβαρνάβας Μ.(2013), *Από το βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου στο νεότερο παρεκκλήσιο του Προφήτη Ηλία. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των κτισμάτων στη θέση Προφήτης Ηλία του Κάστρου της Ναυπάκτου με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής του 2008*. Πρακτικά Συνεδρίου, στο αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτ/νια & Λευκάδα, 2/11/2013, Ναύπακτος 2014, 121-144.
- Μαρίνου, *Η αρχή της Ναυπάκτου κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία*, Μαρίνου Γ., *Η αρχή της Ναυπάκτου κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία*, ΗΧ (1985), 131.
- Μαστροκώστα Ε., Α.Δ. 17 (1961/62), Χρονικά, πιν.206 γ και 207 β.183.
- Νεραντζής 2007, *Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου, Προϊστορική – Οζολαία Λοκρική – Ρωμαιοκρατούμενη – Βυζαντινή - Μεσαιωνική- Οθωμανοκρατούμενη*, Νεραντζής Ι. 2007, *Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου, Προϊστορική–Οζολαία Λοκρική – Ρωμαιοκρατούμενη – Βυζαντινή - Μεσαιωνική- Οθωμανοκρατούμενη*, Εκδόσεις Ίφιτος, Αγρίνιο 2007.
- Νερατζής 1992-1993, *Μνημειακή τοπογραφία Ναυπάκτου στους Ρωμαϊκούς και Παλαιοχριστιανικούς χρόνους, οικιστικά, πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τεκμήρια*, Νερατζής Ι., 1992-1993, *Μνημειακή τοπογραφία Ναυπάκτου στους Ρωμαϊκούς και Παλαιοχριστιανικούς χρόνους, οικιστικά, πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τεκμήρια*, Πρακτικά Β' επιστημονικού Συνεδρίου: *Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη*

βυζαντινή, μεταβυζαντινή εποχή, Ναύπακτος 17-19/10/1997.325-1821. Ναυπακτικά, τομ.10, ημίτομος 2ος (2001), 81-85 και 102. ΑΔ. 28 (1973), Χρονικά 395.

- Νερατζής Ι. 2001, 47-54. ΑΔ. 21 (1996), Χρονικά, 267. ΑΔ. 23 (1968), Χρονικά, 277-279. ΑΔ. 26 (1971), Χρονικά. 315. ΑΔ. 27 (1972), Χρονικά, 434. ΑΔ. 31 (1976), Χρονικά, 165. ΑΔ. 33 (1978), Χρονικά, 165.
- Παπαδοπούλου 1993, *Βυζαντινά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου*, Παπαδοπούλου Β. 1993, *Βυζαντινά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου*, Ναυπακτικά ΣΤ΄, 1992-93, 179-199.
- Παπαδοπούλου 1997, *Η Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος*, Παπαδοπούλου Β., 1997, *Η Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος*, 17^ο Συμπόσιο ΧΑΕ (1997), 57.
- Πετρονότης, *Οθωμανικά αρχιτεκτονήματα Ναυπάκτου* [Inebahti], Πετρονότης Π., *Οθωμανικά αρχιτεκτονήματα Ναυπάκτου* [Inebahti], Ναυπακτικά ΣΤ΄ (1992-93), 221-352. Πρακτικά Α΄ Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991.Κ.ε., Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29 - 31 Μαρτίου 2002, Αγρίνιο 2004.
- Σαββίδης, *Από το βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, Μεταβυζαντινά και Ισλαμικά ιστορικά θέματα*. Σαββίδης Α., *Από το βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, Μεταβυζαντινά και Ισλαμικά ιστορικά θέματα*. Ανατύπωση Μελετών και Άρθρων 1987-1997, Αθήνα 1997, 67-84.
- Σαββίδης, *Ιστορικές σημειώσεις για την Υστερομεσαιωνική Ναύπακτο*. Σαββίδης Α., *Ιστορικές σημειώσεις για την Υστερομεσαιωνική Ναύπακτο*. Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συνεδρίου, *Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή*. Ναύπακτος 17-19/10/1997. Ναυπακτικά, Τομ.Ι (10 ος), 1^{ος} ημίτομος 2000, 469-474.
- Σαββίδης, *Η Ναύπακτος από τα Πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την Οθωμανική κατάκτηση του 1499*. Σαββίδης Α. *Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την Οθωμανική κατάκτηση του 1499*, Η Ιστορικό Διάγραμμα, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, Έκδοση 1991, 245-267 .
- Σαράντη Ε. και Κολώνας Λ. 1988, Λεωφόρος Αθηνών, Θ. Νόβα, οικ. Αθ. Κονιστή, ΑΔ.43 (1988), Β΄1 Χρονικά, 174-175. Κ.ε., ΑΔ.46 (1991), Β΄1 Χρονικά, 166.
- Σαράντη 2009, *Νεότερα στοιχεία σχετικά με την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου*, Σαράντη Φ. 2009, *Νεότερα στοιχεία σχετικά με την αρχαία οχύρωση της*

- Ναυπάκτου, στο Αρχαιολογικό έργο Θες/λίας και Στερ./ας Ελλ./δας, Βόλος 12-15/3/2009, Πρακτικά, том.2, Βόλος 2012, 763-771.*
- Σμύρης 2003, Κάστρο Ναυπάκτου, Σμύρης Γ., 2003, Κάστρο Ναυπάκτου στο ΥΠΠΟ/ΔΒΜΜ, Πειραματική Ενέργεια ARCHI-MED 2001, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, Αθήνα 2003, 116-118.
 - Χαλάτσης 1997, *Το κάστρο της Ναυπάκτου στη διαδρομή του χρόνου*, Χαλάτσης Γ., 1997, *Το κάστρο της Ναυπάκτου στη διαδρομή του χρόνου*, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου, *Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά την Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή*, Ναύπακτος 17-18-19 Οκτωβρίου 1997, 325. Ναυπακτικά, 2^{ος} ημίτομος, Αθήνα 2001, 119-194.
 - Παπανικολάου 1990-'91, *Μυθιστοριών Μελετήματα: Άπες ο Ναυπάκτιος*, Παπανικολάου Γ. 1990-'91, *Μυθιστοριών Μελετήματα: Άπες ο Ναυπάκτιος* том.5, 1990-1991, 10.
 - Παπαρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (α έκδοση 1860-1874), том.7ος . Παπαρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα , 16-18, 216, 319-320.
 - Πετρόπουλος, *Η Αιτωλοακαρνανία στη Ρωμαϊκή περίοδο*, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτ./νιας, Αγρίνιο 21-23/10/1988 [1991], 23, 93-125. Ναυπακτικά, том.5ος (1990-1991), 33-36. Χριστόπουλος Τάκης, *Το Ασκληπιείο της Ναυπάκτου*, Στερεοελλαδική Εστία, τεύχος 1 (1960), 54 κεξ. Και 2/1961, 66-40. Βαρδάκουλας Γιάννης, *Η Ναύπακτος στη διαδρομή του χρόνου*. Χαράλαμπος Χαραλαμπίδης: συνοπτικό διάγραμμα για τη συγγραφή της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ναυπάκτου, Αθ.2000, σχετικά με το εκκλησιαστικό "status".
 - Σάθας Κ., *Χρονικό Γαλαξειδίου.Κ.ε.*, Σάθας Κ., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς* (1453-1821), 1869 (ανατύπωση, βιβλιοπωλείον Διον. Νότη Καραβία, Αθ.ΜCMLXXXV),23.
 - Τριψιανός, *Αγγλόφωνοι Περιηγητές στη Ναυπακτία*, Τριψιανός Ν., *Αγγλόφωνοι Περιηγητές στη Ναυπακτία* Ναυπακτικά, τ. Στ', 479-501.
 - Παπαχατζής 1992, *Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά και Φωκικά*, Αθήνα 1992, 461.

Βιβλιογραφία για την πόλη της Ναυπάκτου

- Παπαδόπουλου-Κεραμέως 1909, *Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Αποκαύκου Μητροπολίτου Ναυπάκτου*. Παπαδόπουλου-Κεραμέως 1909, *Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Αποκαύκου Μητροπολίτου Ναυπάκτου*, Βυζαντίς, τόμ. Α', (1909), 10, 13.

- Βοκοτόπουλος 1975, *Η Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δ. Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο*, Βοκοτόπουλος Π., 1975, *Η Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δ. Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο*, Θεσσαλονίκη, 1975, 5-8.
- Σαββίδης 1991, «*Η Ναύπακτος από τα Πρωτοβυζαντινά Χρόνια ως την Οθωμανική κατάκτηση του 1494*», Σαββίδης Α. 1991, «*Η Ναύπακτος από τα Πρωτοβυζαντινά Χρόνια ως την Οθωμανική κατάκτηση του 1494*. Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, (Αγρίνιο, 1991), 246-271. Κ.ε. *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, (2008), 107-108.

Ξένη βιβλιογραφία

- Miller W., « *Η ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι*» (1204-1566), (τόμοι 2, 1909-1910), (μετάφραση Σπ. Π.Σ .Παπακωνσταντίνου), τομ. Α΄, 23, 117 και τομ. Β΄ (1909-1910), μετάφραση Σπ. Λάμπρου.
- Soustal P., “Nikopolis und Kephallenia”, *Tabula Imperii Byzantini*, Wien 1981, 210-211.
- Schiro G. a cura di, *Ignoti Auctoris, “Chronica Toccoorum Cephallenensium”*(CFHB 10), Roma 1975, 222, 224. Maisano R. a cura di, *Giorgio Sfranze, “Cronaca”*(CFHB 29), Romae MCMXC(1990), 172, 196.
- Thurn I., *Ioannis Scylitzae, “Synopsis Historiarum”*(CFHB 5) , Berolini MCMLXXIII(1973), 372, 411. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991, 1442-1443.
- Wheler G., in company of Dr. Spon of Lyon), *A Journey into Greece*, London MDCLXXXII (1682).